

H

habáni, nářeční pojmenování příslušníků náboženské sekty anabaptistů, kteří se během téměř stoletého pobytu na Moravě (1526–1622) sociálně integrovali do české společnosti a ovlivnili tradice hmotné lidové kultury. Jako heretikům jim po r. 1526 hrozila perzekuce v jejich domovském prostředí; proto hromadně prchali z Bavorska, sev. Švýcarska, Porýní, Rakouska, sev. Itálie a dalších zemí na j. a jihových. Moravu, kde se usazovali v blízkosti hlavní komunikace vedoucí z Vídně přes Mikulov k Brnu. Jejich osady a dvory se na Moravě vyskytovaly přibližně mezi Mikulovem, Bučovicemi, Slavkovem, Rosicemi a Šakvicemi s centrem v Hustopečích. Ve 2. polovině 16. stol. pronikli podél dolnorakouské hranice na jihozáp. Moravu od Moravskobudějovicka na západě a přes

né zboží, např. výrobu kvalitních nožů. Hlavním zdrojem obživy této cizorodé socioprofesionální skupiny mluvící německým jazykem byla však produkce technologicky velmi náročné keramiky, fajánsů. Domácí obyvatelstvo je na j. Moravě a jihozáp. Slovensku označováno pojmenováním *habáni*, které bylo přejato z nářečního něm. *Habaner* (od *Hafner*, hrnčář, podle *Hafen*, hrnec), v české podobě bylo však vnímáno a používáno i pejorativně (např. kolohnát, i neohrabaný člověk). Několikrát se stalo předmětem laických i vědeckých etymologických úvah, z nichž některé dospěly k hypotéze, že mohlo jít o zkomoleninu z něm. *haushaben*, tj. míti, vlastnit dům, event. dvorec, což by bylo v souladu se skutečností, že h. dvorce budovali a vlastnili. Obecně byli zvaní také *novokřtěníci*, něm.

osobitost, především výrobní a spotřební komunismus, uplatňovaný ve společných dvorech (zv. *Haushaben*), obydlí zpravidla 300–450 osobami, které podléhaly přísnému řádu, založenému na kolektivním vlastnictví, bydlení, práci, společné výchově dětí a péči o staré a nemocné. Menší část h. žila rozptýlena mimo dvory. Na počátku 17. stol. žilo na Moravě přibližně 20 tisíc h., což představovalo 2,7 % obyvatel celé Moravy a zhruba 10 % obyvatelstva v celém regionu, kde h. sídlili. Větší část h. byla z Moravy po porážce reformace v bitvě na Bílé hoře (1620) vypovězena, takže z předpokládaných desítek tisíc jedinců zůstala na Moravě po r. 1622 asi pouhá šestina, která postupně asimilovala. Vyhnaní řemeslníci se i s rodinami uchýlili na jihozáp. Slovensko a poté dále na jihovýchod do Sedmihradska, Příčernomoří a nakonec až do Ameriky. Potomci h. žijí ve Spojených státech a v Kanadě, kam odcházeli po r. 1874. Leckde v zahraničí, zvl. západním, se o habánech píše jako o *huteritech* (podle čelného rakouského představitele sekty Jakuba Hutera, který působil na j. Moravě v 1. polovině 30. let 16. stol.; zemř. 1536) nebo o anabaptitech, tedy novokřtěncích, v Americe se nazývají podle zakladatele hnutí *Hutterian Brethren*. – Na Moravě setrvala tato výlučná minorita pouhých sto let, přesto však ovlivnila tradice hmotné kultury usdlé populace, zejm. obohatila tvorbu moravských a slovenských hrnčářů o habánské fajánse. Nechtěla, ani nemohla zanechat hlubší stopy ve způsobu života jihomoravského lidu, protože v poměrně širokém pásmu podél dolnorakouské hranice žila značně rozptýleně a izolovaně. Její produkce byla určena nelidovým vrstevám, teprve v tzv. posthabánské fázi na Moravě, Slovensku, Sedmihradsku a jinde zlidověla. I po nedobrovolném odchodu h. z Moravy se džbánkařská produkce stala jedním z jihomoravských specifíků v rámci celé domácí kultury. Někdejší přítomnost h. na Moravě připomínají místní názvy, např. *V toufarech*.

Lit.: J. Tvrđý: *Die Anfänge der Habanerkamik in Mähren*. ZÖV 18, 1912, s. 201–210; L. Müller: *Der Kommunismus der mährischen Wiedertäufer*. Leipzig 1927; F. Hrubý: *Nové příspěvky k dějinám moravských novokřtěnců*. In: *Českými dějinami*. Praha 1929, s. 213–229; F. Hrubý: *Die Wiedertäufer in Mähren*. Leipzig 1935; ESJČS, 1957; R. Hrbková: *Habáni na Moravě*. Olomouc 1972; F. Kalesný: *Habáni na Slovensku*. Bratislava 1981, s. 9–47; J. Kybalová – J. Novotná: *Habánská fajáns 1590–1730*.

jihových. Moravu až po hranici s Uhrami na východě; nové středisko vzniklo v Nových Mlýnech u Břeclavi. Habány obývaný region zahrnoval poddanská města, vesnice a samoty, v královských městech se neuchýlili. Možnost zakládat dvory jim na svých panstvích poskytli Lichtenštejnové, Žerotínové, páni z Lipé, Boskovic a Kounic. Ze záp. Evropy zprostředkovali h. technické inovace, které se uplatňovaly při náročných stavbách, budování vodovodů, v hodinářství, ve výrobě cestovních kočárů, ale také ve vinařství, zahradnictví a dobytkařství. Pracovali mimo rámec cechovních omezení a prosluli především tam, kde se specializovali na nedostatkové a potřeb-

Wiedertäufer, zkráceně též *křtěnci*, něm. *Täufer*, z čehož povstalo *toufar*, na Moravě *túfar*, už jen s významem hrnčář, popř. výrobce keramiky. Habánská fajáns, zhotovovaná z kvalitních moravských jílu severoitalskou technologií, se stala součástí luxusního vybavení panských domácností a h. jí vrostli do ekonomické struktury šlechtických panství. Prosluli spolehlivostí a poctivostí, takže jim aristokraté svěřovali správu svých režijních podniků, vyhledávali habánské lékaře a ranhojiče, lékárníky a lazebníky. Přes sociální integraci si h. zachovali styky se svými souvěrci v různých zemích Evropy, svou víru, morální zásady, důsledný pacifismus i sociální

Praha – Brno 1981; R. Jeřábek: *Pár slov o keramice, zvláště lidové*. SMK 1982, s. 55–58; J. Pánek: *Moravští novokřtěníci*. ČČH 92, 1994, s. 242–256; J. Pajer: *Studie o novokřtěnících*. Strážnice 2006. [lp + rj]

Hackbrett viz cimbál

háčkování, textilní technika, při níž se vlákno pomocí háčku proplétá a vrství v řadách smyček. Kombinací různých druhů ok se dá vytvořit jak pružná celistvá textilní plocha, tak krajkový vzor nebo lem. – U lidového oděvu č. zemí se tato technika rozšířila pozdě, hl. na konci 19. stol. vlivem městské módy a industriálních kurzů. Nahrazovaly se tak pův. paličkované krajky, které se přestaly vyskytovat na trhu, např. na Hornácku se háčkováním napodobovaly barevné krajky u ženských límců, dříve získávané od slovenských výrobců. Také v č. krajích se háčkováná krajka objevuje jako poslední fáze krajkářské produkce na lidovém oděvu novějšího typu, především jako lem levnějších, polosvátečních zástěr a košilek. Např. v j. Čechách a v Podkrkonoší se háčkovanou krajkou lemovaly zástěry šité ze strojového kanafasu nebo jemného vzorovaného batistu. V krajce se u těchto kusů z konce 19. stol. provlékala úzká stužka buď jako dekorace, nebo účelově ke zdrhnutí výstřihu. Některé kusy se obháčkovávaly ve formě úzkého barevného rýžku (na Chodsku se tak zdobily ženské košilky ještě v 1. polovině 20. stol.). Obecně tyto práce nepředstavují výrazné doklady místní tvorby. – Větší přínos lze vidět u oděvních součástí, které byly celé vytvořeny technikou h., jako punčochy a zej. ženské čepce. Měkké háčkované čepce jsou typické pro východní území č. zemí, karpatskou oblast Slezska a moravské Valašsko. Čepce se háčkovoaly z jemné bílé příze v krajkovém vzoru nebo se k čepci, vytvořenému jinou krajkářskou technikou (pletením či síťováním), připojuje úzká háčkováná kraječka lemující čelní část. Na Valašsku se stalo h. dokonce typickou profesí v podobě tzv. zašovského h. – Velice jemné práce, kde se h. využívá k plasticky pojatým motivům kytíček, se užívaly po celé 20. stol. jako charakteristický druh místní rukodělné činnosti v oblasti dárkového zboží k užití jako textilní bižuterie. Všeobecnější bylo vytváření krajkových dílů pro křesťn. oblečení novorozeňat. Křesťn. souprava sestávala z malého čepceku a kabátku, vytvořeného v krajkovém vzoru z jemné bílé bavlněné příze. Podobně zhotovené jsou i silnější dětské bryndáčky a povijany. – Obecně je h. jedna z nejmladších textilních technik,

kteřá našla své uplatnění v lidovém prostředí; v porovnání s jinými technikami je však její užití a tvůrčí přínos minimální.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; J. Langhammerová: *Lidová krajka v Čechách a na Moravě*. Strážnice 1992. [jl]

had, živočich hojně využívaný jako prvek mnoha folklorních žánrů, od ustálených rčení a přísloví, přes pověsti až k pohádce a lidové písni. Od starověku budí hadi svou odlišností od savců nedůvěru, odpor a hrůzu, odtud plyne i biblický obraz h. jakožto symbolu zla. Věřící se v jeho mimořádné schopnosti a vlastnosti. Některé význačné dějové motivy se formovaly už v literaturách starověku: h. a orel jsou nepřáteli, protože ubližují navzájem svým mláďatům; h. uchvátil Gilgamešovi bylinu nesmrtnosti, proto se hadi omlazují svlékáním kůže; v staroegyptském příběhu o ztroskotání u neznámého ostrova ohrožuje hrdinu obrovský h. Do podání o hadech je uloženo mnoho empirických zkušeností, v lidové víře však převládaly představy vymyšlené. Jednak se věří, že tělo h. je (jako u všech plazů) jedovaté. V baladě *Sestra travička* zemře bratr, když snědl polévku uvařenou z h. Na stejném principu je založena pověst o hadím sádle, kterým žena omastí kaši v domnění, že otráví manžela, ten se však naopak uzdraví z těžké nemoci. Ve staročeském textu (Dvořák 4261) h. svým uškntutím otrávil celý strom. Orientální látka o *Bulukíjovi a královně hadů z Tisíce a jedné noci* a ruská látka *černobylník* (AaTh 672D*) líčí přípravu omlazovacího kouzelného nápoje z těla zvláštního h., který je bílý (AaTh 673) nebo červený, je *hadím králem* (AaTh 672) apod. Podání o *hadu s korunkou* v č. zemích dosud traduje v mnoha drobných příbězích o tom, jak byla získána korunka zajišťující majiteli blahobyť. Ve vstupní epizodě pohádky o *uzkříšené nevděčné manželce* (AaTh 612) získá hrdina hadí lupínek křísící mrtvé; *kosec* (sekáč), který omylem na louce přeťal h., sleduje, jak si hadi počínají, a napodobí je. Epizoda traduje i samostatně jako lokální pověst (o zázračném lékaři zlomenin Plechancovi). Podle moravské i polské tradice hadi znají zvláštní bylinu spánku, po jejímž požití přečkají v hibernaci zimu a s nimi i myslivec (čeledín, pastýř), který je napodobil. O hadech se udržuje přírodovědci vyvrácené přesvědčení, že mají v oblibě mléko; h. se ocitne v žaludku kojence, kterého neopatrná matka položila při polní práci na zem, a dítě zemře na křeče (dětská eklampsie). Intrika macechy nebo spánek venku s otevřenými ústy způsobí,

že má h. v žaludku dívka. H. roste a dívku proto pokládají za těhotnou. Je vyhánána z domu, žije v přírodě a při pití z potoka z ní h. vyklouzne, popř. jí pomůže moudrá žena tak, že ji zavěsí za nohy a pod ústa postaví misku s teplým mlékem. V nejznámější látce tohoto tematického okruhu, *had a dítě* (AaTh 285), h. pravidelně jídla s dítětem mléko s kroupami. Zabijí-li h., umírá někdy i dítě; odtud byl h. pokládán za ochranného ducha domu (hospodářiček). Již v arabském prameni ze 7. stol. je motiv h. chodícího dojit krávu označen za slovanské specifikum. Č. Zibrť našel kresbu s tímto motivem v kodexu svatovítské kapituly z 15. stol. O vděčném nebo naopak nevděčném h. se zachovalo několik epizod ve staročeské literatuře, třeba obecný syžet o *zmrzlém hadovi*, který uškntne svého zachránce (Dvořák 256). Motiv se promítl do rčení *břít hada na prsou*.

Lit.: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa I*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1962 (typ 286, 433A, 672, 674); K. Dvořák: *Soupis staročeských exemplů*. (Dvořák) Praha 1978; D. Klímová – M. Janotka: *Vyprávění o hadech v soudobé lidové tradici*. ČL 58, 1971, s. 129–155; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976. [dk]

hádanka, drobný slovesný projev v podobě hříčky, která v náznaku předkládá určitý problém, k jehož řešení lze dospět důvtipem. Ve staročestíně (ale často ještě v 19. stol.) byl tento útvar označován jako *pohádka* (angl. *riddle*, franc. *devinette*, něm. *Rätsel*, rus. *zagadka*). Naznačení jevu (pojmu, situace, věci), jehož se h. týká, se obvykle děje pomocí slov, někdy také kreseb. Při tom se poukazuje na podstatné znaky pojmu, který je často s přímým vybičdnutím k řešení třeba nalézt. Hledaný jev je naznačen metaforou (*Sedí pán na střeše, kouří a nekřeše: komín*), vtípnou slovní hříčkou (*Jaká rána poletuje: vrána*) nebo i početním problémem (*Půl deváta bez půl páta a dvě a půl třetí? 8 1/2 – 4 1/2 + 2 + 2 1/2 = 8 1/2, tj. půl deváta*). Hádanky bývají vesměs stručné, vtěsňají se do jedné dvou vět. Předmětem h. jsou všechny stránky života lidí, příroda, rostliny i zvířata. Řešení h. může být vážné, ale také žertovné (*Kdy bývá kůň nejtěžší? Když šlápne někomu na nohu*). K přemýšlení vybízejí zejména hádanky s řešením početním. Hádanky jsou pokládány za *ostření vtípu* (Jungmann). – Klasifikace h. není dosud jednoznačně ustálena. Uplatňují se hlediska formální, stylová i obsahová, která se často navzájem kříží. Kolébka h. je na Východě (součást kultury indické, sumerské, staroperské, syrské,

arabské, hebrejské), např. starověkou hádanku o roku lze posléze nalézt u Klareta (zemřel asi 1379), později u K. J. Erbena a F. Bartoše. Z bible je známo hojně hádanek hebrejských (královna ze Sáby, Šalomoun). Bohatství hádanek charakterizuje kulturu a literaturu řeckou. Mnoho přejali Římané (v 5. stol. napsal Symphosius první sbírku hádanek.). Ze 7. stol. pochází křesťanský orientovaná sbírka anglosaského biskupa Althelma. V hádankách si libuje středověká literatura. – Nejcennější staročeský i evropský soubor hádanek své doby je sbírka Klaretova, tvořící součást jeho básně *Enigmaticus* (asi 1360). Obsahuje přes 150 hádanek s rozluštěním. V první části je otištěno 136 skutečně lidových hádanek, druhá část je věnována *šarádám*. Nejstarší česká h. je patrně ve verších *Mastičkáře*. Jak to bylo v soudobé literatuře obvyklé, má obscenní ráz, proti němuž horlili J. Hus i J. Milíč a později reformátoři 16. stol., kteří zaváděli hádanky duchovní, překládané většinou z němčiny. V 17. stol. jsou pramenem hádanek *Pohádky kratochvilné* (z něm.). Vyšly několikrát a staly se zdrojem dalšího tradování. Okolo r. 1670 zapsal mnich K. Hirsmeisl několik hádanek (*Malé rybky, kdy jsou nejlepší? Když není velkých*), které otiskl V. Prasek ve *Vlastivědě slezské*. Větší počet hádanek lze později nalézt v díle J. Jeníka z Bratřic, F. L. Čelakovského, K. J. Erbena, B. Němcové, F. Bartoše, V. Praska, M. Václavka, J. Vyhliďala ad. První novodobou sbírku vydal 1850 J. V. Rozum (*Hádanky ku prospěchu mládeže dospělejší*). Obsahuje hádanky domácí a cizí, lidové i umělé. Teorii českých hádanek vytvořil J. Jungmann (*Slovesnost*, 1845), přihlížel však víc k hádankám umělým. – Hádanky tvořily a tvoří oblíbený doplněk zábavy dospělých, podobně jako přísloví a pořekadla oživují komunikaci. Převážně v dětském prostředí se vytvářejí hádanky zcela nové, tzv. nepravé, žertovné (*Kolik hnědých medvědů se vejde do fiata? Tolik, kolik ledních. A kolik ledních? Žádný, protože jsou tam už hnědí*). Podle H. Bausingera lze za nový typ h. pokládat i otázky kvízových soutěží (masmédia), jejichž prostřednictvím se obohacuje tradiční repertoár a rozšiřuje okruh vypravěčů i tvůrců hádanek. – H. se často uplatňuje jako námět či motiv lidového vyprávění: v pohádce, pověsti, vyprávění ze života, humorce, anekdotě a vtípku. Tento synkretismus má prastarou tradici: již proslulá Sfinx kladla pod hrozbou smrti obtížně luštitelné hádanky (*Kdo chodí po čtyřech, po dvou i po třech? Člověk: jako batole, dospělý a v stáří o holi*), u Hésioda (7.–8. stol. př. n. l.) zavedl dva věštcí v há-

dání a poražený zemře hněvem, v perské tradici o Javištovi z Frijovců dává tyranský král mudrci 35 hádanek a hrozí mu smrtí. Jsou mezi nimi i hádanky stále živé: *Kdo chodí a nedělá kroky? Vrabec*. Pod hrozbou smrti se v hádání zavedl i v pohádkách: Odsouzený se může zachránit, položí-li soudci h., kterou by neuhodl (*V které hlavě je sedm jazyků? V koňské lebce, je-li v ní ptačí hmízdo*; AaTh 927). Na základě reálné životní zkušenosti je vytvořena h. i v této látce: uhodne-li nevěsta ženichovu h., bude usmrčen (*Kdo nezabil nikoho, a přesto jich zabil dvanáct? Otrávený kuň či havran, z něhož lupiči snědí polévku*; AaTh 851); podobně v nejznámější látce tohoto tematického okruhu o *princezně Turandot* (AaTh 854). Kladení hádanek nebo mluvení v hádankách je ústředním motivem v syžetech o pocestných, kteří *přenocují v ďáblově domě a mají uhodnout jeho hádanky* (AaTh 812), dále v látkách *chytrá horákyňe* (AaTh 875), *císař a opat* (AaTh 922), *císař a chytrý hoch* (AaTh 921) a *kdo je nejlepší přítel* (AaTh 921B), která je uvedena již ve středověké sbírce *Gesta Romanorum*, podobně jako hádankový *hovor vesničana s králem o tom, jak rozdělí darované mince* (AaTh 921A). V hádankách a podobenstvích mluví hrdinové mnoha drobných humorných příběhů (polské a hornácké texty o milencích, kteří se tajně domlouvají v hádankách; PBL 855). Podobu řetězových hádanek (*Co je jeden, dva, tři...*) má i žakovský zvyk chození s Řehořem, odvozený od anekdoty z židovské sbírky *Hagada* (AaTh 2010). Velmi oblíbená je tato konstrukce v Polsku (PBL 812), kde tvoří rozvité, rýmem propojené řetězce. O nepravé hádanky se jedná, je-li třeba uhodnout, *nač princezna v noci myslala* (AaTh 507A, 507C), nebo *jméno bytosti* (AaTh 501). Kladení hádanek v disputaci s univerzitními mistry se nachází i mezi texty o Enšpíglovi. – V českém lidovém prostředí tvořily hádanky jeden z žánrů uplatňovaných při sousedských besedách jako samostatný zábavný prvek, jak to zaznamenal ve svém deníku z Boršic (1913) sběratel J. Hodek (nar. 1888). – V konstrukci hádanky (*co je to – proč – kolik – jaký je rozdíl*) se často uplatňuje vtíp, zvl. erotický nebo politický, někdy v poloze absurdity nebo ironie (v cyklu vtípů o fenomenálních sovětských vynálezech: *Kde byl vynalezen měděný drát? V Rusku, dva Ivanové se tahali o kopějku*). – Hádanky v Československu po léta sbíral a třídil R. Lužík. Tato kartotéka hádanek je uložena jako součást jeho pozůstalosti v pražském Etnologickém ústavu.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille I, s. 481; II/1, 324; II/2, 527, 627; AaTh 501, 507A,

507C, 812, 851, 854, 875, 921, 921A, 921B, 922, 927, 2010; PBL 855; V. Flajšhans: *Naše hádanky*. NVČ 18, 1925, s. 1–32; J. de Vries: *Die Märchen von Klugen Rätzellösern*. Helsinki 1928; A. Taylor: *A Bibliography of Riddles*. Helsinki 1939; J. Krzyżanowski a kol.: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 452–457; D. Klímová: *Akad. malíř Josef Hodek jako národopisec a folklorista*. ČL 54, 1967, s. 109–111; H. Bausinger: *Formen der „Volkspoesie“*. Berlin 1980, s. 125–137, 2. vyd.; O. Klíma: *Oběti ohňům*. Praha 1985, s. 249–288. [mš + dk]

hadrový koberec, šlapačky, deky (tepichy, hadry) na zem – kobercový běhoun tkaný na lněné (méně bavlněné) osnově rozstřihanými proužky látek ze starých oděvů a prádla. Hadrové koberce nemají v č. zemích dlouhou historii na rozdíl od zemí severovýchodních, zvl. Švédska, kde byly užívány na konci 18. a po celé 19. stol. V č. zemích se vyráběly nejvíce v l. 1910–1940 pod vlivem dobové hospodářské situace i módy. Používaly se v malých městech u nezámožných rodin řemeslníků a drobných úředníků, v hornických domácnostech, na venkově apod. Byly znakem vyšší životní úrovně a přibližování se měšťanské domácnosti. – V době poklesu zájmu o ručně tkané látky byla výroba hadrových koberců vítanou možností práce pro domácí tkalce, i když s malým výdělkem. Výrobou se zabývali i tkalci propouštění z úkolové práce pro továrny. Ženy přinášely rozstřihané látky sešité v dlouhé pásy a navinuté na velká klubka. Osnovní materiál většinou dodával tkadlec. Skupoval zbytky lněné příze po okolí nebo i zbytky bavlněných nití z někdejší manufakturní výroby.

Bavlněnou přízi musel setkávat na osnovu po deseti i více nitích dohromady, aby zastoupily pevností lněnou osnovní nit. Ženy objednávaly koberce u tkalce samy, někde se vyskytly i zprostředkovatelny, které styk s výrobcem obstaraly. Kolem 1. světové války se tkaním hadrových koberců zabýval dosti velký počet tkalců. Ve 30. letech 20. stol., kdy se počet výrobců snížil, zasílal se útkový materiál na delší vzdálenosti poštou, např. tkadlec z Klatovska plnil objednávky

z Prahy, Plzně a Tábora. – Běhouny mívaly šířku 70–100 cm. Ve lněné osnově bývaly při krajích barevné pruhy modré, červené, zelené (imitace kupovaných běhounů) a v útku byly barevné pruhy takové, jak žena jednotlivé kusy látek nastříhala a sešila dohromady. Někteří tkalci vyžadovali, aby jednotlivá klubka byla přibližně stejného tónu, a z nich pak sami kombinovali pruhy. Po 1. světové válce objednávaly ženy pro ložnici často jeden dlouhý běhoun a dva krátké s přibližně stejnými vzory. Tkalci využívali znalosti ze své předcházející praxe a kromě vzorů na kobercích tkali koberce melírované, s útkem stáčeným ze dvou kontrastních barev. Zdůrazňovali jimi i přechod jedné barvy do druhé, podobně jako na sukních *kanařkách*. Hadrové koberce byly oblíbeny pro svoji levnost, trvanlivost a možnost praní. I když je domácí tkalci přestali vyrábět, hadrových útků jako tvárného materiálu užívají dále textilní výtvarníci. Hadrové koberce se vyrábějí na přelomu 20. a 21. stol. v lidovém prostředí téměř v celé Evropě.

Lit.: K. Sjöquist: *Trasväv – Rag weavings*. Stockholm 1967; J. Staňková: *Hadrové koberce*. ČL 63, 1976, s. 73–83; J. Staňková: *Pracovní deník tkalce V. Kaufnera z Poleně na Klatovsku*. ČL 64, 1977, s. 148–162. [jst]

hagiografická ikonografie, odvětví ikonografie (nauky o výkladu výtvarných děl), subdisciplína a metoda hagiografie (nauky o životopisech nebo legendách o životě a skutcích světic a světců katolické, pra-

voslavné, popř. uniatské církve). Výrazy jsou z řec. *hagios*, svatý, a *eikon*, obraz. Prohlašování za světce a světice se odvozovalo od legend o jejich ctnostném životě a konání dobrých, bohubých skutků a také od toho, že snášeli pronásledování či utrpení za vyznávání a šíření křesťanské víry a nezřídka v důsledku toho sešli ze světa mučednickou smrtí. Kult světic a světců a spolu s ním jejich zobrazování se vytvářel zhruba od poloviny 1. tisíciletí n. l. a svého vrcholu dosáhl ve středověku a znovu v období protireformace. V lidovém prostředí funguje především uctívání těch světic a světců, kteří jsou považováni za přímluvce u Boha a jsou označováni za svaté patrony-ochránce proti nepřízni přírodních živlů, nemocem atd. a za ochránce příslušníků různých sociálních a profesních skupin, zemí a národů apod. Lze je identifikovat jednak podle oděvu, čímž se zabývá hagiografická kostymologie, jednak podle atributů světců a světic. Nadto jsou opatřeni nymbem, vyjadřujícím jejich svatost.

Lit.: J. E. Stadler – F. J. Heim: *Vollständiges Heiligen-Lexikon I-V. Augsburg 1858–82*; Ch. Cahier: *Caractéristiques des saints dans l'art populaire I-II*. Paris 1867; T. Hoepfner: *Die Heiligen in der christlichen Kunst*. Leipzig 1893; M. Zender: *Volkstümliche Heiligenverehrung*. Atlas der deutschen Volkskunde, NF. Erläuterungen 1. Marburg 1959–64, s. 153–232; H. Koren: *Bauernhimmel. Heiligendarstellungen im bäuerlichen Brauchtum*. Graz – Wien – Köln 1974; H. Erna – C. Melchers: *Das große Buch der Heiligen*. München 1978; *Heilige in Geschichte, Legende, Kult. Beiträge zur Erforschung volkstümlicher Heiligenverehrung und zur Hagiographie*. Karlsruhe 1979; M. L. Keller: *Reclams Lexikon der Heiligen und biblischen Gestalten*. Stuttgart 1987; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994; P. Pracný: *Český kalendář světců*. Praha 1994; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 124. [rj]

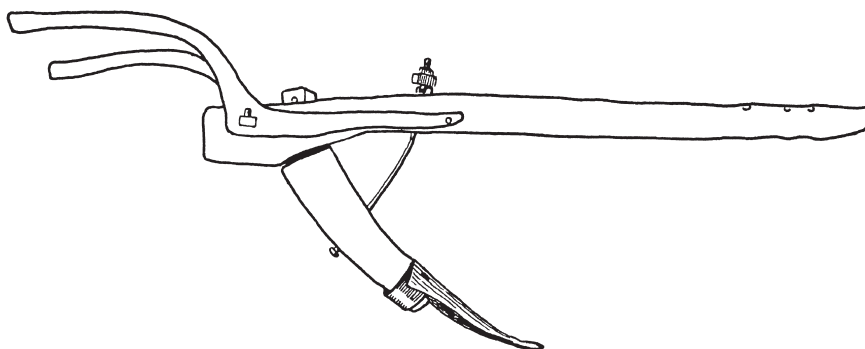
hagiografická kostymologie, odvětví hagiografie (nauky o světcích a světicích, jejich osudech a skutcích, na podkladě historických pramenů i novodobého ústního podání, legend a vyobrazení) zabývající se studiem oděvu, jaký je světcům a světicím připisován obrazovými doklady pocházejícími z různých časových vrstev a z různého geografického a kulturního prostředí. Jakkoli jsou kostýmy světců a světic většinou v naprosté časové i geografické diskrepanci s dobou a místem jejich původu a působení, mají výsledky tohoto bádání pro národopis nezanedbatelný význam, protože podle typu a způsobu oblečení lze identifikovat i nedokonalé zobrazené nebo torzovité do-

klady, např. zlidovělé plastiky a malby. Je však třeba brát v úvahu velmi volné vazby mezi prostředím a dobou, k nimž se zobrazení vztahuje, a mezi jeho sdělností, která zpravidla vypovídá víc o době a místě vzniku ikonografického pojetí než o čase a prostoru, k němuž se legenda o světci či světici váže.

Lit.: J. Braun: *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*. München 1974; L. Skružný: *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice 1996, s. 139–140, 187–188; M. Koller: *Kleider machen Heilige. Über Bedeutung und Pflege bekleideter Bildwerke*. ÖZV 99, 1996, s. 19–58. [rj]

hák 1. zakřivené náčiní k zachycení či zavěšení něčeho nebo k manipulaci s něčím; 2. taška ve tvaru žlábků užívaná při prežové krytině; 3. zemědělské nářadí k obdělávání půdy zařazované do skupiny rádel bez plazu s podélně symetrickou radlicí, většinou šikmo až strmě postavenou. Hákem lze půdu rozrývat, kyprit a mísit, některými typy (natáčením radlice a nakláněním oradla) též částečně obracet (trutnovský h., percák, socha). V č. zemích je h. doložen vyobrazením z 12. stol. v kapli sv. Kateřiny ve Znojmě (měl dvě kleče a železnou radlicí). Scéna zobrazující povolání Přemysla

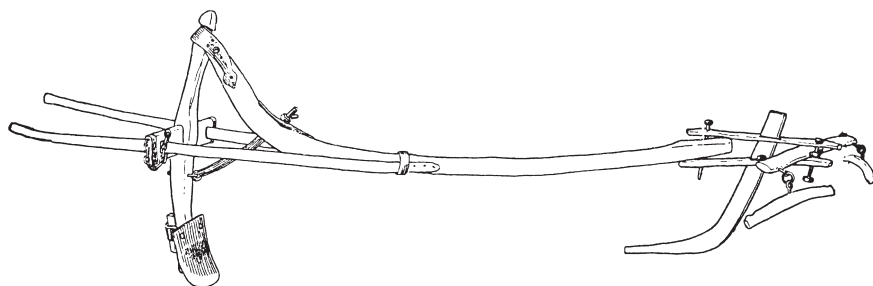
Oráče na pražský knížecí stolec obsahuje h. s dlouhým hřídelem tažený pomocí nárožního jha. Zapřažení jsou dva tahouni (voli). Celkový charakter h. odpovídá znakům horských háků v severových. Čechách a na severových. Moravě. – Tvary termínu h. pro označování oradel jsou z č. zemí doloženy od konce 14. stol. z Řepína (Mělnicko) 1382, Býčkovice (Litoměřicko) 1406 aj. Předpokládá se, že termín *hák* pro bezplazové rádllo byl převzat z něm. (v některých oblastech Německa se tak označovala všechna oradla se symetrickou radlicí, tedy i rádllo s plazem). Čeština (i ostatní slovanské jazyky) měla pro orebné nářadí se symetrickou radlicí výraz *rádllo* (*o-ra-d-lo*). – F. Šach (1963)

Valašský hák. Nový Hrozenkov

při popisu konstrukčních typů považuje za nejstarší formu oradla bezplazové rádllo, tj. h., jehož jedna nebo dvě kleče svým dolním koncem rozrývají půdu, tedy typ *klečový* (1). Typ bezplazového rádllo-háku se dvěma klečemi, vykonávajícími zpočátku též funkci rozhonů, a se středním klečovým sloupkem označuje jako typ *s klečovým sloupkem* (2). Do této skupiny řadí východoslovenské, severomoravské, severočeské a západočeské háky. Lze k nim přičlenit některá další evropská oradla vycházející z konstrukce nejstarších mezopotamských oradel. Konstrukční typ nejstarších oradel, označovaný jako oradlo *s klečovým plazem* (3), vedl k vytvoření plazu umožňujícího vznik plazových rádel a oradel se čtyřúhelníkovou konstrukcí, později uplatněnou při sestrojování starých záhonových pluhů. Typ rádllo-háku *s procházející klečí* (4), doložený z oblastí Blízkého východu, Afriky a Skandinávie v předhistorickém i recentním materiálu, není v č. zemích znám. Konstrukční typ rádllo *s procházejícím klečovým plazem* (5) uvádí F. Šach z Jugoslávie, Porýní, Švédska, Finska a Slovenska. Typ oradel *s hřídelovým plazem* (6) lze rozdělit na skupinu se šípkovitou radlicí, a s radlicí se širokou tulejí. Konstrukční typ h. *s hřídelovým sloupkem* (7) je v č. zemích zastoupen valašským h. Na severovýchodě a východě Evropy bylo rozšířeno bezplazové oradlo s hřídelovým sloupkem a rozvidlenou a plochou pracovní částí, nazývané *socha* (8); v č. zemích není doložena. Konstrukční typ *plazových* rádel (9), rozšířený nejen v Evropě, je z českého území zastoupen jihočeským nákolesníkem a z něj vycházející plužicí. Plazová rádllo se čtyřúhelníkovou konstrukcí jsou vývojově mladší. – Západočeský h. (*percák*), rozšířený od střední části Krušných hor jižním směrem přes Žatecko, Lounsko, Rakovnicko, Plzeňsko až na Klatovsko, má několik variant: v severní části je to krušnohorský percák s trojúhelníkovou symetrickou radlicí bez rozhonů, s rovným hřídelem a s kolečkem (E. Klein, 1967), nebo percák pro lehčí půdy

s rozhonem (J. Mehler, 1794), popř. varianta s prohnutým hřídelem a dřevěnými křídly za trojúhelníkovou radlicí a k přímému zápřahu potahu za hřidel bez koleček i *chodáku* (přední část sloužící k opírání oradla při práci). Jižněji na Žatecku, Lounsku, Manětínsku a až k Plzeňsku byl rozšířen žatecký percák s obdélníkovou lopatovitou radlicí a s dřevěnými křídly, výhodnějšími k naorávání, oborávání či kopčení půdy při kultivaci brambor a chmele (J. Mehler, 1784). Plzeňský percák měl podle vyobrazení F. Füsse (1799) deskovité obdélníkové rozhony či odhrnovačky. Západočeské percáky se vyznačovaly šikmo postavenou radlicí, dřevěnými křídly, širokými rozhony a zapřaháním za kolečka, méně často s kolečkovým chodákem nebo prohnutým hřídelem sloužícím jako klouzavý chodák. Řídce se používaly ještě v 60. letech 20. stol. – Trutnovský h., rozšířený ve východní části Krušných hor přes Krkonoše, Orlické hory a Jeseníky až po Moravskou bránu (a v jejich podhůřích včetně severní části Českomoravské vrchoviny), byl označován jen jako h., i když v odborné literatuře jsou běžné názvy jako krkonošský, slezský, orlický či jesenícký, popř. bydžovský, královéhradecký a severomoravský h. Vyznačoval se většinou delším a v zadní části vzhůru zakřiveným hřídelem, strmě nasazenou lopatovitou a prohnutou radlicí na téměř svislém sloupku, bez odhrnovaček či rozhonů nebo křidel. Při práci s trutnovským h. byl obvykle používán botkový chodák, později popř. chodák kolečkový. Starší byl k přední části hřídele zachycen *krpadly* (na Valašsku *skřípadla*, spojovací zařízení u oradla), na jejichž opačném konci se pomocí rozporky zapřahal potah. V Čechách bylo hakovitě, hřidel i kleče delší než ve východní moravsko-slezské oblasti. Sloupek, ve starší době pevně spojený s hřídelem i klečemi, byl později částečně otočný podle svislé osy pomocí příčky a volnějším zakotvením sloupku k hřideli, nebo zdvojením sloupku a uchycením otočné části pomocí objímek apod.

Krkonošský (slezský, orlický, trutnovský) hák s botkovým chodáčkem, krpadly a s váhou s rozporkami. Lomnice n. Popelkou

Dřevěná, později železná vzpěra umožňovala menší změnu sklonu radlice. Nastavením vhodné polohy radlice a nakloněním celého oradla bylo možno zlepšit překlápěcí i drobnou a kypřící funkci radlice. – Pro různé práce s hákem se používaly radlice různé velikosti i rozdílného tvaru (orba, rušení strniště a pastviny, zoračování osiva, oborávání brambor). Orba s trutnovským h. byla velmi namáhavá a na orače i technicky náročná. Při orbě se h. obvykle zavěšoval pomocí popruhů na plece. Hloubku a směr orby orač udržoval v rukou držení klečí a pomocí stehen. Po celodenním orání měl stehna plná modřin, někdy odřená až do krve. Zvl. při orbě kamenitých polí, drnu a zaschlého strniště byla práce s h. fyzicky náročná. Chudí lidé, kteří neměli tažný dobytek, z nouze tahali h. lidskou silou (Podkrkonoší, Šumpersko, Zábřežsko). – Značnou výhodou ve svažitéjším terénu byla možnost orby do svahu s příklápěním ornice a využívání h. jako otočného pluhu k orbě po vrstevnici. Po zavedení a sestrojení modernějších pluhů během 2. poloviny 19. stol. došlo k rychlému opouštění háků ve srovnání s plazovými rádlými, s nimiž se sice pracovalo snadněji, ale pro orbu a základní zpracování půdy na polích s větším sklonem byla nevhodná. V poslední fázi využívání h., zvl. pro kultivační práce při pěstování okopanin, docházelo k úpravám radlic (vyorávací radlice na brambory, řepu) i celého hakoviště. Na sev. Moravě se místy rozšířily otočné háky na kolečkách s otočným sloupkem a radlicemi proti sobě (*čarodějnice*) či vedle sebe (*dvojáky*, *harky*). – Valašský h. byl rozšířen ve východní části Moravy a v přílehlé části Slovenska. Vyznačoval se silným kratším hřídelem a hřídelovým samorostlým nebo do hřídele zapuštěným sloupkem, samorostlými klečemi připevněnými k hřídeli dřevěnou příčkou a hřeby nebo objímkami. Někdy byl sloupek zpevněn železnou vzpěrou k hřídeli. Železná symetrická široká radlice srdčitého tvaru s objímkou k uchycení na sloupek bývá velká

a mírně vyklenutá. Za kolečka se valašský h. zavěšoval pomocí potykače a houžve do otvorů v hřídeli. Radlice valašského h., podobná spíše radlicím plazových rádel, se nasazovala na sloupek v šikmé poloze. Dřevěné ani železné rozhony nebo odhrnovačky se u valašských háků nevyskytují. Pracovalo se s nimi dobře, podobně jako s rádlými plazovými, což bylo dáno tvarem i pracovní polohou radlice, ale byly vhodné pouze ke kypření a mírnému rozhrnování ornice. Valašský h. je konstrukčně blízký etruskému rádlu z Arezza (Toskánsko) z poloviny 1. tisíciletí př. n. l. Valašský h. byl do 20. let 20. stol. vytěsňen a nahrazen výkonnějšími oradly, výjimečně se vyskytoval na moravské a slovenské straně hranic po 2. světové válce V. t. oborávalo, obracák, oradlo, orba, percák, pluh, rádlu.

Lit.: J. Mehler: *Erste Sammlung der böhmischen Ackergeräthe*. Prag 1784; J. Mehler: *Zweite Sammlung der böhmischen Ackergeräthe*. Dresden 1794; L. Štěpánek: *Hák u Orlických horách*. SČAZV HM 29, 1956, s. 137–150; J. Petráň: *Zemědělské nářadí poddaných v Čechách katedry československých dějin a archivního studia* 3, 1958, č. 3–4, s. 5–54; J. Štastný: *K otázce vývoje oradel na Valašsku*. ČL 45, 1958, s. 57–64; F. Šach: *Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa*. VPZM 1963, s. 171–231; U. Bentzien: *Haken und Pfluge. Eine volkskundliche Untersuchung zur Geschichte der Produktionsinstrumente im Gebiet zwischen unserer Elbe und Oder*. Berlin 1969; J. Kramařík: *Die ethnographische Problematik in der Abbildung der Přemysl-Szene in der St.-Katharinakapelle zu Znojmo*. ES 6, 1974, s. 89–108; F. Šach: *Die Arltypen in Böhmen und Mähren in chronologischer Folge*. AMA 9/10, 1974/75, s. 3–26; Z. Tempír: *Zemědělství*. Studie o technice v českých zemích 1800–1918, 1, 1983, s. 29–89; 2, 1984, s. 9–78. [zt]

halekání, jeden z nejstarších, téměř zaniklých způsobů zpěvního projevu s prvkem dorozumívání. H. se provozovalo ve volné

přírodě, oblíbené bylo u národů žijících se pastevectvím. Domovem h. jsou alpské země, zejm. německy mluvící část Švýcarska, Rakousko, Bavorsko. Oblíbené bylo i ve Španělsku, v j. Francii, ve Švédsku, na Slovensku, v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Název zpěvního žánru *halekačka* (*hojakačka*, *hejkačka*, *helokačka*) je odvozen od úvodního zvolání *helo*, *hola*, *hoja*, po němž následuje vlastní sdělení nebo dialog. Interpreti jsou hl. děti, většinou děvčata; jedná se o druh dorozumívání na dálku. – Textový obsah se týká zpravidla pastvy a její lokalizace, někdy obsahuje prvky sociální (špatné zacházení, nedostatečná strava) i humorné. Podmínky, za nichž se halekání provádělo, vedly k specifickému, hrdelnímu zpěvnímu projevu. S h. jsou spřízněna zvolání při vyhánění na pastvu (v něm. mluvících zemích *Kuhreigen*). Jsou třídlínná, ve střední části v rozložených akordech nebo v recitativní podobě, s vyjmenováním jednotlivých zvířat. H. je zachyceno v guberniálních zápisech (1819) z Mladoboleslavska, později na Náchodsku, v Podkrkonoší a na Šumavě. Na Moravě jsou halekačky doloženy hl. na Valašsku a v luhačovicím Zálesí.

Lit.: A. Jirásek: *Skotácké halekání na Náchodsku*. ČL 3, 1894, s. 8–10; *Šumavští pastevci a jejich halekání*. In: K. Weis: *Český jih a Šumava v lidové písni IV*. Praha 1928 (nepaginovaný úvod); A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930; W. Wiora: *Zur Frühgeschichte der Musik in den Alpenländern*. Basel 1949, s. 20–22, 50–56; K. Vetterl: *Lidové písně a tance z Valašskokloboucka I*. Praha 1955; J. Černík: *Záleské písně z okolí Luhačovic*. Praha 1957; J. Gelnar – O. Sirovátko: *Slezské písně z Třinecka a Jablunkovska*. Praha 1957; T. A. Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze. České národní zpěvy a tance I-II*. Vyd. L. Tyllner. Praha 1995, I, s. 67–68, II, 94–96; M. Toncová: *Halekačky – pastevecké písně dětí na Moravě a ve Slezsku*. In: *Piesňové žánre v tradičnej hudobnej kultúre*. Bratislava 1999, s. 98–114. [mt + lt]

halena, halina – svrchní mužský kabát z bělavé vlněné valchované huně, ušitý z rovných dílů, s velkým čtverhranným límcem nebo kapucí. Po stranách halenu rozšiřují rovné díly, na ramenou neměla švy, rukávy byly rovně našity. Přeložené přednice se nezapínaly. H. sahala nejčastěji do poloviny lýtek, všední byla kratší, sváteční delší. Nová h. se nosila na svátek a přehazovala přes ramena, vpředu se svažovala řemínkem, šňůrkami nebo se spínala, na všední den se při práci oblékala. Vlastnili ji i menší chlapci, ve Strání a Březové na jihových. Moravě také ženy. – H. patří k nejjednoduššímu šitému oděvu, není však

práci pořizovaly haleny prostší, zdobené jen červenými proužky (na Hornácku *trhovica*), ale sváteční byly zdobnější. Výzdoba se soustřeďovala na výložkách nahoře na přednicích, u kapes a především na límci: *hazucha*, *cimbál*, *darmovis* (u svátečních) či *schlopec* (u všedních). Límeček se také překlápěl přes hlavu (*kutna* na Kyjovsku), býval proto dosti prodloužený. Nejkrásněji vyzdoben byl na Hornácku. Límeček sahal takřka po pás, na koncích byly silné trásně (podobaly se nudlím, *lukšim*, proto název *uokšovica*), nad nimi se po pružích vetkaných černou vlnou uplatnila aplikace barevným sukнем a šňůrkami s vyšíváním. Výzdoba v Nové Lhotě měla délku 30 cm a předčila ji jen boršická. Jinde byla poněkud skromnější. Výzdoba přecházela z límečku na výložky na přednicích a tvořila ji aplikace z barevných suken v různém pořadí a různých barvách; v každé vesnici v malé variaci. U kapes byla jednodušší. Ve střídání barev na výložkách se uplatnila i stavovská diferenciaci: v Březové měli mlynáři opačné střídání barev než zemědělci. Na Hornácku se vyskytovala i h. s kapucí. Šila se ze silného nahnědlého sukna a nosila se do práce, do lesa, na formanku. – Haleny s kapucí se rozšířily zvl. v jižní části Dražanské vrchoviny, na vých. Brněnsku

v č. zemích původní, na Moravu se dostala přes slovenské území z Panonie. Střediskem výskytu bylo Slovácko, rozšířila se však až na Moravskobudějovicko a severozápadně od Brna. Byla oblečením rovin, i když se v 60. letech 19. stol. nosila také na luhačovickém Zálesí až po Valašskokloboucko. – Kupovala se na výročních trzích, na jihu Moravy hl. v Hustopečích, kde se prodávaly výrobky z jihozáp. Slovenska. Z domácích výrobců byl nejznámější halenářský cech v Kuželově na Hornácku. Tzv. *halenáři* šili haleny z donesených suken pro místní obyvatele, vedle toho se i zde hrubší haleny kupovaly na trzích. – Haleny byly oblíbené proto, že se hodily k pracím za chladna a do nepohody. Materiál se tkal z neodmaštěné vlny a mírný déšť po něm sklouzl. H. se přehazovala i přes kožich, jestliže sněžilo. – Na Moravě lze vymezit dvě oblasti výskytu halen: a) Podluží, Pomoraví, Kyjovsko, Kloboucko-Ždánicko, Brněnsko a dále na západ. Zde se nosily haleny takřka nezdobené. Zhotovovaly se tak, že se silné sukno krájelo po vlákně a sešívalo lněnou reznou nití vrchním přešitím v úzkém švu, který se překryl páskem tenčího červeného sukna, méně často černého. Ten také začistil všechny okraje. Někdy se na přednicích vyšívala hvězdice, monogram nebo letopočet. Směrem na západ počínaje Kyjovskem byly tyto haleny oblečením jen pracovním; b) Uherskobrodsko, Kopanice, Hornácko. V této karpatské skupině se po

a záp. Vyškovsku. Byly mladší variantou h. s límečkem (z 2. poloviny 19. stol.), která měla už ramenní šev, přednice se nepřehýbaly. Nezapínala se, jen v případě potřeby se převazovala. H. s kapucí se vyskytovala vedle halen s límečkem často v jedné obci podle toho, na kterém jarmarku byla koupěna. Patřila k oblečení všech vrstev, sedláků i nádeníků, v městském oblečení neměla náhradu. H. s límečkem se nosila asi do r. 1880, h. s kapucí nejdříve v německém ostrůvku u Vyškova. Kupovala se v Rousínově, kam ji dováželi Slováci z Gajar. Přezila i u vápeníků z Ochozu u Brna, nakonec sloužila jako příkrývka lidí, popř. koní. Na jih od Brna si ji přebarvovali na tmavo (aby nevypadali jako Slováci) a městskému kabátu ji přizpůsobili dodatečným zapínáním a dragounem. – Také na Valašsku byla h. svrchní kabát z hrubé vlněné látky, bílé nebo hnědé (*bure*). Nejprostší střih měla huňá s jedním švem, probíhajícím příčně rukávy a přednicemi, zatímco *mlsná* či *sladká h.* chudých lidí měla střih župice. – Na jihových. Hané označovala h. bílý kabát, na všední den z hrubší látky s nečleněnými zády, na svátek jemnější a složitější. Nosila se po r. 1820. – Jako svrchní pracovní součást oděvu z plátka pro muže byla h. známá v Čechách. V. t. huňá.

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 97–252; M. Prášek: *Kuželovští halenáři*. ZM 3, 1925/26, s. 94–96; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; D. Stránská: *Huňá a haleny*. DU 4, 1950, s. 92–94; J. Beneš: *Haleny na Uherskobrodsku*. ČL 43, 1956, s. 211–214; D. Stránská: *Haleny a jejich rozšíření a návrh odborných termínů*. VNSČ 1963, č. 2, s. 3–13; M. Ludvíková: *Ocáskový kožich a halina s kapucí*. NVČ 5/6, 1970/71, s. 221–236; M. Náplavová – L. Tarcalová: *Halena – nejstarší svrchní soukenný oděv*. Slov. 29, 1987, s. 69–76; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, 1990, s. 25; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990. [ml]

halyň [z něm.], mlíčník, mlíčnice – 1. drobný hospodářský objekt při zemědělských usedlostech sloužící k uchování mléka a potravin v chladu, což zajišťovala pramenitá nebo tekoucí voda. Halyňe jsou charakteristické pro Českomoravskou vrchovinu a ojedinelé se nacházejí i v jejích okrajových oblastech (Třebíčsko, Moravskobudějovicko, Třeboňsko, okolí České Třebové). – Nejstarší zprávy o halyňích pocházejí ze 16. stol. Vydátnější pramen povrchové vody (potok) se přehradil kamenným taráskem, čímž vznikla malá nádrž o hloubce 30–40 cm, jež tvořila

pūdorys h. Byla to roubená stavbička se sedlovou nebo pultovou stříškou (krytina došek nebo šindel do 20. let 20. stol., pak prkna, tašky, naposled plech). Variantou uvedené konstrukce jsou haltýře stavěné z kamene, cihel nebo jen z prken; cihlové stěny se omítaly, klenutý h. se místy pokryl drnem. Pūdorys se lišil podle potřeb a velikosti zemědělské usedlosti. Větší a prostornější haltýře mívali u mlýnů a velkostatků. Po 1. světové válce využily některé obce, např. Polesí (Pelhřimovsko) nebo Horní a Panské Dubenky (Jihlavsko), zvýšeného stavebního ruchu a spolu s budovami pro obecní úřady stavěly také obecní haltýře; obec je pak pronajímala jednotlivým hospodářům. – Do h. se vstupovalo nízkými dveřmi, u nejstarších se dochovaly dřevěné zámky jako např. v Čejkově (Pelhřimovsko). Na kamenech bylo přes celou šíři h. položeno široké prkno, na něž se do mírně proudící vody ukládaly nádoby s mlékem (*krajáče, ucháče, cacáky*). Proti myším a kočkám byly nádoby chráněny 3–4 cm vysokými poklopy s větracími otvory. – Na jihu Jihlavska a na Jindřichohradsku se stavbičky shodné s haltýři nazývají mlíčník nebo mlíčnice. Terminologická hranice haltýř/mlíčník, vtyčená J. Tauschem (1994), probíhá v blízkosti Psárova, Včelničky, Metánova, Počátek a Horních Dubenek, přičemž jmenované lokality se již přimykají k jižní oblasti termínu mlíčník. V okruhu obcí Nová Ves, Rácov, Batelov, Vanov, Vanůvek, Mrárotín (Jihlavsko) znají haltýře jako *lůžky*. V severní části Českomoravské vrchoviny v oblasti Hlince se prolínají oba názvy: v mlíčníku se chladilo jen mléko, v h. ostatní potraviny. Časem se zmíněné rozlišení natolik rozmělnilo, že se obecně používá obou výrazů s převahou pojmenování h. V některých obcích Jindřichohradecka jsou haltýře celé z kamene včetně stropních desek a v odborné literatuře byly označeny jako kamenné průtokové sklepy; v běžné komunikaci místních obyvatel se toto pojmenování neujalo. – V obcích s rozptýlenou zástavbou se haltýře stavěly na louce u domu, v soustředěných sídlech vytvářely na potoce malé skupiny nebo shluky typických stavbiček, zvl. v obcích, jimiž protéká potok, jako např. ve vsích Křídla (Žďársko), Studnice (Chrudimsko), Strměchy (Pelhřimovsko), Cejle (Jihlavsko). Některé lokality, zejm. obce s nepravidelnou návsi, měly podobných shluků několik. – Terénní výzkum prokázal, že např. na Pelhřimovsku a Jihlavsku ještě ve 20. letech 20. stol. využívalo haltýřů až 80 % obcí. V dalších letech se zvyšujícím se počtem odstředivek ztrácely haltýře základní funkci a postupně se

přestávaly užívat; jen nejprostornější haltýře (zejm. na návších) po r. 1950 sloužily k soustředění konví s mlékem před odvozem do mlékárny. Od 60. l. v obcích dochází k větším stavebním úpravám (hl. návsi), což vedlo k zániku většiny haltýřů; 2. vodní nádrž s průtokem čerstvé vody pro chov ryb, sádka.

Lit.: J. Maňal: *Haltýře*. ČL 9, 1900, s. 184–186; J. F. Svoboda: *Horácká osada*. Nové Město na Moravě 1928, s. 12; M. O. Růžička: *Kamenné průtokové sklepy na Jindřichohradsku*. Jindřichův Hradec 1968; Z. Marková: *Lidové stavitelství v oblasti Žďárských vrchů*. Nové Město na Moravě 1973, s. 24; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 161–162; J. Tausch: *Haltýře a lochy*. VSV 9, 1994, s. 243–257. [jv]

hamr [z něm.], kladivo, vodokovárna – výrobní zařízení na zpracování kovů poháněné vodou. Nejprve se h. používal ke stmelení železné hroudy jako produktu pecí dýmaček a jejich předchůdců, k vypuzení strusek, k úpravě železa na polotovary (plechy, tyče, drát) a k výrobě náradí (kosařský h.). Po zavedení výroby železa ve dřevouhelných vysokých pecích se od 17. stol. musela část produkce určená ke kovářským pracím zkouňovat v kujnicích hamrech, jejichž základním zařízením byla kujnicí výheň s měchy a hamerské kladivo. Princip využití vodního kola a jeho energie v metalurgii železa se do střední Evropy rozšířil z Francie, kde byl znám od poloviny 12. stol. Typově se rozlišuje h. *nadhazovací* (topor je umístěn rovnoběžně s hřídely vodního kola a funguje jako jednostranná páka nadzvedávaná výstupky na uvedené

hřídely) a h. *chvostový*, tzv. švanchamr (topor je umístěn kolmo na hřídely a pracuje jako dvoustranná páka, jejíž kratší konec stlačují výstupky hřídely). Kamenná přízemní budova h. se stavěla k náhonu, jehož voda poháněla obvykle tři kola na vrchní, výjimečně spodní vodu. Největší vodní kolo pohánělo buchar, další kola měchy, brus a popř. nůžky na plech. Základní součástí bucharu je topor (násada) z hrubě opracovaného kmene o délce 3 až 4 m, okovaný, ve třetině opatřený kovovým čepem uloženým v ložiskách nesených mohutnou dubovou, později i kamennou stolicí. Topor nad kovadlinou nese železné kladivo (*kobyly*) o váze 100 až 300 kg, jehož zdvih činí 25 až 40 cm. Dolní konec kobyly má vybraný žlábek pro vkládání jádra dopadajícího přímo na kované železo na kovadlině. Základem kovadliny v hamrech je dubový kmen až 1 m silný a několik metrů dlouhý, aby mohl být zapuštěn hluboko do podlahy a proti zatloukání opatřen vodorovnými dubovými trámky a klínovanou kamennou výplní kolem. Vyčnívající část kmene stahovaly masivní obruče, později jeden až dva nákolky z vagonů. Vlastní kovadlinu tvoří *chobot*, do něhož je zapuštěno *kovátko*. Součástí h. je kamenná výheň opatřená mohutným komínem, do které hnaly *vitr* kožené měchy nebo dřevěné písty. Pohon dmychacích zařízení zajišťovalo samostatné vodní kolo (u nejmenších hamrů pohánělo i brus, a to buď pomocí táhel napojených na kliku v čepu hřídely, nebo pomocí dřevěných vaček na hřídely kola. Prostředí mladších nářadových hamrů doplňovaly ruční kovadliny, *ponk*, váhy na železo, páky k ovládnutí vodních kol a spousta drobného náradí. V samostatném prostoru měla místo *uhelna*, sklad dřevěného uhlí. O vybavení kujnicího h. informuje např. popis kosteleckého h. na Chrudimsku z r. 1658, z něhož vyplývá, že je to budova z kamene dlouhá 17,7 m a široká 13,27 m s kamennou výhňí 3,16 × 3,16 m a komínem. Jedno vodní kolo pohání dva velké kožené měchy, druhé buchar; inventář tvoří špalek pod kovadlinou se železnou obručí, kovadlina pod bucharem, kovadlina pro hamernické náradí, spodní deska do zkouňovací výhně, tři postranní desky, železná nádržka před zkouňovací výhňí, železná trubka k odvodu strusky z výhně, dvě kladiva, sedmnáct kleští, hák na vytahování žhavého železa z výhně, železná lopata, železná lžíce, okov na polévání uhlí, soudek na dvě vědra, velká truhla se zámekem ze železa a další drobné náradí, zděre, čepy, táhla a páky. V č. zemích nejdéle pracovaly nářadové hamry, jejichž činnost se řadí do řemeslné drobné výroby; oproti kujnicím

hamrům jsou více spjaty s lidovým prostředím. Poslední nářadové hamry, pracující mnohdy až do poloviny 20. stol., se dochovaly v j. Čechách (Lniště na Trhvosvinskou, Trhové Sviny-Rejta, Dobrkovice na Českokrumlovsku, Dobrkov na Českobudějovicku, Malenice na Strakonicku) a v záp. Čechách (Dobřív na Rokycansku, Hradiště a Srby na Plzeňsku, Městiště na Klatovsku a Kostelní Liboc na Sokolovsku). Nejvýznamnějším zpřístupněným h. je dobřívský (dvě velká kladiva, dvojice malých kladiv, vodní nůžky, zkujňovací pec), tvořící součást rezervace památek hutní výroby a lidové architektury. V rámci moravských a českých muzeí v přírodě lze vidět rekonstruovaný severomoravský h. ve *Valašském muzeu v přírodě* v Rožnově p. Radhoštěm a obnovený nářadový h. v jádru obce Svobodné Hamry, který je součástí expozice *Souboru lidových staveb Vysočina*.

Lit.: K. Hlubuček: *Poslední hamry a hamerníci*. Doudlebský archiv národopisný. Trhové Sviny 1953; M. Kreps: *Železářství na Žďársku*. Žďár n. Sázavou 1970; J. Langer: *Stroje v lidové kultuře I (stoupa, valcha, hamr)*. MVP 15, 1977, s. 11–20; E. Maur: *Počátky žďárských a přibyslavských hamrů*. RNTM 106, 1986, s. 42–54; Z. Rasl: *Vysoká pec r. 1658 a hamr na velkostatku Heřmanův Městec*. RNTM 106, 1986, s. 94–105; G. Hofmann: *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu*. RNTM 129, 1993; *Průvodce po technických památkách v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. RNTM 129, 1993. [ls]

Haná a Hanáci, národopisná oblast na Moravě (včetně Malé Hané, Horní Hané a Záhoří) a její domácí obyvatelé. Jde o jeden z nejčasněji doložených a nejvýraznějších národopisných regionů v č. zemích, k jehož vzniku a rozsahu se pojí mnoho nepodložených domněnek i protichůdných názorů. Nesporné je jen to, že název oblasti a pojmenování jejích obyvatel nepochází od jména historicky neprokazatelného kmenového knížete Hana nebo Hany, nýbrž od hydronyma *Haná* (řeka), spolehlivě zaznamenaného ve 13. stol., což postihl jak topograf F. J. Schwoy (1786), tak i bretaňský lékař a cestovatel B. Hacquet de la Motte (1796). Údajné zprávy o Hanácích z 15. stol. od J. Altheimera jsou podvrhem F. Friebecka z 2. poloviny 18. stol. Pojmenování Hanáků se asi nejdříve vyskytuje v díle J. Blahoslava *Gramatika česká (De dialectis)* z r. 1571, sám název Hané jako národopisné oblasti se objevuje v mapě Moravy od J. A. Komenského, která vyšla v několika vydáních v 1. polovině 17. stol.: Haná je tu pojata jako okrsek jižně od Prostějova a pokrývá

jen část území považovaného za oblast Hané v mladších pramenech a literatuře. Komenského lokalizace je náhodná a jen přibližná, právě tak jako je asi náhodné uvedení pouhých dvou názvů národopisných oblastí na Moravě v jeho mapě. Několik dalších zmínek o Hané ze 17. stol. nasvědčuje tomu, že její pojmenování bylo v té době již obecně známé a že se Hanáci v očích obyvatel Moravy zřetelně odlišovali od svého okolí. Regionální literatura z přelomu 18. a 19. stol. vymezuje Hanou mnohem širěji, když mezi Hanáky pojímá nejen obyvatele centrální Hané v povodí stejnojmenné říčky, ale též Blatňáky kolem Tovačova a Kojetína i Záběčáky kolem Přerova a na levém břehu řeky Bečvy. Blatňáci, jejichž jméno odvozuje J. A. Hanke z Hankenštejna (1786) od blátivých cest při vylití řeky Moravy z břehů, jsou prý stejní Hanáci jako Záběčáci, kteří se údajně liší jen krojem. F. J. Schwoy však soudil, že nenáleží ani k Hanákům, ani k Valachům. Hanáky dost nelichotivě označil za lid velmi drsných mravů, za necitelné vůči všem tvrdostem, hrubé, líné a poživací, naproti tomu podle B. Hacqueta byli pilní a podle A. Hanka též dobří křesťané a otcové, nezalekli se prý žádné práce, jen je do ní nikdo nesměl nutit násilím. Také státoprávník I. de Luca je 1791 dělil na Hanáky podél říčky Hané, Blatňáky na slatinách u řeky Moravy, kolem Tovačova a Kojetína, a na odvráceném břehu Bečvy na Záběčáky, kteří jsou J. H. A. Gallašem označeni za Bečváře. K. J. Jurende vymezil 1815 hranice Hané na východě Velkou Bystřicí, Lipníkem, Bystřicí p. Hostýnem a Holešovem, na jihu Napajedly, Stráfkami a Bučovicemi, na západě Slavkovem, Pozořicemi a Vyškovem, na severu Plumlovem, Litovlí, Uničovem a Šternberkem. Ještě širší pojetí Hané znázorňuje nesignovaná *Mapa geographica specialis terre Promissae vulgo sacrae Hannae* z počátku 19. stol., která klade vlastní Hanáky do povodí říčky Hané, na západ od nich až po řeku Svitavu jsou na ní Slaměnkáři, na jihozápadě kolem Ivančic Hrnčíři, od Židlochovic po Bučovice Kopáči, v okolí Kroměříže Metláři, od Přerova po Otrokovice Záběčáci, na severovýchodě kolem Daskabátu Tragáčníci, na říčce Blatě Blatáci, u Protivanova na Drahaně vrchovině Lopatáři a u Plumlova Kolomažníci. Podle anonymního autora této mapy, zřejmě dobře obeznámeného s tehdejší stavem, pokrývala Haná rozlehlé území střední Moravy, které se do vysoké míry kryje s rozsahem hanáckého nářečí, zasahujícího nadto ještě do velké části záp. Moravy a části sev. Moravy s českým živlem až po Šumperk. Zatímco východní hranici Hané a hanáckých nářečí lze poměrně přesně

vymezit proti Valašsku s dialektem moravskoslovenským a s převážně karpatskou tradiční kulturou, méně přesně proti Moravskému Slovensku a hanáckému Slovákku s širokým pásmem dolského nářečí se znaky dialektů východomoravských i hanáckých, je velmi obtížná delimitace Hané na západě proti Horácku a Podhorácku, kde ještě pokračuje výskyt hanáckého nářečí, ale oslabují se a mizejí rysy tradiční hanácké lidové kultury. To platí také pro okrsek Malé Hané, mluvící hanáckým dialektem, ale kulturně se přimykající spíše k Podhorácku, a to především typem osídlení, obydli a kroje kolem městeček Konice a Jevíčko, kde byla Malá Haná na severu ostře ohraničena německým jazykovým a kulturním ostrovem zv. Hřebečsko. Pokusy o stanovení hranice Hané vycházejí většinou jen z mála kritérií, z nichž některá mohou být se zdarem využita jen pro poměrně krátké a mladé období vývoje národopisné oblasti, jako např. lidový kroj, jehož podobu před koncem 18. stol. nelze pro nedostatek pramenů rekonstruovat. Vlivem toho se stávaly měřítkem hanácké lidové kultury jen dvě tři její složky (z centrální části této oblasti a z úzké a novodobě časové vrstvy) a pojetí Hané jako integrální národopisné oblasti se zredukovalo jen na Olomoucko s Litovelskem, Přerovsko, západní část Kroměřížska, Kojetínsko a Prostějovsko, avšak bez Plumlovska, které někteří badatelé přičleňují k okrsku Drahaně vrchoviny, a bez Vyškova. Z většího časového a prostorového nadhledu by bylo logičtější přiklonit se k opodstatněnému předpokladu, že Haná tvořila od středověku historické a kulturní jádro Moravy a Hanáci představovali dominantní a nejstabilnější složku moravského obyvatelstva, která se programově vyhýbala překotným procesům, vlivem relativního blahobytu se nepodílela nijak významně na protifeudálním odporu a dlouho i houževnatě si podržovala a upevňovala své jazykové a kulturní tradice. Hanáci jako první zformovaná etnografická skupina moravského obyvatelstva nabyli časně vědomí sounáležitosti, které v 19. stol. přerostlo až v nezdravý lokální patriotismus, nejen v sociálně silnějších, nýbrž i v lidových vrstvách venkova i měst. To se spolu s některými povahovými vlastnostmi Hanáků, zvl. s jejich příslovečnou pohodlností a lakotou, stalo předmětem leckdy neoprávněného posměchu v jiných částech Moravy. V souladu s autory 18. a 19. stol. lze uvnitř Hané rozlišit několik skupin hanáckého obyvatelstva: Hanáci v oblasti mezi Vyškovem, Prostějovem, Olomoucí, Přerovem a Kojetínem, včetně Blatňáků (Blatáků, Blatánů) na říčce Blatě tekoucí s Romžou přes

Prostějov, z nichž se podle nářečí vyčleňují Čuháci v trojúhelníku mezi Prostějovem, Olomoucí a Tovačovem, Záběčáci (Záběčváci, Bečváci) na levém břehu dolního toku řeky Bečvy od Přerova k Holešovu nebo až k Otrokovicím, Moravjáci poblíž Tovačova a Zámoravjáci (Zámoravčáci) na Hulínsku i Kroměřížsku, východně od vlastních Hanáků, a konečně Podhoráci na území, které se z geografického zřetele označuje jako Záhoří, v etnografii uzuálně jako bystrické nebo podhostýnské Záhoří v okolí Bystřice p. Hostýnem a lipenské či lipnické Záhoří v okolí Lipníka n. Bečvou. Toto území tvoří přechodné pásmo mezi Hanou na západě a Valašskem na východě, v němž se střetávají jazykové i kulturní elementy obou těchto národopisných oblastí. S přihlédnutím k některým výrazným odlišnostem v tradičním kroji, zvl. v barevnosti mužských nohavic, se ujalo též dělení Hanáků na žluté (Žluťáky) a červené, z nichž se nadto podle baňatého tvaru nohavic vyčleňovali ještě Baňáci mezi Tovačovem a Kroměříží. Do dělení Hané se promítá nejen její čtyřsetletý organický vývoj, ale též bezpočet umělých zásahů ze strany různých pisatelů vlastivědných, národopisných, historických i beletristických prací, hl. z konce 19. stol. Někteří autoři jen trpně přejímali názory svých předchůdců, jiní je korigovali a doplňovali, popř. i konstruovali, a tak svým způsobem ovlivňovali a dokonce zkreslovali výsledný obraz Hané i Hanáků.

Lit.: S***[F. J. Schwoyl]: *Topographische Schilderung des Markgrafthum Mähren I.* Prag – Leipzig 1786, s. 17–18; [J. N. A. Hanke z Hankenštejna]: *Bibliothek der Mährischen Staatskunde I.* Wien 1786, s. 2–4; I. de Luca: *Geographisches Handbuch von dem oesterreichischen Staate III. Böhme, Mähren und Schlesien.* Wien 1791, s. 179–180; *Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1794 und 95. durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen IV.* Nürnberg 1796, s. 214–217; J. Rohrer: *Versuch über die slawischen Bewohner der österreichischen Monarchie.* Wien 1804, I, s. 47, 68, 85–88, 154–155; II, s. 152; J***de [K. J. Jurende]: *Grundrisse zur Ethnographie Mährens.* Moravia 1815, s. 58, 81; *Karte des maehr. schles. Gouvernements etc. von Joseph Bayer.* Wien b. r.; A. Heinrich: *Sprache, Charakter, Sitten und Gebräuche der Einwohner.* In: G. Wolny: *Die Markgrafschaft Mähren I.* Prerauer Kreis. Brünn 1835, s. LIV; A. Maniak: *Grundlinien zur Darstellung der mährischen Slavenstämme.* Moravia 1, 1838, s. 65–66; C. Kořistka: *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen.* Wien – Olmütz 1861, s. 255–256; A. V. Šembera: *Základové dialektologie československé.* Vídeň 1864; B. Dudík:

Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Maehren. Brünn b. r. [1873], s. 4–19, 55; *Mapa Země moravské. S částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher.* Vyd. A. V. Šembera. Vídeň 1881; F. Příkryl: *Záhoří po stránce archeologicko-etnografické.* ZK 1, 1895, s. 1–80; F. Příkryl: *Die Bevölkerung am „Záhoří“ in Mähren.* ZÖV 1, 1895, s. 193–204, 234–243; O. Bystřina: *O Hanáčích.* In: Lidová čítanka moravská. Telč b. r. [1907], s. 397–402; *Mappa geographica specialis terre promissae vulgo sacrae Hannae cum adiacentibus Regionibus.* Přetiskl J. Kabelík: *Národopisná mapa Hané z počátku století 19.* ČL 16, 1907, s. 257–269; J. H. A. Gallaš: *Romantické povídky.* Praha 1941, s. 188–191; J. Hanika: *Anfänge der hanakischen Stammescharakteristik.* Deutsche Volksforschung 2, 1943, s. 268–279; F. Dostál: *K původu a vývoji pozdně feudální diferenciaci venkovského lidu na Moravě do pol. 17. stol. Počátky Hanáků a Valachů.* In: *Strážnice 1946–1965.* Brno 1966, s. 207–247; R. J.: *Haná slavná je krajena nad všecke krajene. Hanáci v zrcadle obrozeneckého písemnictví.* In: *Zemědělský kalendář 1972.* Praha 1971, s. 150–152; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti a skupiny na Moravě v díle Františka Bartoše.* ČMM 106, 1987, s. 240–246; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert).* ES 19, 1987 (1988), s. 140–143; L. Zapletal: *Nejstarší mapa Hané. Faksimile anonymní mapy a původní studie o jejím vlivu na moderní vymezení regionu Hané.* Přerov 1990 (recenze R. Jeřábek in: ČL 79, 1992, s. 285–287); R. Jeřábek: *České, moravské a slezské národopisné oblasti.* OM 22, 1991, č. 2, s. 58–62; R. Jeřábek: *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884.* Strážnice 1997, s. 18, 20–26, 28–33, 38–39, 42–43, 45, 137–139, 167–170, 192–193, 231, 234–235, 309, 318, 326–336; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti.* In: LKM-VM, s. 9–29. [rj]

hanácká, párový nebo trojicový tanec 3/4 taktu a volného tempa, náležející k tzv. kráčívkým tancům. H. je charakteristickým tancem především pro Hanou (cófavá) a přilehlé oblasti, lze jej však vyčlenit i jako zvláštní taneční typ s rozdílnými druhy v některých dalších regionech, kam vliv h. zasáhl. Svým hudebním a rytmickým charakterem a choreografickou výstavbou se blíží točivým tancům polonozového rázu, jako je valaský (Valaško), starodavny tanec (Laško), volny, bjoly (Slezsko) aj. H. ovlivnila formování některých tanců v sousedních oblastech Hané, především na Brněnsku a na Horácku. Zvláštní druh h. se vyskytuje jako obřadní hodový tanec hanáckého Slovácka pod názvem zavádka.

Tanec villana hanatica. Haná, zapsáno ve 2. polovině 17. století (Trojan 1987, s. 147)

Rozmanitá je taneční forma h. na Valašsku, což dokazuje postupné proměny h. a přizpůsobování se soudobému tanečnímu repertoáru. Na vlastní Hané byla forma h. poměrně jednotná a stálá, in jiných územích doznala formální i typové variability. Nejstarší doklady písňových a tanečních skladeb označených jako h., *villana hanatica*, *hanakisch*, *aria hannaca* atd., pocházejí z 2. poloviny 17. stol. Vyskytují se většinou ve sbornících pro loutnové nebo klávesové nástroje, kde se tento název vztahoval k nápěvům volnějšího pohybu se sestupnými rytmickými motivy. H. tak pronikla do dvorských zábav a stala se inspirací pro uměleckou hudební tvorbu. Cenné doklady h. z lidového prostředí přináší guberniální sběr (1819).

Lit.: K. Vetterl: *K historii hanáckého tance „cófava“.* ČL 46, 1959, s. 277–286; J. Trojan: *Šest hanáckých tanců z Kvasic.* NA 16, 1979, s. 253–264; J. Trojan: *Villana hanatica (k hanáckým tancům v 17. a 18. století).* NA 24, 1987, s. 145–156; K. Vetterl: *Nejstarší zápisy hanáckých písní a tanců.* NA 25, 1988, s. 85–89; Z. Jelínková: *Tanec hanácká a jeho druhy a formy na území Moravy.* In: *Živý odkaz Karla Vetterla (1898–1979).* Brno 1993, s. 37–52. [zj + mp]

hanácké opery, název pro zpěvohry z 18. stol. ve stylizovaném lidovém dialektu, dochované v textu nebo v partech pěveckých a instrumentálních hlasů. Názvu poprvé použil E. Axman. Jak dosvědčují *hanatica*, skladby s lidovými tanečními prvky (17.–18. stol.), byla Haná oblíbeným regionem hudebníků střední Evropy. Bohatství úrodného kraje i jeho kulturní tradice vysvětlují, že se první české zpěvohry objevily právě na tomto území. K jejich libretistům a skladatelům náleželi příslušníci drobného venkovského kléru a kantoři. Hanácké zpěvohry zachycují humorným až satirickým způsobem životní osudy venkovských lidí. Ve starší vrstvě ze 40. let 18. stol. je nápadná aktuálnost společenských námětů. Promítá se v nich hl. pragmatická sankce a události pruských válek. V mladší zpěvohře z 80. let se objevují milostné látky, stylizované pod vlivem vídeňské frašky s prvky obhroublého humoru. Veršované texty jeví snahu přiblížit

se lidovému dialektu. Skladatelé prozrazují bezradnost zejm. v schematickém vedení recitativů, založených na čtyřstopém trochejském verši se sdruženým rýmem. I když lze v libretech hanáckých zpěvoher zjistit ohlasy staré školské hry, jsou tyto hry výlučně světské. Komponisté postupovali s ohledem na místní možnosti; dochovaly se zpěvohery, v nichž byla provedena změna ženského hlasu za mužský. Stylově je patrný vliv chrámové hudby, jež byla skladatelům z řad kantorů nejbližší. Příznačným rysem je parodie náboženských obřadů, svědčící o vlivu osvícenství. Ve zpěvohře *Pargamotéka* (1747) a v *Písni o císaři Josefu II.* (po r. 1790) je parodováno rekviem. Určitý vliv vykonala na h. o. italská buffa, jak je to patrné na modelování basových partů a v úsilí o charakteristiku osob. Nápadné je členění na secco recitativy a árie, jež se kryjí se strofickou písní. Název *aria* se používá i pro duet, na závěr zazní *chorus*, ansámbl všech osob. K doprovodu zpěváků sloužila malá skupina smyčcových instrumentů, dvoje housle, bas, recitativy doprovázelo cembalo. Příznačným rysem sazby je trojhlas, který používali skladatelé chrámové hudby ještě v době, kdy umělou tvorbu charakterizoval klasický čtyřhlas. V mnoha áriích se uplatňují lidové taneční prvky, zejm. rytmus staré hanácké cónavé. O účasti tance na jevišti svědčí režijní poznámky v textech a také výskyt tance v závěru hry J. Pekárka (1758–1820) *Jora a Manda*. Z několika hanáckých zpěvoher, jež lze přisoudit velehradskému cisterciákovi A. Plumlovskému (1703–1759), se dochovala v úplnosti pouze jediná, *Landeborka*, o pruském vpádu na Moravu. V textu je zachována *Pargamotéka*, humorná hra o pragmatické sankci. Dvě zpěvohery J. Pekárka, kantora v Hněvotíně, na text převora kláštera na Svatém Kopečku M. Bulína, jsou blízké frašce se zpěvy: *Jora a Manda* (1783) je hra o škádlení věkově nerovného páru, plná obhroublého humoru, *Maréna a Kedrota* z téže doby jedná o dvou vdavekchtivých dívkách. E. Axman nacházel v hanáckých operách nápěvy lidových písní, za povšimnutí stojí příznačné obraty lidové hudby, objeví se i *Janáčková* moravská modulace, navíc v mixolydické stupnicové řadě se sníženou sextou. – Hanácké zpěvohery pronikly hluboko do povědomí lidu; s některými áriemi se lze setkat v podobě zlidovělých písní v guberniální sbírce (1819) a ve společenských zpěvnících 19. stol. (*Přineste mi vojenské mondóre*).

Lit.: E. Axman: *Moravské opery ve století XVIII.* ČMM 12, 1912, s. 1–37, 207–219; J. Trojan:

Dvě rozpustilé hanácké operety 18. století. Prostějov 1974, s. 20–23; J. Trojan: *České zpěvohery 18. století.* Brno 1981; J. Trojan: *Václav Jiří Dusík autorem poslední „hanácké opery“? K problematice české zpěvohery 18. století.* Vlastivědný sborník moravský 33, 1981, s. 350–354. [jtr]

Hanácké skanzen Příkazy, expozice v přírodě Památkového ústavu v Olomouci, prezentující způsob života na hanáckém selském gruntu. Čtyři podélně průjezdné stodoly (roubená a pilřřová konstrukce, štítý pletené z proutí, některé omazané hlínou, došková krytina polovalbové střechy) a Kameníčkův grunt č. 26 z r. 1874 jsou využity pro expozici tradičního způsobu života a slouží četným ukázkám historických činností v průběhu celého roku. H. s. P. je současně střediskem orientujícím návštěvníky k prohlídce dalších památek v obci, zvl. staveb selských usedlostí s žudrem z 18. stol. i starších (č. 50), rozvinutých forem domu z přelomu 19. a 20. stol. (č. 24, 55), zahradního domku č. 83 z 19. stol., rolnické sladovny, 1. rolnické družstevní pekárny na Moravě z r. 1913, kaple od brněnského architekta Göttlichera z r. 1926, polní kapličky, křížů a podobných památek v okolních obcích. – Záměry z r. 1972 navázaly na starší snahy o muzeum v přírodě na Hané, po památkové obnově byl skanzen zpřístupněn 1990. Z odborných studií je nejpodstatnější architektonická studie Z. Hynka, realizována je však jen její malá část.

Lit.: J. Langer: *Evropská muzea v přírodě.* Praha 2005. [jlg]

hanácké Slovácko, přechodná oblast mezi Hanou a Moravským Slovenskem. Časně a poměrně soustavně byla prozkoumána ze zřetelie jazykovědného: A. V. Šembera zaznamenal pro lid na východ od Brna, jmenovitě pro *Slavkovany* a *Bučovské*, pojmenování Doláci, pro obyvatelstvo Ždánicka a Koryčanska jméno Slováci a na Pavlovicku prý se tehdy Slováckům říkalo Hanáci; podle F. Bartoše žili kolem Kyjova a Klobouk Hanáci, kteří byli v očích *pravých* Hanáků zase Slováky; sám je jako nositele dolského nářečí, rozšířeného od pravobřeží Moravy až po Kyjovsko a Kloboucko, popř. i Bučovicko a Slavkovsko, považoval v souladu s obecným lidovým cítěním za Doláci. Jazykovou podvojnost hanáckého Slovácka vyjádřil kartograficky F. Trávníček, byť až příliš lineárně: jihovýchodní část spadá podle něho do pásma tzv. dolských nářečí, severozápadní část náleží k nářečím hanáckým. Lze se přiklonit spíš k mínění A. Gregora, podle něhož se na rozhraní těchto dialektů projevuje silný obapolný

vliv. H. S. nepředstavuje tedy jazykově jednotný celek, nýbrž je diagonálně předěleno do dvou velkých sousedních nářečních sfér. Plyne to i z výsledků bádání J. Bělíče, který vedl v této kontaktní zóně hranici mezi nářeční skupinou středomoravskou (hanáckou) a východomoravskou (moravskoslovenskou) po diagonále jižně od Hustopeč, Klobouk a Ždánic, a ještě ji upřesňoval jihovýchodněji probíhající klikatou hranicí přesahů jeví *slovenského* a *českého* typu. Badatelé dobře obeznámení s moravskými poměry na konci 19. stol., jako např. F. Bartoš, se nevyjadřovali k etnografické příslušnosti obyvatel h. S. jednoznačně. Obdobně jako J. Herben dovolával se F. Bartoš názoru Slováků od Hodonína, pro něž byly Bílovice a Žižkov už dědinami hanáckými, pomoravští Slováci zase zastávali názor, že kolem Kyjova a dále kolem Klobouk žijí Hanáci, a lidé na Brněnsku a Slavkovsku byli *poloviční Hanáci*. J. Klvaňa rozlišil kroje hanácko-slovenské na severní na Ždánicku a jižní na Velkopavlovicku a Čejkovicku, ale v některých obcích severní části shledal nesoulad mezi krajovým rázem kroje a jazyka: mluvilo se v nich slováckými nářečím, ale nosil se hanácký kroj. Oporu pro ohraničení h. S. nelze nalézt v některých starších mapách Moravy: do rukopisné mapy Hané z počátku 19. století nebylo území h. S. pojato a v podrobné mapě J. Bayera z 1. poloviny 19. stol. splývá s oblastí osídlenou Moravskými Slováky, a to až po Slavkov, Těšany a dále k Hustopečím. S jistou rezervou lze stanovit jako hraniční obce h. S. Podivín, Žižkov, Velké Bílovice, Nový Poddvorov, Starý Poddvorov, Čejkovice, Vrbice, Kobylí, Brumovice, Krumvíř, Stavěšice, Strážovice, Věteřov, Ostrovánky, Bohuslavice, dále hranice pokračuje podél říčky Kyjovky. K severnímu okrsku h. S. náležejí jako větší centrum městského charakteru Klobouky u Brna a také Morkůvky, Želetice, Nenkovice, Věteřov, a podle J. Herbena též Kašnice. Jižní krajový okrsok doplňují Rakvice, Šakvice, Starovičky, Velké Pavlovice, Bořetice, Němčičky, Horní Bojanovice a další obce směrem ke Kloboukám. Severozápadní hranice h. S. proti Brněnsku je značně nezřetelná, i když kulturní ráz některých lokalit, např. od Hustopeč ke Kloboukám u Brna, mluví pro blízkou příbuznost; jde například o Boleradice, Diváky a Borkovany. Také je nezbytné počítat s lokalitami na jižních svazích Ždánického lesa, tj. s Damborčicemi, Uhřicemi, Žarošicemi, Archlebovem, Ždánicemi a dalšími obcemi. Naproti tomu jižní hranice se jeví pro dobu fungování tradiční lidové kultury na h. S. jako mnohem ostřejší: až do poloviny 20. stol., kdy byli z pohraničí vysídleni příslušníci ně-

mecky mluvící menšiny, zv. *Thyaner* nebo polouředně *österreichisch Deutsche*, neměl nepočtený český živel v přilehlých oblastech Valticka, Mikulovska a části Hustopečska nezbytné předpoklady pro rozvíjení vlastní kultury v širším územním kontextu. Až po pozdější rozhraní slováckého Kyjovska a h. S. sahala od konce 16. stol. charvátská kolonizace, jenže vliv moravských Charvátů na domácí lidovou kulturu je v této oblasti stěžejně prokazatelný. Z lidových výroků zaznamenaných na sklonku 19. stol. plyne dost zřetelně neujasněnost představy o regionální identitě osídlení h. S. Obyvatelé této přechodné zóny se sami mezi sebou rozlišovali na Slováky a Hanáky podle toho, ke které z těchto výrazných etnografických skupin jazykově, popř. kulturně tžli. K vžitému označování za hanácké Slováky přišli zřejmě zásluhou krajoých spisovatelů a vlastivědných pracovníků. Z obecného statutu se vymykali jen místní Židé, sousední jihomoravští Němci a Charváti, obyvatelé Čejče, založené a osídlené od poloviny 18. stol. dvěma sty osadníkú z Lotrinska a Franche Comté, a snad i obyvatelé malé obce Kašnice poblíž Klobouk u Brna, kteří prý byli potomky kolonizátorů z Čech. *Kraj beze stínu*, jak h. S. nazval 1883 J. Herben, byl poznamenán též jinými historickými procesy, zejm. civilizačními zásahy, k nimž patří vybudování důležitých pozemních komunikací a blízkost zprůmyslované Brna, která umožňovala pronikání četných inovací do pracovních postupů, do odívání, stravování, vybavování domácností i do kulturního, osvětového a společenského života.

Lit.: *Karte des maehr.schles. Gouvernements etc. von Joseph Bayer*. Wien b. r.; A. V. Šembera: *Základové dialektologie československé*. Vídeň 1864; *Mapa Země moravské. S částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher*. Vyd. A. V. Šembera. Vídeň 1881; F. Bartoš: *Dialektologie moravská I-II*. Brno 1886–1895; A. Šebestová: *Lidské dokumenty*. Olomouc 1900; *Mappa geographica specialis terre promissae vulgo sacrae Hannae cum adjacentibus Regionibus*. Přetiskl J. Kabelík: *Národopisná mapa Hané z počátku století 19*. ČL 16, 1907, s. 257–269; L. Niederle: *Hranice moravského Slovenska*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1923, s. 2; A. Boháč: *Národnostní mapa Republiky československé. Podrobný popis národnostních hranic, ostrovů a menšin*. Praha 1926, s. 95–96; A. Turek: *Charvátská kolonizace na Moravě*. ČMM 61, 1937; A. Ondrúj: *Krumvíř*. Krumvíř 1973; R. Vermouzek: *Těšany*. Brno 1975; R. Jeřábek s kol.: *Proměny jihomoravské vesnice. Národopisné studie z Brumovic*. Brno 1981; *Žarošice. Minulost a přítomnost vesnice v oblasti Ždánického lesa*. Brno 1986; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti a skupiny na Moravě v díle Františka Bartoše*. ČMM 106,

1987, s. 240–246; *Diváky. Z dějin Habruvky bratří Mrštíkú*. Brno – Diváky 1987; L. Zapletal: *Nejstarší mapa Hané. Faksimile anonymní mapy a původní studie o jejím vlivu na moderní vymezení regionu Hané*. Přerov 1990 (recenze R. Jeřábek in: ČL 79, 1992, s. 285–287); R. Jeřábek: *Hanácké Slovácko a hanáčtí Slováci*. NR 1996, s. 3–8; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciacie*. In: SČHK, s. 196 ad.; E. Kordiovský a kol.: *Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé*. Brno 1998; J. Vrbas: *Pohledy do minulosti Klobouk*. Klobouky u Brna 1999; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29.

[rj]

hanákoslovácký kroj, lidový oděv na Kloboucku u Brna a Ždánicku, na jihu v okolí Kobylí a Velkých Bílovic. Označení vychází z dialektologického členění jihových. Moravy, s krojem přímo nesouvisí. Kraj měl zemědělský charakter a lidový oděv nebyl bezprostředně vázán na místní textilní výrobu; jeho vývoj šel obdobným směrem jako na záp. Moravě a na Brněnsku, avšak s výraznými vlivy ze Slovácka. – Ženy nosily jako spodní oblečení rubáč (posměšně *výtěrek*, *praskač*, *ponukáč*) s *podolkem* (spodní část), *oplečkem* (horní díl) a dvěma *trhačenami* (ramínka). V 70. letech 19. stol. jej vystřídala spodní košile s rukávy. Tradiční stereotyp dívčího kroje přechodného západomoravského území byl rozšířen do počátku 19. stol. také zde: sukně *kanafaska* s bílou půdou nebo bílá plátěná sukně, modrá zástěra, rukávce s krejzlem, červené punčochy, stěvíce s přezkou a vysoký věnec. Rukávce se barevně vyšívaly na límci (*obršláku*, *krézlu*) a na rukávech (*kadrlich*). Modrá zástěra se šila ze dvou půlí a byla vyvazovaná nebo se zdobila bílou výšivkou. Odlišný byl živůtek (*kordulka*), ze sukna tmavého, červeného i paterového. Jeho výzdoba vycházela z živůtku brněnského kroje, byla však složitější. Vdané ženy nosily bílý kabátek (*lajblík*), krátký, bez límce, vzadu princesového střihu, s hustými varhánky (zvýšenými nad pás), lemovaný modrou stuhou a zdobený barevnou vlněnou výšivkou. Nezkrácený kabátek (*marýnka*) z tmavšího modrého sukna býval vatovaný nebo na zimu podšitý kožešinou, na obřadní příležitosti se lemoval liščinou nebo šedou králíčinou. Jeho výzdoba byla ovlivněna mužskými vestami. K běžným příležitostem se nosila tmavší sukně se vzorkem, kartounová zástěra a tmavý turecký nebo modrotiskový šátek na hlavu; na svatbu tmavomodrá až černá *soukenka* s tmavomodrou zástěrou, tedy oblečení tlumených barev jako na Haně a na Brněnsku. Obřadní součásti byly úvodní plachty (*mřížky*, *prostěradla*) a nezbytný

vysoký věnec. Na jihu se obouvaly vysoké shrnovací boty nebo modré punčochy s nízkými střevíci. Vlasy se zaplétaly k obřadním příležitostem k jehlici, na ně se vzadu kladl *kotóč* (*kotíuč*), vpředu věnec. Na počátku 19. stol. je doložena rouška (*šatka*) vyšívaná černě a žlutě; velké šátky (*šaty*) se vyšívaly ve stejných barvách, po polovině 19. stol. bíle. Od vých. Brněnska se konce nevázaly na temeni hlavy, ale vzadu v týle. Červený (*turecký*) šátek se nosil uvázaný dozadu (na *zaušnice*), na jihu na tzv. *brklíce*, posléze turbanovitě ve všední dny (na severu k tanci). V poslední čtvrtině 19. stol. pronikal na sever kraje kabátek brněnského střihu, ale půlka se nerozšířila, protože se začala již odkládat a široký límec rukávců stačil krýt výstřih. Tento kabátek se šil z kupovaných látek, stejně jako svrchní sukně. Obutí odpovídalo maloměstské normě. Ženský h. k. se poměštoval od 70. let 19. stol. Na počátku 20. stol. se začal na sev. Kloboucku límec rukávců silně škrobit a zvedat k obličejí, ale na jihu zůstal položený. – V mužském kroji měly koženky (na jihu *koženice*) vpravo jeden rozparek, zdůrazněný výšivkou. Střídaly je černé látkové kalhoty, na jihu nošené do vysokých bot. Ve všední den se nosily kožené boty (*slovenky*), strážnické, nahoře lemované červenou kůží, nebo juchtové, na svátek *čizmy*, *kordovány*, *faldovačky* (ještě 1830 střevíce a modré punčochy). Bavlněné košile se vyšívaly barevně na ramenou a u zápěstí. Vesty (*kordule*) byly na severu ze světlemodrého, tmavomodrého i červeného sukna, na přednicích zdobené podélně v širokém pruhu zhuštěnou výšivkou, s mnoha knoflíky. Na jihu byly vesty černé,

ze strážnického sukna, výšivka byla řídkší, tvořila horizontální linky. Na krk se vázaly černé šátky. V 1. polovině 19. stol. se nosily kabátky (*lajble*) z bílého flanelu nebo sukna, pak tmavá *marýnka* a posléze kabátek s čamarovitým zapínáním. Dlouhý šosatý kabát měli staří muži a kmotři, bral se na pohřeb, na úřad. Na jihu se nosil bílý kožík zeleně vyšíváný nebo dubený jako na Podluží. Širší klobouky byly po polovině 19. stol. vystřídané hrotkovitými s malou stříškou a svobodní si je zdobili stužkami, dracouny, korálky (*šmukáč*, *goralák*), na jihu také *kosárky* (peří kohoutí, jeřábí, pštrosí, paví). Krojové letní oblečení svobodných se nejdříve udrželo o hodech s mnoha tradičními prvky (např. praporevité *fedro* u stárků). – K přechodnému území záp. Moravy náleží stříhově také mužský kroj na sev. Kyjovsku až po Vracov. Ve starší odborné literatuře je však řazen ke krojům slováckým.

Lit.: J. Klvaňa: *Lidové kroje na Moravském Slovesku*. In: Moravské Slovesko I. Praha 1918, s. 211–221, 223–229, 239–250; A. Šebestová: *Lidské dokumenty*. Praha 1947, 2. vyd.; M. Ludvíková: *Kloboucká zamyšlení*. Mikulov 1971; A. Jeřábková: *Kroj a odívání*. In: Proměny jihomoravské vesnice. Národopisné studie z Brumovic. Brno 1981, s. 85–100; A. Jeřábková: *Alšovy kresby kroje hanáckých Slováků*. NR 6, 1996, s. 12–17; L. Nováková: *Lidový oděv na brněnském Kloboucku*. In: Klobouky u Brna. Brno 1998, s. 377–382; A. Jeřábková: *Odívání*. In: LKM-VM, s. 116–158. [ml]

hanácký dům, regionální dobová forma vesnického lidového obydlí v etnografickém regionu Hané. Jádrem oblasti tohoto domu leží v širším okolí měst Olomouc, Prostějov, Přerov, Kroměříž a Vyškov. Ve starší stavební vrstvě byl h. d. roubený, přízemní, resp. zvýšený, v mladší hliněný (převážně z nepálených cihel), od 2. poloviny 19. stol. postupně přestavovaný či budovaný zejm. z pálených cihel, obvykle neomítnutý a zvýšený. Stará valbová střecha, krytá doškem, se při této přestavbě mění v sedlovou, krytou břidlicí nebo pálenou taškou. Z půdorysného hlediska jde o trojdílný typ komorového, resp. špýcharového domu, od poloviny 19. stol. se objevuje dvoutraktový dům. Vyznačuje se dvojitopenišťovým systémem s pecí a kamny ve světnici (*jizbě*) a s ohništěm v síni nebo černé kuchyni. Specifickým znakem h. d. je mohutný rizalit, žubr před vstupem do domu se sýpkou (*komorou*) v patře, doložený již z 15. a 16. stol. Žudry zanikaly od 2. poloviny 19. stol. a ojedinelé se zachovaly jen v několika obcích, např. v Příkazích (Olomoucko), v Lysovicích a Roštěnicích (Vyškovsko). Na rozdíl od Horní Hané (okolí Zábřehu, Mohelnice, Loštice, Uničova), kde se udržela štítová orientace k řídicí ose, na vlastní Hané se od 17., nejpozději v průběhu 18. stol. prosazovala okapová orientace domu k návsí nebo ke komunikaci. Domy na sebe těsně navazují jako ve městě. Do dvora, který se vyznačuje úhlovou zástavbou, se v mladší zástavbě vjíždí průjezdem. Ve dvoře hanáckého i hornohanáckého domu zaujme arkádové zápraží, které se objevuje od 2. poloviny 19. stol. Osobitým prvkem malohanáckého domu, jehož jádro leží v okolí Boskovic a Jevíčka, je dřevěný *žondr* před vstupem do domu se sýpkou (*komorou*) v patře. – Po r. 1950 se podstřešní sýpky u h. d. zvyšují a mění v obytné patro. V hanáckých dědinách se na přelomu 20. a 21. stol. prolíná zvýšený dům s patrovým. V t. regionální dobové formy lidového domu.

Lit.: V. Houdek: *Hanácký grunt*. ČL 2, 1893, s. 140–152, 382–391; J. Lolek: *Chaluha na Zábřežsku a Šumpersku roku 1840*. ČVSMO 10, 1893, s. 145–199; F. Lipka: *Dřevěné chalupy na Boskovicku*. ČVSMO 21, 1904, s. 89–100; J. R. Bečák a kol.: *Lidové umění na Hané. Lidová kultura hmotná*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 270–319; J. Kšíř: *Lidové stavebnictví na Hané*. ČE 4, 1956, s. 325–366; J. Kšíř: *Lidové stavitelství na Hané*. ČE 6, 1958, s. 237–269, 361–380; 9, 1961, s. 135–174, 222–256; V. Burian: *Vesnická sídla a lidové stavby na Vyškovsku*. ČE 8, 1960, s. 21–68; J. Kšíř: *Lidové stavitelství na území Horní Hané*. Šumperk 1968; J. Vařeka: *Haná jako národopis-*

ná oblast (z hlediska pozdně středověkých a raně novověkých prvků lidového stavitelství). In: Lidová kultura na Hané. Olomouc 1993, s. 83–88. [jv]

hanácký kroj, regionální typ lidového oděvu rozšířený na střední Moravě mezi Vyškovem, Prostějovem, Litovlí, Olomoucem, Přerovem, Holešovem a Kroměříží. H. k. náležel k výrazným projevům tradiční kultury regionu. Vedle domácích materiálů (konopné plátno) a původních stříhů tvůrčím způsobem přetvořil i vlivy historických mód. Od 18. stol. počíná souvislá řada literárních a obrazových dokladů, z nichž lze rekonstruovat jeho vývoj. – Na rozsáhlém území Hané se vytvořilo několik variant kroje, lišících se stříhem a barvou mužských kalhot, úpravou ženských součástek, úvazy šátků (např. kroj Baňáků, Blatáků, Žlutáků). Vyškovsko až k Ivanovicím na Hané někteří autoři s Hanou nespojují, naopak za hanácký je považován lidový oděv na lipenském Záhoří. – Kroj začal zanikat na Hané po zrušení roboty (1848). V souvislosti s hospodářskými a společenskými změnami byl nejdříve odložen na Olomoucko a Prostějovsko, pak postupně na ostatním území. Setkat se lze i s přechodnými formami (polokrojem). Od konce 19. stol. je h. k. obnovován nastupujícími folklorními hnutími. – Ženský kroj je svou strukturou archaičtější. Z hlediska typologie lidového oděvu na Moravě vytváří spolu s krojem na Valašsku a (zčásti) na Slovácku jeden stříhový typ. Funkci spodního oděvu plnil rubáč (*trbačena*), na který si ženy oblékaly rukávce příramkového stříhu a *oplečí* (pruh

plátina s ramínky, vpředu šněrovaný, často vyšitý). Na konci 18. stol. měly rukávce hlubší výstřih, lemovaný malým límcem. Široké rukávy se nad loktem podvazovaly stuhou. V 19. stol. se tvar rukávců změnil. Mizí výstřih, límec (obojek) se zvětšil do bohatě našaseného *krézlu* s krajkou (bílou, režnou, žlutě obarvenou šafránem) nebo jen vyšitými zoubky. Pro Kroměřížsko a Kojetínsko byly charakteristické ažury. Pevný tvar získal límec silným naškrobením. Na rozdíl od plochého límce na Kroměřížsku a Kojetínsku se na ostatní Hané nosil krézl s vysokými vlnami. Stejnou úpravu měly i *tacle* u rukávů, které na Prostějovsku a Olomoucku zůstaly zachovány jen u svatebního kroje. Náramky a límečky rukávců zdobila výšivka černé nebo smetanové barvy. – Ženský h. k. zachovával až do poloviny 19. stol. dvouzástěrovou strukturu. Funkci sukně plnil široký (vpředu nesešitý, ale jen překládaný) plátěný *fěrtoch*. Pokud byl obarven načerno, říkalo se mu *šorec*. Vysoký lesk napodobující hedvábí získal mandlováním u barvíře. Límeček fěrtochu zdobila bílá, pak žlutá výšivka, nakonec barevné korálky. Používaným materiálem byly také přerovské a uničovské (*hunčovské*) tisky s drobným květinovým dezénem na černém podkladu. Po r. 1850 se na Hané objevují sukně z továrních látek (kartoun, hedvábí, kašmír aj.). Na fěrtoch nebo sukni se uvazovala široká zástěra (*fěrtušek*) ze čtyř *půlek* (dílů), všitých do vysokého (Prostějovsko, Olomoucko) nebo úzkého límce. Bílé plátěné zástěry byly v 19. stol. nahrazeny dražšími a zdobnějšími. Nosily se obarvené na modro, vyvazované (*ditátkové*), tištěné (kartounové) nebo z transparentních materiálů (mušelínové, tyntychové). Vícebarevné uničovské a přerovské tisky se užívaly také. Výšivka (bílá, krémová, barevná) se na hanáckých zástěrách uplatnila méně. Od konce 19. stol. vlivem folklorního hnutí byly zástěry vyšívány ornamentem převzatým z úvodních plachet, ale výrazná žlutá výšivka nemá jednotnou kompozici ani motiviku. – Ve svátek se vázala do pasu široká hedvábná stuha. Měla jen dekorativní funkci, protože zástěra i fěrtoch se upevňovaly pomocí tkanic. U blátáckého kroje na Prostějovsku a Olomoucku obepínala *pantla* spodní okraj živůtku a vpředu se zavazovala na mašli. – Živůtek (*frydka*, *kordulka*) patřil k základním součástem svátečního kroje. Pod vlivem empírové módy se dlouhé živůtky výrazně zkrátily. Zatímco na Kroměřížsku a Kojetínsku se opět prodloužily do pasu, na Prostějovsku, Tovačovsku a Olomoucku si udržely zkrácený tvar. Soukenné živůtky od 40. let 19. stol. doplnily brokátové (*ornátové*), damaškové

a hedvábné, střižené tak, aby na zádech vynikl květinový dezén. Živůtek zdobila vícebarevná stuha *paterka*, kovové krajky a krejčovská výšivka. V 2. polovině 19. stol. se výzdoba omezovala na aplikaci galantními přípravami (krepinky, flitry). Na všední den se živůtky šily z domácího plátina, kanafasu apod. – Jako svrchní oděv sloužil ženám černý soukenný kabátek (*lajdík*, *flanérka*, *marýnka*, *špenzr*). Podléhal dobovým proměnám, lišil se stříhem a zejm. výzdobou (krejčovská výšivka, stuhy, *paterka*, šušky). Poslední vývojovou formu představují přílehavé kacabajky, šité z lehkých továrních materiálů (mušelín, hedvábí), sametu nebo vlněných látek. – V zimě ženy oblékaly krátké kožíšky nebo kabátky, podšité kožešinou (*župánky*). Jako ochrana před nepříznivým počasím sloužily také konopné plachty, *ubrusy*. Od 30. let 19. stol. je nahradily různobarevné *vlnáky*. – Základní ženskou obuví na Hané byly střevíce. Jako materiál se používal semiš nebo černá jircha, zdobila je barevná kožená aplikace a kovová přezka. Nosily se v létě ve svátek, ve všední dny se chodilo bosky. V zimě se obouvaly šněrovací boty, starší ženy papuče. K botám se nosily punčochy černé (18. stol.), modré a bílé (po r. 1820), zdobené nad kotníkem barevnými klíny. – Až do napoleonských válek se lišil na Hané oděv vdané ženy a svobodné dívky úpravou hlavy. Vdané ženy měly vlasy překryty plátěným čepcem s vyšitým nebo síťovaným dýnkem. Přes čepce si vázaly roušku (*šatku*), pruh plátina ozdobený černou nebo smetanově žlutou výšivkou a krajkou. Vzadu převázané stuhou je nosily i svobodné dívky. Od 30. let 19. stol.

se úprava hlavy na Hané výrazně mění. Čepce ztrácí původní sociální funkci, roušky jsou nahrazeny velkými čtvercovými šátky bílé vyšitými (*šata*) nebo potištěnými. Starší bílé tištěné šátky souvisely s empírovou módou; od 40. let 19. stol. se na Hané všeobecně rozšířily červené (*lipské*) šátky, vázané do *záušnic* v různých variantách (*na ruže*, *do věnce*, *na talíř*). Květinový dekor v borduře i ploše šátku měl vlastní pojmenování (*šípový*, *chebzový*, *haluzový*). Ve všední den při práci se uplatnily šátky menší, jednoduše vázané v týle nebo pod bradou. – Obřadní součástí ženského kroje na Hané byla úvodní plachta. Nevěsta ji dostávala do výbavy a šla s ní k oddávkám, měla ji při čepení a na úvod. Výšivka, soustředěná do středového pásu, vycházela ze stylizovaného rostlinného dekoru, často se objevuje motiv srdce, granátového jablka

a tulipánu, výjimečně nápisy a datace. Jako vyšívací materiál sloužilo smetanově žluté hedvábí, v 19. stol. žlutá bavlnka, detail byl černý. Barevná vyšívka charakterizuje úpadkové práce z 2. poloviny 19. stol. Jinou obřadní součástí kroje byl nevěstinský *pentlík*, válcovitá koruna ozdobená kovovou fólií a třásněmi, korálky, zrcadélky a barevnými sklíčky, umělými květy a smyčkami z červených stuh. – Mužský h. k. v 18. stol. zaujal dobové autory širokými koženými kalhotami a ocáskovým kožíchem. Na počátku 19. stol. vývoj kroje ovlivnila empírová móda. Svými přiléhavými liniemi vedla k zúžení kalhot, jejich posazení do pasu a nošení pásů, ke zkrácení vest a kabátků. Tato silueta zůstala zachována až do zániku kroje na Prostějovsku a Olomoucku. – Dobové změny zanechaly minimální stopy na košili. Materiálem a výzdobou se lišila všední (z konopného plátna) od sváteční *tenčice* (matrabas, perkál). Střih měla příramkový, u krku se zapínala na *kříšťálek*, rukávy se zavazovaly na šňůrky. Černá vyšívka zdobila stojatý límeček, náprsenku a manžety rukávů, žlutě se vyšívaly náramky. Černý hedvábný šátek začali muži vázat na krk od 30. let 19. stol. pod vlivem dobové módy. – Mužský h. k. lze rozdělit v 19. stol. do tří skupin podle střihu kožených kalhot. Nosily se: a) úzké přiléhavé *koženky* (záp. a centrální Haná); b) široké *baně* ze tří ovčích kůží (Kroměřížsko, Kojetínsko); c) polopřiléhavé *červenice* s rozparkem na pravé straně (vých. Haná, Holešovsko, Hulínsko). Kalhoty zdobila barevná krejčovská vyšívka. Vedle převládající červené barvy se udržely mezi Vyškovem a Nezamyslicemi na Hané starší

žlutice. Sváteční kalhoty přidržoval vyšívání pás. Ve všední den muži nosili krátké plátěné *gatě* obdobného střihu jako koženice. Asi od 30. let 19. stol. se i na Hané rozšířily dlouhé plátěné *gatě* (*drlavice, plky, chochory*) se širokými nohavicemi, dole podvazovanými nebo zasunovanými do vysokých bot. – Na košili Hanáci oblékali ve svátek soukennou vestu (*frydka, lajdík, kordula*). Na Holešovsku převládaly modré vesty s barevnou rostlinnou vyšívkou, na Kroměřížsku a Kojetínsku byly tmavozelené, zdobené geometrizovanou vyšívkou, a krátké blaťácké vesty (Prostějovsko, Olomoucko) se šily z černého nebo tmavozeleného sukna. Jejich krejčovská vyšívka se soustřeďovala do pásů (*cest*) kolem přednic, šůsků a slepých kapsiček. Naopak jihohanácké vesty se nevyšívaly. Ze stejných materiálů a obdobně vyzdobené se nosily svrchní kabátky (*flanerka, špenzl*). Kromě tmavých suken se na j. Hané používal i bílý flanel (*kozeny*). Po polovině 19. stol. vyšívka kabátků mizí a je nahrazena řadami knoflíků. – Jako svrchní oděv sloužila mužům na vých. Hané až do počátku 19. stol. krátká *župica*, potom dlouhý bílý kabát (*halena*). Jinde se nosil modrý (černý) soukenný plášť s řasnatým límcem, nahrazeným od poloviny 19. stol. jedním dlouhým límcem. Jak halenu, tak i plášť zdobila barevná krejčovská vyšívka a ryté kovové knoflíky. V zimě a k práci se oblékal ocáskový kožich, sešitý ze dvou ovčích kůží v přirozené cípate podobě. Na počátku 19. stol. přišly do módy dlouhé dubené kožichy. – Nízké střevíce s kovovou přezkou vystřídaly po polovině 18. stol. vysoké boty s měkkými holínkami a přehrnutým okrajem. V polovině 19. stol. se nosily holínky tvrdé, lesklé (*létkovice*). Mezi

okrajem holínek a koženic prosvítala bílá vyléčka (*podléčky*), pozůstatek starších plátěných punčoch. – Několik lokálních variant se vyskytuje u pokrývek hlavy. Klobouk podléhal nejčastěji dobovým proměnám, lišil se jak tvarem, tak i výzdobou. K nejvýraznějším patří blaťácký *člun* a kojetínsko-kroměřížský *střípek*. Po celé Hané mládenecký klobouk zdobily stuh, šňůry, umělé květy a další přípravy. V zimě Hanáci nosili kožešinové čepice. – K obřadním součástem mužského kroje patřila bílá zástěra a velký červený šátek vázaný přes rameno a prsa. Náležely k oděvu ženicha, družbů a jezdců při svatodušním honění krále. V t. Haná a Hanáci, ikonografie lidového oděvu.

Lit.: F. Skopalík: *Památky obce Záhlinic II.* Brno 1885, s. 64–73; J. Klvaňa: *Kroje hanácké.* In: Národopisná výstava československá. Praha 1896, s. 175–178; J. Klvaňa: *Hanácký kraj vůbec a Tovačovský zvlášť.* NSČ 7, 1901, s. 14–34; D. Stránská: *Hanácké čepce. Drobné poznámky o lidových krojích.* NVČ 22, 1929, s. 252–259; M. Čížková: *Hanácký kraj.* Prostějov 1940; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané. Lidová kultura hmotná.* Velký Týnec u Olomouce 1941; V. Svobodová – J. Štika: *Hanácký kraj v literárních a ikonografických pramenech do poloviny 19. století.* ČL 51, 1964, s. 129–138; M. Ludvíková: *Kroj na Vyškovsku.* ČMMZ 52, 1967, s. 183–216; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů III. Haná a severní Morava.* FE 20, 1986, s. 29–50; M. Ludvíková: *Neznámé prameny ke kroji na Hané.* Brno 1987; M. Ludvíková: *Kroj na Kroměřížsku roku 1814.* SMK 1992/93, s. 51–53; A. Jeřábková: *Odivání.* In: LKM-VM, s. 116–158; M. Ludvíková: *Lidový kraj na Hané.* Přerov 2002. [mv]

hanatica, název pro sólové i ansámblové instrumentální skladby, v nichž se v 17. a 18. stol. v prosté stylizaci vyskytovaly hanácké lidové prvky. Obvykle jde o taneční skladby, kdy jedna věta ze suitové skladby bývá označena výrazem *Hanak, hanacco, hanakisch, alla Hanacha, Hanaque, villana hanatica*. Krajina v jižní části Hornomoravského úvalu budila pozornost pro bohatství úrodné půdy, ale také pro svéráznost obyvatelstva. Tance z Hané pronikaly za císaře Leopolda I. (vládl 1657–1705) do vyšší společnosti a těšily se i zájmu císařského dvora ve Vídni. Nelze říci, o jaké tance šlo, popisy hanáckých tanců jsou známé teprve z 19. stol. K. Vetterl stanovil jako nejstarší typ hanáckého tance útvar v novější době nazývaný *cófavá*, s nímž se lze setkat ve sborníku šestnácti hanáckých tanců z rozhraní 17. a 18. stol. Jsou tu rozlišeny hanácké dvojdobé od *panských coufavých tanců* trojdobých. Nejstarší známou stylizací hanáckého tance

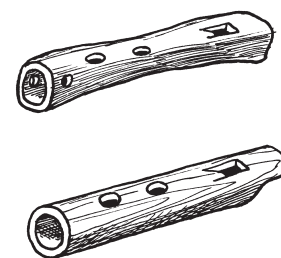
je *Hanaken Ebrentanz* (1677) z cembalové holdovací suity dvorního varhaníka ve Vídni A. Pogliettiho (zemř. 1683), v níž se předváděly císařskému páru národy habsburské říše. Není to lidová melodie, jež se tu stylizuje ve vážný obřadní tanec, ale variace na dané téma. Známým příkladem stylizace hanáckého tance ze 17. stol. je *villana hanatica* z anonymní taneční suity z kroměřížské zámecké sbírky. – Nejvýznamnější skladatel 18. stol., který se inspiroval lidovými tanečními prvky, G. Ph. Telemann (1681–1767), se seznámil s hanáckou kapelou za svého pobytu ve Slezsku a ve vlastním životopisu ocenil rozmanitost a bohatství motivů jejich hry. Ve skladatelově suítě pro cembalo se vystřídá v rychlém tempu dvojdobý a třídobý takt. Spolu s některými dalšími ukázkami hanáckých tanečních stylizací v německé tvorbě 18. stol. vyvrací tato věta vžitou představu o volném tempu starých hanáckých tanců. Zvláštní skupinu stylizací hanáckých motivů představují pastorální skladby. Předchůdce J. Haydna (1732–1809) ve funkci kapelníka u knížete Esterházyho G. J. Werner (1695–1766) je autorem *Pastorelly alla Hanacha* (1761) pro smyčce a basso continuo (varhany) ve formě třívěté suity. Bratislavský A. Zimmermann (1741–1781) zařadil na druhé místo *Sinfonie pastoralis in G: Andante, Tempo di hanaco, v rytmu coufavé*. Týž rytmus ovládá vokálně instrumentální *Pastorellu hanatecu* V. Dankovského (Daňka). Vokální pastorely na hanácké motivy jsou ojedinelé; *Pastorella hanatica* T. N. Koutníka (1698–1775) je pastorelou s valašskými textovými i nápevnými prvky. Nejvýrazněji uplatnil hanácký lidový tón ve svých písních, blízkých venkovskému projevu, kojetínský kantor J. T. Kužník (asi 1716–1786). Svěrázným způsobem jsou stylizovány hanácké lidové prvky v tzv. hanáckých operách.

Lit.: K. Vetterl: *K historii hanáckého tance „cöfavá“*. ČL 46, 1959, s. 277–286; J. Trojan: *Šest hanáckých tanců z Kvasnic*. NA 16, 1979, s. 253–264; K. P. Koch: *Die polnische und hanakische Musik in Telemanns Werk I*. Magdeburg 1982, s. 14; J. Trojan: *Villana hanatica. K hanáckým tancům 17. a 18. století*. NA 24, 1987, s. 145–156; K. Vetterl: *Nejstarší zápisy hanáckých písní a tanců*. NA 25, 1988, s. 85–89; J. Trojan: *16 hanáckých tanců z počátku 18. století*. HV 25, 1988, s. 197–214; J. Trojan: *Za horama svitá, bude brzo deň. (O hanácké písniče, jež se stala legendou)*. OM 20, 1988, s. 152–159; J. Trojan: *Pastorella hanatica. K problematice vánoční hudby inspirované starou Hanou*. SMK 1992/93, s. 102–104. [jtr]

handl [něm.] 1. obchod, obchodování, lid. též smlouvání a vyjednávání před uzavřením obchodu, hanl. handrkování a čachrování.

Proces uzavírání obchodu se ustálil v podobě několika následných charakteristických fází, doprovázených tradičními průpovídkami, gesty a rituálními úkony, z nichž zvláštního významu nabyly po úspěšném uzavření obchodu tzv. dobrá vůle (*litkup, aldamaš*); 2. výměna dítěte, dočasný pobyt českých dětí ve školním věku v německých rodinách a naopak. *Dát dítě na handl (na veksl)* znamenalo usnadnit dítěti komunikaci v dvoj-jazyčné společnosti, ať již mu znalost druhého jazyka měla umožnit přístup k vyššímu vzdělání, nebo být předpokladem úspěchu jeho budoucích obchodních a společenských aktivit. Praxe h. dětí se rozvinula po zrušení nevolnictví a trvala až do 2. světové války. H. se uskutečňoval buď vzájemnou výměnou dětí z konkrétních českých a německých rodin, nebo za úplatu, popř. za výpomoc v domácnosti s bytem a stravou. Po vzájemné dohodě rodin se h. sjednával obvykle na jeden rok. Téměř pravidlem byl h. dětí v oblastech ležících na styku českých a německých jazykových okresů, kde se uskutečňoval v poměrně blízkých lokalitách. Dětem z českého vnitrozemí sjednávali pobyt v německých rodinách v pohraničí a v přilehlých oblastech Rakouska, Bavorska, Slezska, Pruska a Saska prostředníci, mezi nimiž byli učitelé, kněží, obchodníci s dobytkem, formani, faktori ad. H. umožňoval dětem poznat odlišnou regionální subkulturu, často i navázat osobní kontakty na celý život. [lp]

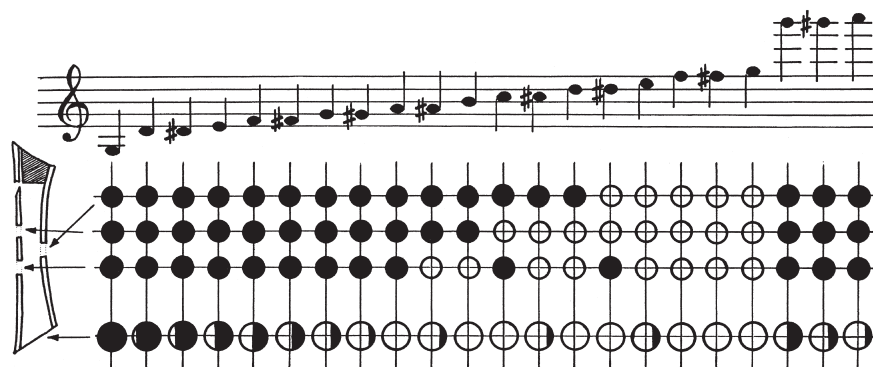
handlíř 1. obchodník s dobytkem. Skupoval po vesnicích dobytek a koně a prodával je na dobytčím trhu nebo zájemci. Handlíři patřili k zámožnější části vesnických obyvatel, neměli však zpravidla dobrou pověst, neboť často používali podvodné metody pro zvýšení ceny prodávaných zvířat (přidávání arzeniku, utrechou do potravy koním pro lepší vzhled). Úspěšnými koňskými handlíři byli Cikáni (Romové). Handlíři často působili jako zprostředkovatelé koupě a prodeje a také jako dohazovači sňatků; 2. obecně překupník. [jsn]

Handláké píšťalky

handláká píšťalka viz flétna

harfa [z ital.], žebro, žebrač, žebrochtivec, břinkadlo, drnkadlo, harfíčka – drnkací mnohostrunný chordofon trojúhelníkového tvaru, jehož jedna strana je tvořena rezonanční skříní, druhá esovitě prohnutým kličníkem (krkem) a třetí podpěrným sloupem (*baronem*). Jde o nástroj celosvětově rozšířený, bez výrazné etnické příslušnosti, známý již ze 4. tisíciletí př. n. l. Nejstarší ikonografické doklady h. v č. zemích pocházejí z počátku 14. stol. Na základě literárních dokladů lze předpokládat, že tu byla v lidovém prostředí známá již na počátku 2. poloviny 16. stol. Největší rozšíření však doznává od 2. poloviny 17. stol., kdy ji někteří nástrojářů ze severových. Tyrol začali opatřovat tzv. háky, umístěnými na kličníku nástroje, jimiž bylo možné zkracovat vybrané struny a tím zvýšit jejich ladění o půl tónu. Diatonicky laděný sbor strun tak bylo možné přeladit do požadované tóniny. Háky (háčky) však musely být do činnosti uváděny relativně zdlouhavým ručním přestavováním s následujícím nutným doladováním nástroje. Právě tento typ h. se nejvýrazněji uplatnil v české lidové hudbě. Největší zásluhu na rozšíření této tzv. háčkové h. v č. zemích má pravděpodobně mechanický harfeník a výrobce harf V. Gall, který spolu se svou rozvětvenou rodinou vyráběl tyto nástroje ve velkém již od 2. poloviny 18. stol., čímž byl dán počátek proslulého nechanického

Tónový materiál handláké píšťalky

harfenictví. Tzv. nechanické harfy brzy vyráběli stolaři, koláři a tesaři ve všech vesnicích Bydžovska. Výška nástrojů vyráběných později na většině území č. zemí, především podle nechanického vzoru, se pohybovala od 90 do 120 cm (délka sloupu), délka jejich rezonanční skříně s obdélníkovým průřezem od 80 do 130 cm, počet výhradně střevových strun od 22 do 40 a počet přeladovacích háček od 5 do 26. Některé exempláře zachované v muzeích mají na vrchní desce korpusu 4–6 zvukových otvorů ve tvaru rozet, většina je však bez nich. V těchto případech jsou nahrazeny dole otevřenou rezonanční skříní. Většina nástrojů byla vyráběna z javorového dřeva, včetně vrchní desky korpusu. Některé však měly víko rezonanční skříně vyrobené z mnoha smrkových nebo jedlových destiček. Mezi háčky a ladicími šrouby byl umístěn buď tzv. šteft, nebo drátěný pražec, oba představující pevné ukončení struny. Základní ladění h. bylo většinou do C, F nebo B dur. Jako na módní nástroj se na ni v době národního obrození krátkou dobu *harfovalo* v měšťanských salonech, načež se h. opět vrátila do lidového prostředí na venkov a na předměstí. Hráč při hře většinou seděl, koleno lehce přidržoval rezonanční skříní, opřenou o pravé rameno. Hranou spodní desky korpusu nebo asi 20 cm dlouhými dvěma nožkami spočívala h. na zemi. Prsty pravé ruky hrály vyšší tóny, prsty levé nižší, přičemž se ke hře používalo jen čtyř prstů každé ruky. V 90. letech 19. stol. se natolik zvýšila poptávka po h., že se její výroby ujal i profesionální, zejm. podkrušnohořtí houslaři. V 1. desetiletí 20. stol. byla dokonce nabízena i v katalogu brněnské nástrojařské firmy Lídla za 20 zl. – Lidová harfenictví v č. zemích se od konce 18. stol. vyvíjelo třemi směry. V prvním případě se h. stala nedílnou součástí lidových kapel, jako např. na Chebsku, Brněnsku, Karlovarsku, Klatovsku, v okolí Stříbra, na Slavonicku, v Podkrkonoší a na značné části Českomoravské vysočiny. Na Brněnsku se uplatňovala v sestavě cimbál, basa, housle, flétna a h., na Chebsku ve složení dudy, Kurzhalsgeige, klarinet, h., jinde většinou ve spojení s houslemi, flétnou, harmonikou, lesními rohy a kontrabasem. V těchto případech byli hráči na h. vždy muži a jako muzikanti, pocházející z místa působení kapely, byli rovnocennými partnery ve víceméně stabilním muzikantském seskupení. Akční rádius těchto kapel, stejně jako u všech venkovských ansámbľů, se omezoval jen na několik nejbližších vesnic, kde na objednávku hrály při svatbách a tanečních zábavách. – Druhou skupinu tvořili harfeníci, kteří hráli pouze v místě svého bydliště, většinou

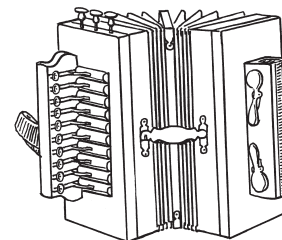
Pražská pouliční harfenice, 19. stol.

v předměstských čtvrtích. Nejčastěji hrávali v hospodách, které měli mezi sebou rozděleny, ojediněle na ulicích. Hráli nejen lidové písně, ale i umělé skladby, zjednodušená znění třeba Mozartových operních arií, oblíbené dobové popěvky, kramářské písně, kuplety a sláгры. Zajímavé je, že ještě v 50. letech 20. stol. hráli v Brně dva takoví muzikanti. – Nejpochetnější skupinu tvořily harfenice, jimž většinou sloužila h. ke krytí jejich hlavních činností: žebrání a prostituce. Šlo většinou o mladá, často nezletilá děvčata z Nechanicka, která se pod vedením *harfenistáře* (pasáka) vydávala se svým řemeslem na několikaletou cestu na východ. Jejich cílem byly balkánské země, Itálie, Rusko, Mandžurie, Čína, některé se dostaly i na zaoceánské parníky. Dobové zprávy hovoří o jejich ubohém životě v cizině, nemocích a úmrtích. Lidová harfenice všech kategorií dávali přednost nejjednodušší hře na nástroj. V souboru jiných nástrojů hráli obligát nebo jen prostý terciový druhý hlas a při sólové hře hráli nezdobenou melodii, jíž většinou doprovázeli vlastní zpěv. Na doprovod rozloženými akordy si troufali jen málokterí.

Lit.: R. Zrůbek: *Krása tónů laděná bídou (lidové harfenictví)*. Hudební nástroje 25, 1988, s. 112–113; J. Rodr: *Chození s muzikou*. Hudební nástroje 31, 1994, s. 157–158; J. Kleňha: *Harfenictví v Čechách. Historie vandrovnických muzikantů z Nechanic*. Praha 1998. [pk]

harmonika, aerofon, u něhož proud vzduchu nasávaný nebo tlačný ústy či měchem rozechvívá průrazné hlasové pevně laděné jazýčky (tzv. hlásky), které svými fyzikálními vlastnostmi určují výšku jednotlivých tónů. Slabý zvuk jazýčků je zesilován

přerušovaným proudem vzduchu a akustickými vlastnostmi korpusu nástroje. – První diatonická f o u k a c í h. vznikla v Berlíně, 1821 ji postavil nástrojař F. Buschmann. V této formě existuje i počátkem 21. stol. Středem nástroje je destička z tvrdého dřeva s vyfrézovanými kanálky, nad nimiž je umístěna hlasová destička s jazýčky. Vše je zakryto ozdobnou plechovou příklopkou, která zabraňuje poškození lehce zranitelných jazýčků. Jazýčky jsou laděny do jedné diatonické stupnice. Dvoustranná h. má k dispozici stupnice dvě. Na výdech i vdech zní vždy jiný tón. Diatonické foukací harmoniky jsou laděny v přirozeném ladění. Pozdější chromatické foukací harmoniky s rejstříkem jsou vlastně kombinací dvou diatonických harmonik. Základní stupnicí je C dur, při zatlačení rejstříkové kulisy se na stejných otvorech ozve stupnice Cis dur. Kombinací základní a rejstříkové polohy se tak získá celá chromatická stupnice. Lze tak hrát ve všech stupnicích. Proto musí být ladění chromatické foukací h. temperované. Diatonická foukací h. nalezla oblibu v lidovém prostředí jako levný a nenáročný nástroj, určený především pro hru osobní potřeby. Stala se nástrojem trampských a folkových hudebních skupin, trvale patří do dětského hudebního instrumentáře. Relativně drahé chromatické nástroje se v lidovém prostředí příliš neuplatnily. Byly využívány především varietními, cirkusovými a estrádními hudebníky v kombinaci s basovými a akordovými doprovodnými foukacími harmonikami, které však byly většinou vyráběny na zakázku a do lidového prostředí nepronikly. – Podstatně většího rozšíření doznala tahací m ě c h o v á h. (*zednické piáno, držky*), která v nejjednodušší formě, zejm. jako tzv. diatonická h. helikonová, nalezla uplatnění v lidových nástrojových seskupeních prakticky v celé Evropě a zakrátko i na americkém kontinentě. Šlo opět o Buschmannův vynález (1822). Výroby se ve 2. polovině 19. stol. ujala řada nástrojařských dílen, z nichž v tehdejším Rakousko-Uhersku byla nejznámější česká firma Hlaváček, Louny. Repliky původních Hlaváčkových *helikonek* (*heligonek*) se vyrábějí stále.

Harmonika heligonka

Ústní harmonika

V muzejních sbírkách se lze setkat i s amatérsky vyrobenými helikonkami, zejm. od vesnických výrobců; širší uplatnění však nenalezly. – Postupem času, zvl. od poslední čtvrtiny 19. stol., prošla původní Buschmannova h. bouřlivým vývojem. Byl vytvořen knoflíkový akordeon s chromaticky laděnými jazýčky v temperovaném ladění, klávesový akordeon, který má v melodické části klaviaturu a v doprovodné knoflíky, akordeon s barytonovými basy, který má v doprovodné části vedle klasické tastatury rozšířené barytonové basy, které umožňují melodickou hru rozložených akordů i chromatické stupnice v rozsahu několika oktáv. – Tahací h. především díky své harmonické plnosti a poměrně snadné ovladatelnosti zaujala pevné místo i v tak konzervativních nástrojových složeních, jako byly skřipkařské muziky na Jihlavsku, hudecké kapely na Hornácku či dudácká tria na Žinkovsku. H. si v lidovém prostředí získávala postupně stále větší oblibu i jako sólový nástroj, doprovázející zpěv při nejrůznějších společenských příležitostech. Chudší svatby, odvody rekrutů, tzv. výlety i venkovské a maloměstské tancovačky si často vystačily jen s pouhou h. Za 1. republiky byla oblíbeným nástrojem potulných šumařů i žebráků a sloužila hl. k doprovodu dobových kupletů a šlágrů. V novější době ji do svého instrumentáře přijala i řada profesionálních dechových kapel.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 392–393, 2. vydání.

[pk]

harmonika moravské lidové písně, vertikální složka nápěvů vycházející z tradiční hry hudeckých kapel. Na rozdíl od melodiky, jež je zachycena v příležitostných záznamech písní již od středověku, je harmonická složka lidové písně známá od 19. stol. Lidoví hudebníci však již v 17. stol. rozvíjeli vlastní vertikální představitost. Kantor W. K. Printz (zemř. 1717) v dolnolužickém městě Sorau zlehčoval schopnosti muzikantů hrajících v unisono, paralelních oktávách a jiných intervalech. V kolekci klavírních doprovodů hanáckých oper lze nalézt tzv. moravskou modulaci. V rukopisné poznámce na přídeštní exempláře své sbírky (1835) vyslovil F. Sušil názor, podle něhož je na rozdíl od věčné melodie harmonická složka něco pomíjivého, náhodného. Jeho současník, venkovský obrozen-

ský kněz J. Kopp, uvažoval asi jako první o harmonizaci lidové písně na Moravě, a to spekulativně, z hlediska církevních tónin. Ke konci 19. stol. objevil L. Janáček význam hry lidových hudeců pro rozvoj harmonické stránky písně na Moravě. Tehdy již zaznamenali sběratelé M. Zeman na Slovácku a H. Bím na Valašsku hru hudeců a některé zápisy pořídil také L. Janáček. Prvky vertikálního hudeckého citění lze však sledovat již v kantorských úpravách tanečních písní v guberniální sbírce (1819), z nichž některé byly otištěny u F. Bartoše (1901). Zbytky hudeckého harmonického myšlení se dochovaly se stopami heterofonie do konce 20. stol., jak dosvědčují zápisy D. Holého, pořízené moderními technickými prostředky na Hornácku. Několik vzácných ukázek vícehlasé hry strážnické kapely zaznamenal na počátku 20. stol. V. Úlehla. – Na rozdíl od harmoniky umělé hudby nemá vertikální složka lidové písně svébytný, na melodice nezávislý vývoj, ale je úzce vázána na melodii, od níž je odvoditelná. Harmonika lidové písně na Moravě vychází z archaických melodických obrátů, jež namnoze určují její zvláštní ráz. Většina těchto obrátů je podkladem svébytného harmonického výkladu. Např. frygická sekunda je zdrojem frygické kadence, velká sekunda určuje modální závěr nápěvů, velká tercie v závěru mollových nápěvů jim dodává durové vyústění. Vedle dvouclenných obrátů mají v moravské lidové písní význam třítónové útvary, tritóniky a terna. Zvl. důležité jsou vzhledem k hybridní povaze moravských nápěvů modální stupnicové řady, které nejsou totožné se středověkými (církevními) tóninami. Harmonická stránka lidové písně na Moravě se liší od umělé harmoniky v celku i v detailech. Odlišným způsobem se v moravských písních projevuje tonalita. V jednoduchých tanečních písních se vyčerpává vertikální složka kyvadlovou harmonií (tónika, dominantanta). Často v 1. polovině nápěvu harmonie ulpívá na tónice, až se rozvine po hlavní cézuře do pozoruhodného dění. Nápadné jsou pro moravskou píseň charakteristické akordické spoje, vyplývající z modální sféry, např. spoj I-II v durové tónině (a naopak), častý je mollový dominantní závěr v durových nápěvech (v C dur: g moll), výrazně zní sled mollové a durové druhé dominanty, ústící do dominanty v závěru písně (v C dur: d moll, D dur, G dur). V tomto okruhu kadencí působí zvláštním dojmem závěr mollových nápěvů s durovou (pikardskou) tercií (a moll, E7, A dur). Nejrozšířenějším melodickoharmonickým obrátem v moravské lidové písní je navenek nenápadný, ve skutečnosti však charakteristický regionální obrat, který se k počtu F. Sušila nazývá

molezza dura: vede k vybočení z moll do durové paralely, odkud se nápěv vrací zpět. Oscilace tónin a moll, C dur, a moll náleží k nejčastějším v písní na Moravě a ve Slezsku. Vedle toho se vyskytují tóninové změny další, k pozoruhodným náleží vybočení z moll do durové paralely a zakončení v dur stejnojmenné ze základní tóniny (a moll, C dur, A dur). – Za vrchol harmonického myšlení lidových hudeců na Moravě je třeba považovat existenci hudeckých funkcí, jež dodávají písním nenapodobitelný kolorit. Tyto svébytné útvary nemají v umělé tvorbě obdoby, nelze je srovnávat např. s vedlejšími harmonickými funkcemi, neboť vedou harmonický proud na okamžik ze základní durové (mollové) tóniny do modální sféry. Obvykle se objevují na klíčových místech nápěvu, často v hlavní cézuře, ale také se mohou vyskytnout nedlouho po začátku, právě tak jako ke konci písně. Lze rozlišit dvojí typ hudeckých funkcí, M-funkce (mixolydické) a L-funkce (lydické). Každá vykazuje možnost několika typů, z nichž nejdůležitější jsou typy první (M¹). – Mixolydická funkce M¹ je odvozena od tóniky v durové tónině jako kvintakord na sníženém 7. stupni, její obrat lze vyjádřit akordickými značkami C, B. Je nutno připomenout, že v moravské hudecké harmonice se vyskytují pouze kvintakordy a septakord jen v podobě dominantní, obraty akordů ani složitější akordické útvary tato sféra nezná. Všechny hlasy postupují paralelně, hudci neznají zákaz kvint a oktáv v rovnoběžném pohybu. Spočínutím na sníženém 7. stupni v dur se ocitne píseň na okamžik v modální sféře, odkud se vrací zpět do durové tóniny. Charakteristický bývá závěr, v němž dominantní septakord ze základní tóniny hraje roli neutralizačního akordu, snížený 7. stupeň (b) vystřídá původní velká septima (h). – V nápěvech se zdůrazněným 5. stupněm se uplatňuje mixolydická funkce druhého typu (M²), odvozená od dominanty v dur. Akordicky je shodná se subdominantou, od níž se liší modálním spojením, a nemá bezprostřední účinek jako funkce M¹. Zvl. působivý je závěr nápěvů, v nichž se střetává funkce M² s druhou durovou dominantou a přitom dochází k neutralizaci základního tónu (f) velkou tercií (fis). – Lydická funkce L¹, nejvýraznější z několika typů tohoto rodu, je odvozena v durové tónině od tóniky jako kvintakord na druhém stupni s velkou tercií (C, D). Na jejím vzniku má podstatný vliv lydická kvarta (fis). Umístění této funkce v hlavní cézuře je zvl. výrazné, neboť tu na místě obvyklé dominanty umělé písní stojí zcela neočekávaně akord druhého stupně s velkou tercií. – Zcela mimořádný účinek vyvolává lydická funkce

L¹ v moll, odvozená od tóniky (stejně jako v dur) jako durový kvintakord na druhém stupni (a, H). – Do ovzduší úprav lidových písní, založených na hudecké hře, lze klást vznik kadencí s hudeckými funkcemi jako jeden z posledních výběžků vývoje harmonického myšlení v moravské lidové písni. Jejich pozdní vznik prozrazuje již použití dominantního septakordu, který je charakteristickým znakem novějších hudeckých nápěvů a zejm. úprav lidových písní na Moravě. Nápadná je u nich harmonická přičinnost, jež vzniká střetáním modální a durové sféry. – Přípravená hudecká funkce M¹ se objevuje v této podobě po zprostředkujícím septakordu, hrajícím roli mimotonální dominanty k akordu na sníženém 7. stupni; jde vlastně o subdominantu ve tvaru dominantního septakordu.

Lit.: J. Trojan: *F. Sušil a jeho harmonizátoři*. HV 5, 1968, s. 351–373; D. Holý: *Probleme der Entwicklung und des Stils der Volksmusik*. Brno 1969; J. Trojan: *L. Janáček, Entdecker und Theoretiker der harmonischen Struktur im mährischen Volkslied*. In: L. Janáček et musica europea. Brno 1970; J. Trojan: *Moravská lidová píseň. Melodika. Harmonika*. Praha 1980; J. Trojan: *Dar ve snách. O harmonické kráse moravských lidových písní*. NA 27, 1990, s. 139–144; J. Trojan: *Umění doprovodu moravské lidové písně*. Brno 1991; J. Trojan: *Píseň jako živý útvar. K zápisům melodie a hudecké hry strážnické písně V. Úlehly*. NR 5, 1995, s. 9–18. [jtr]

harmonium, varhánky, šlapadlo – aerofon s pevně laděnými kovovými průraznými jazýčky, jež jsou rozeznívány proudem vzduchu, který je na ně buď vhněn, nebo přes ně vsáván (tzv. americký systém). Zásobník vzduchu (vzdušnice) je plněn dvěma měchovými šlapadly. Klaviatura v rozsahu C–c⁴ otevírá záklopky k jednotlivým jazýčkům (hláskům). Různé tvary jazýčků dávají možnost rejstříkových her, které se pomocí táhel uplatňují vždy jen na jedné polovině klávesnice, vhodně doplňované jiným rejstříkem na druhé polovině klaviatury. Složitější harmonia mají kolenní páku, jež slouží k částečné změně dynamiky, některá mají několik manuálů atd. Hudební nástroje na principu h. se v evropském hudebním instrumentáři objevují již od konce 18. stol. pod různými názvy, kdy byly vděčným polem působení řady vynálezců. Název h. pochází od pařížského nástrojaře A. Debaina, který si je dal 1840 patentovat a který také zavedl rejstříkovou hru. V českém prostředí se začala harmonia výrazněji uplatňovat až na konci 19. stol., kdy s její velkovýrobou začala firma Velík v Moravském Krumlově, později sloučená s brněnskou nástrojařskou firmou V. Lídl. Harmonia

se pro snadnou přenosnost a relativní láci (vzhledem k varhanám, jejichž zvuk více či méně úspěšně napodobovala) stala oblíbeným hudebním nástrojem měšťanských domácností, kde sloužila k módním domácím hudebním produkcím, mohly si je pořídit i školy pro výuku v hodinách zpěvu a především sloužila jako náhražka varhan v chudších katolických, evangelických i židovských chrámech. Tam a ve školách se také harmonia dostala do užšího styku s lidovým prostředím českého a moravského venkova. Na přelomu 19. a 20. stol. se o amatérskou stavbu harmonií pokoušelo i několik vesnických a maloměstských řemeslníků, zejm. truhlářů. Jejich výrobky však byly většinou nekvalitní a v lidovém prostředí se neuplatnily.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 387–392, 2. vydání. [pk]

hasičská zbrojnice, stavba pro uložení hasičského nářadí, event. stříkačky. Pův. to byla zvonice pro požární a jiné signály, stavěná podle požárových řádů (1751) Marie Terezie, s krytým prostorem pro uložení hasičského nářadí. Podle řádu se mimo zvonici stavěla i prostá nadkrytí (úliky) pro žebříky, háky a slaměné koše či plátěná nebo kožená vědra na vodu k hašení. Stoupajícími úložnými nároky podle množství hasičského nářadí se skladovací prostor zvětšoval a věžovité formy zvonice se využívalo k vizuální strážní službě a k umístění zvonu, event. hodin, a k sušení hadic. S rozvojem funkcí h. z. vznikaly

i samostatně stojící jednoduché kůlny a jiné objekty ke skladování hasičského nářadí (popř. i mobilních stříkaček); stavební materiál a konstrukce od lehkého nadkrytí na sloupech až po zděnou stavbu podobnou garáži odpovídaly místní stavební tradici. Jsou známy různé kombinace h. z. s domkem pro obecní chudé, s vězením nebo s kaplí. Pro rozměrný prostor se h. z. (lid. *hasičárna*) využívala někde také k tanečním příležitostem. Zábavy obvykle organizovala hasičská sdružení jako nejstarší spolky na venkově. Hasicí řád z r. 1785 ukládal majitelům domů vybavit budovy základním hasičským nářadím. Patronem hasičů je sv. Florian, průčelí h. z. je někdy vyzdobeno jeho sochou či obrazem.

Lit.: L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 266–268. [jlg]

hasičské sdružení, organizace mající za úkol uhasit nebo omezit při vzniklém požáru organizovaným spolupůsobením oheň a zachránit životy postižených osob i jejich ohrožený majetek. H. s. je buď profesionální (placené), složené z osob najatých obcí k hasičské službě, nebo dobrovolné, zřízené na základě zákona o spolicích. H. s. poskytuje pomoc při požárech, povodních, průtržích mračen, sesutí staveb, při neštěstích na dráze a při jiných katastrofách. O zřízení dobrovolného hasičského sboru měla od poloviny 19. stol. pečovat každá osada, kde bylo alespoň padesát obytných stavení. První profesionální h. s. v Čechách založila obec pražská 1853,

první dobrovolný sbor hasičů byl zřízen 1864 v Zámukách (Kolínsko). Počet těchto organizací se velmi rychle zvyšoval a např. v 90. letech 19. stol. bylo v Čechách téměř tři tisíce hasičských sdružení. Byla organizována v zemských ústředních hasičských jednotách, které tvořily dohromady hasičský svaz. – Činnými členy h. s. jsou hasiči. Podle soustavy zavedené *Zemskou ústřední hasičskou jednotou království českého* 1894 byly pův. v h. s. různé kategorie příslušníků: lezci, stříkačnicki, pořadatelé, zdravotníci. Lezci pracovali při požáru, stříkačnicki dopravovali vodu, pořadatelé bděli nad pořádkem atd. Lépe nežli v dřívějších dobách se dalo využívat novodobých hasičských přístrojů a pomůcek, k nimž patřil posuvný žebřík, konopná hadice, parní či elektrická stojní stříkačka atd. V každodenním a zvl. slavnostním životě obyvatel měst a vesnic sehrála hasičská sdružení významnou úlohu i jako organizace pořádající rozmanité zábavní podniky, vedle vlastních přehlídek hasičského umění především plesy, bály, taneční zábavy a podobné akce. Významně se tak podílela na upevňování soudržnosti komunity obyvatel v jednotlivých místech a vyvíjením vlastenecké a národně uvědomovací činnosti posilovala i úsilí českého národa v procesu jeho emancipace.

Lit.: G. Novotný: *Příspěvky k dějinám požární ochrany okresu Brno-město*. Brno 1993; K. Altman: *Sbory dobrovolných hasičů a jiné spolky*. In: Sulkevec – Polom. Brno 1999, s. 51–56. [ka]

Háta, vl. Agáta, mučednice, světice (5. 2.). H. vytrpěla mučednictví asi ve 3. stol. a záhy se stala velmi uctívanou. Byla patronkou kojných a hladovějících, ale také zvonářů, ochránkyň proti zánětům, nepohodě, ohni a neštěstí, jednou z mála, které byly zařazeny do mešního kánonu. Až do 15. stol. měla spolu s Vavřincem patronát proti ohni, později přešel na Floriána. Jejím nejvýznamnějším atributem je dvojice utatých nader na míse, popř. v knize nebo v kleštích; z dalších atributů (nástrojů jejího mučení) lze jmenovat kleště, pochodeň, pánev se žhavým uhlím nebo hořící hranici. Někdy má v ruce planoucí svíci. Bochník chleba, který světice občas drží v ruce, ji označuje jako ochránkyni před hladem po zhoubných požárech. Víra v H. jako ochránkyni proti ohni se v průběhu staletí přeneseně rozšířila i na lidi a zvířata: H. byla vyzývána k pomoci při vedru a horečce. Posvěcené *Agátiny chlebičky* z pšenice, ječmene a otrub se dávaly dobytku před výhonem na pastvu, volům poprvé zapraženým do pluhu a kravám před otelením. Sedláci v den sv. H. sypali drobtý chleba do koutů dvora, aby byl uchráněn před ohněm. Pro-

ti nebezpečí ohně se používaly také *Agátiny cedulky a svičky*. V okolí Bzence svítily lidé na H. vodu, již na ochranu před škůdci kropili domy, stáje, sklepy, komory, stodoly, zahrady a pole. Též se věřilo, že kdo se napije vody posvěcené na H., neuštke ho žádný had. Toho dne se nepředlo, v Nové Lhotě se nepracovalo, váže se k němu řada hospodářských pranostik, např. *svatá Háta bývá na sních bohatá*. Často se přes den chodívalo volat do sklepa: *Hady, žáby, sčury sem, svatá Háto, vyžeň ven!* Ve zlidovělém výtvarném umění se H. vyskytuje řídce v devoční grafice a v malbě na skle.

Lit.: F. Bartoš: *Lid a národ*. Velké Meziříčí 1883, s. 151; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994; L. Tarcalová: *Světci a magie*. In: *Magie a náboženství*. Studie Slovákckého muzea 2, 1997, s. 81. [mh]

Havel (kolem 550 Irsko – asi 640 Bregenz, Švýcarsko), mnich a poustevník, světec (16. 10.). Bývá zobrazován jako poustevník s holí a chlebem nebo jako benediktinský opat s berlou. Střediskem jeho kultu je švýcarský St. Gallen. H. je považován za patrona hus, kuřat a kohoutů, o pomoc byl žádán i při horečce. Do zrušení poddanství (1848) byl den jeho svátku termínem splatnosti feudální renty, která byla placena pololetně (na sv. Jiří a H. nebo Václava). Kromě pravidelných dávek, které zachycovaly urbáře, se platily i dávky církvi, berně panovníkovi a mimořádné dávky, tzv. pomoci. 1786 nařídily josefínské úřady sjednotit v č. zemích termíny četných podzimních posvícení a z úsporných důvodů slavit posvícení jedině, a to svatohavelské (v neděli po dni sv. H.), tzv. císařské. Nařízení se minulo účinkem: sedláci naopak slavili o jedno posvícení víc. Vzhledem ke končící sklizni plodin je havelské posvícení obecně vnímáno jako podzimní svátek a vlastní (nikoliv astronomický) začátek podzimu. Podle počasí na H. usuzovaly pranostiky na počasí o Vánocích (*děšť na Havla, děšť na Vánoce*), na počasí v zimě (*jaký den Havel ukazuje, taková se zima objevuje*) a na charakter příštího léta s ohledem na úrodu (*suchý Havel oznamuje suché léto*).

Lit.: V. Remešová: *Ikonografie a atributy svatých*. Praha 1991. [lp]

hedvábí 1. textilní materiál živočišného původu; 2. látka z tohoto materiálu zhotovená. H. produkují housenky různých druhů nočních motýlů (nejkvalitnější bourec morušový, *Bombyx mori*), které v době zakuklování produkují fibroinová vlákna, jimiž se obalují a vytvářejí tzv. kokon. Asi po 8–10 dnech je larva dospělá a opouští kokon jako motýl. Než začne larva zá-

motek prokousávat, vkládá se do horké vody. Larvy se usmrtí a vlákna se začnou odvíjet v celé použitelné délce (do 900 m). Vlákno kokonu je až 4 km dlouhé. Několik hedvábných vláken se spřádá dohromady v nit. Jestliže larvy kokony prokoušou, jsou vlákna krátká a musí se spřádat jako vlna. Látka se pak nazývá šapové nebo buretové h. Neprané h. je tvrdší a méně poddajné, prané v horké vodě je jemné a lesklé. – Tisícileté pěstování bource přineslo různé druhy šlechtěných vláken. H. stejně jako vlna se dobře barví, proto existují hedvábné tkaniny v mnoha odstínech a tónech. Lesk hedvábných nití dodává látkám zářivost a jiskřivou měnivost ve světle. – Pravlástí h. je Čína a počátky jeho zpracování sahají do 3. tisíciletí př. n. l. Jedna z nejznámějších provincií, v níž se pěstovalo h. a vyráběly se hedvábné látky, je Šantung (jménem je označován druh hedvábné látky). Po celá staletí od 2. stol. př. n. l. až do středověku se z Číny vyvážely hedvábné látky na západ tzv. hedvábnou cestou. V Byzanci byla centra výroby v Sýrii, Tyru a Bejrútu. Od 6. stol. byly velké státní dílny v Thébách, odkud se až do 12. stol. odvážely nádherné hedvábné brokáty jako císařské dary. Látky importované do Evropy byly zpočátku nevzorované, později s geometrickými vzory ve žluté, červené, purpurové a šedé barvě. Perské h. mělo zvířecí motivy. V Evropě se hedvábné látky začaly tkát v Luce v Itálii (od 8. stol.), v 10. stol. v klášterních dílnách ve Francii, na počátku 12. stol. na Sicílii a Pyrenejském poloostrově. Vzory těchto hedvábných sametů a atlasů byly arabeskové, italské vzory byly s loděmi, věžemi, stany a jinými motivy. Ve 13. stol. se zaváděla výroba hedvábných tkanin v Belgii a Švýcarsku, rozšířila se ve francouzských městech Lyonu, Toursu, Paříži. V 15. a 16. stol. lze vidět mnoho hedvábných sametů, brokátů a damašků na postavách od P. Veronese, Tiziana, Rafaela, A. Dürera a dalších malířů. S hedvábnickou výrobou byly spojeny pokročilé textilní nástroje, které se do Evropy dostaly z Orientu za křížáckých válek, např. viják na seskávání h. a tzv. damašský stav. – Hedvábné tkaniny užívali v č. zemích ve středověku jen příslušníci šlechty a církve. V archeologických nálezech z Velké Moravy jsou zbytky těchto tkanin patrně byzantského původu, na pražském knížecím a královském dvoře se nosily asi od 10. stol. Nejstarší hedvábná látka v královské hrobce ve svatovítské katedrále má také byzantský původ. V Kosmově kronice je zmínka, že Čechové pokryli tělo sv. Vojtěcha h. Hedvábnickou výrobou měli do Prahy zavést tkalci z italské Luccy, které povolal Ka-

rel IV. (vládl 1346–1378). Za Václava IV. (1378–1419) výroba zanikla. V 1. polovině 15. stol. byla v Čechách stejná cena hedvábných látek jako nejdražšího sukna. V 16. stol. se dováželo h. do Prahy z Itálie, Španělska a Německa. Marie Terezie (1740–1780) a Josef II. (1780–1790) se snažili o pozvednutí domácí hedvábnické výroby, např. patentem o vysazování morušů. V č. zemích se začal pěstovat bourec morušový už v 17. stol. (v Zábřehu, v okolí Jičína, Strážnice a jinde), ale bezúspěšně. V Praze byla založena hedvábnická manufaktura 1751. Továrny na hedvábnické zboží vznikaly po polovině 19. stol. v Šumperku, Rýmařově, Vítkově, Chrasťově, Moravské Třebové a v Ústí n. Orlicí. V 80. letech 19. stol. byla v č. zemích z celého Rakousko-Uherska největší hedvábnická produkce. – Poměrně brzy se objevily hedvábné látky a zvl. stuhý i v lidovém oděvu. Nasvědčují tomu oděvní řády, v nichž se od 17. stol. vyskytují zákazy užívání drahých materiálů (1687 se zakazovalo prostému lidu používat *pentle*, 1732 nosit oblek z dováženého h.). Teprve koncem 18. stol. se hedvábné látky zpřístupnily širším vrstvám, aby jejich odbyt pomohl průmyslovému podnikání. V lidovém oděvu se častěji vyskytovaly hedvábné živůtky, čepce, špenzry, zástěry a hl. šátky na krk až od počátku 19. stol. Byly to hl. tafty, např. kreditor (*Gros de Tours*), jednobarevný se žebírkovým efektem, někdy v plátnové nebo rypsové vazbě s vodotiskem (s vodou nebo moaré) či s brošovanými vzory. Ve městě nosily ženy z kreditoru šaty, na venkově zvl. živůtky, čepce, výjimečně kabátek nebo potah kožíšku. Hustě plátnově tkaný taft z nekrouceného h. se jmenoval dykya. Míval i proužky, květy a moaré. Jemná hedvábná látka se nazývala flór. Často se užívaly hedvábné atlasy, damašky, aksamity, portel a hl. brokáty, tkané z těžkého h., barevně vzorovaného, s použitím stříbrných a zlatých nití (zlatohlav a stříbrohlav). Tento druh brokátů sloužil k hotovení čepců a šněrovaček. Keprovou vazbou tkané h. bylo známo pod jménem krizet. Kromě hladkých se vyráběly i krizety květované, občas jen polohedvábné. Šátky, které se nosily od 18. stol. ke kroji, bývaly z lesklého h., často s brošovanými barevnými květy, a základ se tkal jako damašek, krizet, atlas či flór. Z čistého h. bývaly i stuhý. Také muži, zvl. v Čechách, nosili hedvábné šátky pod krkem, nejvíce černé, červené, ale i pastelových tónů. Rozcupované h. z červenozelených stuh bylo součástí svatebního péra mužského klobouku na moravském Horňácku. – Všechny hedvábné látky, šátky a stuhý,

kteří se používaly v českých, moravských a slezských krajích, byly vyráběny v manufakturách a továrnách. Dva druhy krojových zástěr, kde se vyskytovaly hedvábné proužky (především zlaté barvy), tkali domácí tkalci. Na Doudlebsku se nazývaly *předáky*, v záp. Čechách, na Plzeňsku a Chodsku *baboráky* nebo *nevolické fěrtochy*.

Lit.: J. Golerová-Plachá: *Látky z pražské královské hrobky*. Praha 1937; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; M. Hájek: *O tkaninách*. Praha 1960; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1972; J. Staňková: *Doudlebské předáky*. ČL 62, 1975, s. 86–99; J. Staňková: *Západočeské pruhované zástěry*. ČL 80, 1993, s. 225–247; J. Kašpárek: *Bavlnářství a hedvábnictví*. In: Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Praha 2001, s. 268–270. [jst]

hejkal, hejkadlo, hejkač – lesní démon patřící do vyprávění o divých lidech. Podle folklorních podání měl h. podobu jednoletého dítěte ověšeného ranečky, ale také obra, vysokého jako les. Název h. byl odvozen z jeho charakteristického hlasitého projevu. Kdo se mu posmíval, tomu skočil na záda. Byl donesen až k prahu domu, kde jeho moc končila. Někdy byl h. při své drobnosti stále těžší. Tento motiv je znám např. z legend o sv. Kryštofu a Kristovi. Stabilizovaný syžet o h. se vyprávěl na Českomoravské vrchovině: Uhlříři, dřevorubci nebo pastýři zalezli v noci společně do pytle či vykotlaného stromu; překvapil je h. a divil se neobvyklé bytosti: *Byl tady třikrát les a třikrát ves, ale takové zvíře jsem ještě neviděl*. Zatímco se šel *zeptat své babičky*, spáči rychle utekli. Spojení *třikrát les, třikrát ves* složí jako tzv. loci communes. H. zastupoval jiné nadpřirozené bytosti (např. vodníka). V sousedství území osídlených rakouským etnikem (např. v okolí Kunžaku na Jindřichohradecku) se podání o h. prolno s germánskou představou divoké honby.

Lit.: H. Máchal: *Nákres bájesloví slovanského*. Praha 1891; V. J. Charvát: *Z českého jihu. Sběrka jihočeského podání lidového*. Praha 1898; B. Šalanda: *České pověsti ze současného sběru. Doklady k dějinám lidového myšlení I*. Praha 1989. [bš]

herberk [z něm.] 1. cechovní útulek pro vandrovní tovaryše. Od 16. stol. zřizovala herberky města ve spolupráci s živnostmi. H. vedl cechem určený mistr, *otec herberku*. Tovaři, kteří na rozdíl od učňů nebydleli v domě mistra, se po příchodu do h. museli vykazat výučním listem, později pracovní knížkou a v době ubytování zachovávat klid a pořádek. Nevalná úroveň ubytování, nečistota,

nekvalitní strava i časté hádky a rvačky mezi ubytovanými vedly k tomu, že pojem h. nabyl pejorativního významu. V 17. stol. vznikaly místy církevní herberky, které tovařiši vyhledávali pro lepší ubytovací podmínky. Po r. 1860 se zřizovaly tzv. stravovací stanice, v nichž mohl dostat večeři a přespat každý, kdo přišel do stanovené hodiny a vykázal se pracovní knížkou; tyto instituce byly zrušeny po 1. světové válce a o potřebné tovařiše se staral příslušný tovařišský spolek, společenstvo či úřad. Funkci herberků zčásti převzala hostinská ubytovací zařízení; 2. označení zimního nebo stálého ležení vojska v době míru, užíváné do 18. stol.; 3. ubytovna, noclehárna (zvl. v Německu); 4. hanl. špatná noclehárna, brloh; 5. expr. nepořádek.

Lit.: W. Krebs: *Alte Handwerksbräuche*. Basel 1933. [vsch]

heršpígl viz Enšpígl

historická etnografie, směr v etnografii snažící se vytěžit maximum informací z archivních písemných (rukopisných i tištěných), ikonografických a kartografických materiálů, s cílem získat představu o životě zejm. venkovského lidu v dobách nezachycených terénními výzkumy (tj. zpravidla před 19. stol.). Blíže souvisí s výzkumy v oblasti etnohistorie a historické demografie. Na základě rozboru zpráv (matrik, urbářů) i obrazového materiálu (ilustrace, mapy) se podařilo posunout časovou hranici poznávání lidové kultury v č. zemích do 16. a 17. stol. – V oblasti folkloristiky, etnomuzikologie, etnochoreologie a etnoorganologie je vyčerpávající znalost a zpracování historických pramenů (zmínky a citace v rukopisech, aplikace ikonografie, notový materiál, rukopisné sborníky, zpěvníky a sbírky, inkunábule a staré tisky ad.) předpokladem a podmínkou pro další práci s novodobým a recentním materiálem. V t. etnodemografie, etnokartografie, historická škola, historicko-etnografická oblast.

Lit.: DHK I, Praha 1985; P. Burke: *The Annales in Global Context*. International Review of Social History 35, 1990, s. 421–432; L. Petráňová: *Nové historickoantropologické proudy evropského národopisu. K problému integrované „historické sociální vědy“*. ČL 78, 1991, s. 21–29; A. Šimůnková: *Ke vztahu historiografie a antropologie: Perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*. ČL 82, 1995, s. 99–112; R. van Dülmen: *Historická antropologie*. Praha 2002. [jkt]

historická škola, označení pro ty badatelské směry ve společenských vědách, které se snažily (do 40. let 20. stol.) rekonstruovat historický vývoj etnik, jež jsou obyčejně

předmětem etnologického studia (etnika bez písemnictví apod.). S tím je nejvíce spojen evolucionismus, neoevolucionismus a marxistická etnografie. Představitelé historických škol věnovali pozornost periodizacím lidských dějin; důraz kladli obvykle na starší období, tj. jejich periodizace končily s tzv. nástupem civilizace, který odpovídal asi době vzniku prvních starověkých civilizací (v Egyptě, Mezopotámii, Indii, Číně a Latinské Americe). – Trojstupňové fázování předcivilizačních lidských dějin (podle dochovaných nástrojů kamenných, bronzových a železných) zavedl do sociálních věd 1836 dánský archeolog Ch. J. Thomsen (1788–1865). Teprve po 2. světové válce byla trojstupňovost dějin kultury a společnosti podrobena revizi (I. Sellnowová). – V č. zemích měla etnografie vždy výrazný historický přístup ke studiu dat. Od 90. let 19. stol. do 30. let 20. stol. byl výrazným představitelem etnografického historismu Č. Zíbrt; významnou osobností českého historického směru ve folkloristice 20. stol. byl J. Horák. Specifická h. š. v české etnografii (etnologii) nevznikla; v podání A. Robka je tak označována skupina národopisných pracovníků, kteří se podíleli na instalaci *České chalupy* v rámci *Všeobecné zemské jubilejní výstavy* 1891 a na přípravě *Národopisné výstavy československé* 1895. Spojoval je údajně zájem o historii, především českou. V t. difuzionismus, etnohistorie, historická etnografie, historicko-etnografická oblast, marxismus v národopisu, mytologická škola.

Lit.: J. Lubbock: *The Origin of Civilization and the Early Condition of Man*. New York 1874; H. J. S. Maine: *Ancient law*. London 1884; Č. Zíbrt: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1895; J. Horák: *Naše lidová píseň*. Praha 1946; I. Sellnowová: *Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte. Beitrag auf Grundlage ethnographischen Materials*. Berlin 1961; A. Robek: *Nástin dějin české a slovenské etnografie*. Praha 1964; I. T. Budil: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha 1995, s. 11–12, 38–39.

[jkt]

historicko-etnografická oblast, území, o němž se předpokládá nebo zjišťuje výzkumem, že na něm došlo ke vzniku etnografické skupiny v důsledku společného soužití v rámci téže politické jednotky. O významu takového soužití a o jeho důsledcích pro kulturní a sociální systémy, jak je zjišťovali etnologové, historikové a antropologové v 19. a 20. stol., se vedou diskuse. Zatím se nepodařilo určit, jak dlouhá doba soužití je nutná pro vznik pocitu sounáležitosti členů téže etnografické skupiny. Zdá se, že vedle soužití v téže politické jednotce je nutný

i podíl na téže ideologii (náboženství). V t. etnohistorie, historická etnografie, historická škola, škola kulturních okruhů.

Lit.: J. Kandert: *Ke studiu etnografických skupin*. Národopisné informácie 1984, č. 3, s. 17–24; 1988, č. 2 (diskuse); J. Kandert: *Rané české státy (konec 9. stol. až 1. polovina 11. stol.)*. ČL 79, 1992, suplement, s. 443–469; *Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti*. ČL 84, 1997, suplement. [jkt]

hlad, fyziologický stav vyvolaný nedostatkem potravy. Dlouhodobé hladovění organismu vede až k smrti (člověk vydrží bez potravy přibližně 30 dní). H. může být důsledkem špatného sociálního postavení a nedostatečného hmotného zabezpečení jednotlivce nebo rodiny. Stal se trvalým jevem v neúrodných oblastech a v horách, zejm. u sociálně slabšího obyvatelstva. H. pociťovali lidé, kteří chodili po střídě, tj. na stravu po domech (žebráci, obecní chudí a sirotci), potulní muzikanti a lidé *světem jdoucí* (brusiči, dráteníci, facíři, hadráři, krajánci). Podruzi a zemědělstí nádeníci často pracovali jen za naturálie. H. trpěly i sociálně slabší rodiny s více dětmi. Výkyvy v objemu stravy s sebou nesl sám systém samozásobitelského hospodářství. Po období zdánlivého blahobytu a dostatku po žních bylo třeba uchovat zásoby do nové sklizně. V tradičním jarním jídelníčku se objevovaly kopřivy, lebeda, oves. V krajní nouzi lidé konzumovali i vrány, drobné ptáky a kočky. – H. nastával také v důsledku neúrody, přírodních katastrof, špatné hospodářské politiky země, válečných útrap. Nepříznivé podmínky vedly k nedostatku, zdražování a nedostupnosti potravin, nahrazovaly se potravinami méně hodnotnými (plevy, řepa, víkev, umělé tuky a med, sacharin) a nestandardními (traviny, drobní hlodavci, koňské a psí maso). – V období feudalismu byl h. druhem trestu: neposlušní poddaní, provinilí měšťané i příslušníci šlechty si ho odpykávali v hladomorně a ve vězení. V okolí Slatiňan (vých. Čechy) se neposlušné děti strašily *Zumzandou* (*Zubzandou*), zkomoleným jménem majitele panství z 18. stol., který trestal své poddané h. – Historicky doloženy jsou zprávy o neúrodě a hladomoru v č. zemích 1282. Období husitských bouří bylo v l. 1430–1433 dobou přírodních katastrof a h., různé epidemie a mor vyvolala třicetiletá válka 1618–1648 (při obléhání Olomouce švédským vojskem 1644 jedli lidé z hladu koně a osly). Velký h., vyvolaný neúrodou a následnou drahotou, zasáhl Čechy a Evropu v l. 1770–1772. Nedostatek potravin, zejm. obilí, se úřední místa snažila řešit mj. vydáváním návodů a doporučení na

přípravu jednoduchých a sytících pokrmů s minimální spotřebou obilí (chleba) a využitím rýže, brambor (i sušených), hrachu, tykve, mrkve a řepy. Neúroda v č. zemích v l. 1781–1784, 1805–1806, 1815–1817 byla také provázána h. Pro období nouze (jako zásobárna pro nový osev) byly budovány tzv. kontribuční sýpky, patentem z r. 1788 bylo zřizování těchto špýcharů povinné. Zrušeny byly v Čechách 1863 a na Moravě 1864. Místo nich vznikly kontribuční sýpky. – Velký význam pro zmírnění h. v č. zemích mělo zavedení a pěstování brambor, které doplnilo do té doby dominantní úlohu obilí. V Evropě se brambory osvědčily již po sedmileté válce 1756–1763 a v neúrodných letech 1771–1772. Za napoleonských válek (1805, kdy bylo drahé obilí) se pěstování brambor všeobecně podporovalo. K dalším opatřením patřilo prodávání starého chleba a vaření kaše z rýže, jáhel, hrachu, brambor i dalších plodin. 1817 byla neúroda a h. v celé střední Evropě. Odborníci i laici se snažili nahradit nedostatek obilí méně známými plodinami a planě rostoucími rostlinami (české gubernium vydalo doporučení, jak nahradit chlebovou mouku škrobem z kaštanů a žaludů). Vycházely návody, letáky a odborné spisy popisující jídla z hub, polních i zahradních bylin, kořenů, semen a mechů, byl vydán úřední návod na přípravu mouky z brambor. Podle doporučení *Hospodářské společnosti* v Praze se zkouší také příprava mouky ze sušených okurek. – K oblastem trpícím dlouhodobě h. a podvýživou patřilo podhůří Krkonoš, Orlických hor, severní okraj Českomoravské vrchoviny, na Moravě a ve Slezsku oblast Jeseníků. Na pomoc hladovějícím pořádaly spolky a dobročinné organizace vaření polévek a věčné loterie k získání finančních prostředků pro chudé. Nejznámější byla *rumfordská polévka*, která se vyvířela od začátku 19. stol. nejprve v Praze a odtud se rozšířila na další místa v Čechách. – Nedostatek základních životních potřeb se vždy projevoval v době válek, kdy se také největší měrou využívalo nouzových potravin a potravinových náhražek. Aby nedocházelo k zbytečným hospodářským ztrátám a základní potraviny byly dostupné všem, zaváděl se na potraviny přidělový systém. Za 1. světové války se zřizovaly aprovační ústavy, které zajišťovaly zásobování a přidělování jednotlivých druhů potravin *na listky* (maso, mouka a moučné výrobky, chleba, brambory, tuky, mléko, cukr, vejce, ovoce a zelenina). Za 2. světové války byl znovu zaveden a zdokonalen systém přidělování potravinových náhražek (umělý med, sacharin, margarín, marmeláda z červené řepy). – H. byl v mi-

nulosti obecným jevem a jeho ohlasy lze nalézt mj. v lidových rčeních a příslovích: *Hlad je nejlepší kuchař; mít hlad jako pes (chrt, vlk); hřebíky by polykal; chodí se pást na zelenou louku; suší hubu.*

Lit.: V. Krolmus: *Kronika čili dějepis všech povodní posloupných let, suchých a mokrých, ourodných a neourodných na obilí, ovoce a vína, hladů, morů a jiných pohrom v Království Českém.* Praha 1845; J. Beckovský: *Poselkyně starých příběhů českých II.* Praha 1880, s. 301–302; J. Seidenglanz: *Chození po strídě.* ČL 11, 1902, s. 278–279; K. Zástěra: *Jídelní listky lidu českého za doby hladu a bídy.* ČL 11, 1902, s. 130–132; A. Blažek: *Z dob roboty na Chrudimsku.* In: Lidopisné a kulturní črty z Chrudimska. Chrudim 1909, s. 56–127; Č. Zibrť: *Česká kuchyně za dob nedostatku před sto lety.* Praha 1917; F. Teplý: *Selské bouře.* Praha 1931; L. Kaizl: *Lidová výživa.* Praha 1944, s. 8–27; A. Grobelný: *Hladová léta ve Slezsku 1846–1856.* SLSb 56 (16), 1958, s. 51–78, 193–214; P. Scheufler: *Zásobování potravinami v Praze v letech 1. světové války.* Etnografie dělnictva 9. Praha 1977, s. 143–197; J. Štátná: *Prostředky ke zmírnění bídy a hladu obyvatel na Vysocku v padesátých letech 19. století.* ZKSVI 1985, č. 2, s. 100–109; L. Petráňová: *The rationing system in Bohemia during the First World War.* In: The Origins and Development of Food Policies in Europe. London – New York 1994, s. 23–38. [jh]

hliněná stavba, objekt postavený z hlíny, zpracované různými způsoby a technikami (vrstvení stěn, nabíjení, válková technika, nepálená cihla). Stavba z hlíny byla známa již v antice (zmínka je u římského stavitele Vitruvia Pollia z 1. stol. př. n. l.), avšak v č. zemích jsou pozůstatky h. s. s vrstvenými a nabíjenými stěnami zatím doloženy jen ojediněle až z 2. poloviny 13. a 1. poloviny 14. stol. (tříprostorový dům a osm zemnic na sídlišti v Rýmařově). Hlína však nacházela široké uplatnění ve středověké i novověké stavební kultuře jako doplňkový materiál celé řady konstrukcí (omazy roubených, pletených a hrázděných stěn, dýmníků a stropu, pojivo kamenných zdí, úprava hliněné země atd.). Souvislejší oblasti hliněného domu vznikaly až od 18. stol. na j., jihových. a střední Moravě, a to často v kombinaci se srubovou konstrukcí (Haná). Na ostatním území se z hlíny stavělo jen v omezené míře, spíše ve rovinatějších oblastech, a to hl. z nepálených cihel (vepřovic), samovýrobou dostupných chudším vrstvám obyvatel; v selských usedlostech se nepálené cihly užilo k výstavbě přístavků či k nástavbě patra. Z hlíny stavěli své domy a hospodářské budovy Češi, kteří v 19. stol. kolonizovali obce ve Slavonii

a v Banátě. – K archaickým a jednoduchým technikám hliněných staveb náleží vrstvení kompaktních stěn, jež probíhá po celém obvodu najednou volným vrstvením hlíny smíšené se slámou. Otvory dveří a oken se ve stěnách vysekávají dodatečně. – Podobně tomu je u nabíjené techniky, spočívající v postupném pýchování hlíny smíšené se slámou do prkenného bednění, posunovatelného vertikálním směrem až do koruny zdi. K dosažení větší pevnosti se hlína zvl. v rozích prokládá proutím a drobným kamením a povrch stěny se zatírá hliněnou mazanicí (mokrý jílová hlína smíšená s plevami, řezankou, pazdeřím apod.). Zatímco vrstvení stěn se uplatnilo spíše ve slovenské a panonské stavební tradici, nabíjení stěn bylo praktikováno na střední a j. Moravě (a ovšem v celé Panonii, na Ukrajině a jinde). Stavba s nabíjenými stěnami má řadu lokálních názvů, jako *nabíjenica, pýchovaná, pichovaná, sypanice, tlučenica*. – Válková technika, doložená již z antiky, je založena na kladení hliněných válků ve tvaru bochníku (25–35 × 20 × 9–12 cm) či válečku (nář. *kruple, šulec*) ve vodorovných, šikmých nebo klasových vrstvách (vždy dvě řady vytvářejí klasový vzor zv. *opus spicatum*). – Nejvíce hliněných staveb, jež se dochovaly do konce 20. stol., je postaveno z nepálených cihel; na Hané a jihových. Moravě byly v oblibě hliněné ohradní zdi, svrchu někdy chráněné doškem, šindelem nebo plochými kameny. Ohradní zeď zv. *hliněnice*, postavená na kamenném základě, odděluje na Slovácku dvůr od humna. – O architekturu z nepálené hlíny projeví velký zájem architekti od poslední třetiny 20. stol. Hliněná stavba je totiž poměrně levná a mimořádně hodnotná z hlediska ekologie i estetiky. Tento trend je celosvětový, avšak v České republice je využití hlíny pro stavbu rodinných domů, ekologických farem a domů se sociálními byty teprve v projekci. V Průhonících byla 1995 dokončena h. s. informačního střediska hliněné architektury. Hliněné domy, postavené tradiční technikou, neodolají velké vodě: v Troubkách v povodí Bečvy byly vážně poškozeny nebo zničeny domy z nepálených cihel při velké povodni 1997.

Lit.: J. Kšíř: *Lidové stavitelství na Hané (území vlastní Hané, obydlí a stavební materiál).* ČE 4, 1956, s. 325–336; O. Máčel – J. Vajdiš: *Slovácko.* Praha 1958; J. Vařeka: *Kulturní společenství a diferenciace v lidovém stavitelství českého jazykového ostrova na území jižního Banátu.* NVČ 8/9, 1974, s. 53–80; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu.* Praha 1980; V. Goš – J. Novák – J. Karel: *Počátky osídlení Rýmařovska.* PA 76, 1985, s. 184–227; J. Vařeka: *Akultura-cija i narodno graditeljstvo českih sela u Hrvat-*

skoj. Narodna umjetnost 24, 1987, s. 199–227; J. G. Güntzel: *Zur Geschichte des Lehmbaus in Deutschland I-II.* Staufen 1988; P. Suske: *Hliněné domy nové generácie.* Bratislava 1991. [jv]

hloupý Honza, postava kouzelných a žertovných pohádek, humorek a anekdot, představující hloupost a chytrost zároveň. Není hloupý od narození, ale je za hlupáka považován. Tito hrdinové se označují i jako moudří blázni. Bývají zdanlivě hloupí, vysmívání, ponižování, ale v akci dokážou, že jsou silnější, důvtipnější a moudřejší než ti, kteří je za hlupáky považují. H. H. je outsider a nevině pronásledovaný hrdina. Jako nejmladší bratr nevzbuzuje naději, zaujímá nízké postavení, na první pohled je lenivý a prostoduchý. Bratři se mu vysmívají a nechtějí ho brát s sebou. Prototyp této postavy lze sledovat také v iniciačních rituálech a v *tricksterovi*, protějšku kulturního hrdiny. Některá indiánská etnika znají hrdinu podobného h. H. Specifický typ hlouposti či bláznovství se vyskytoval také u *judovických* v ruském prostředí nebo u *dervišů* v Orientu. Zvláštním prostředkem komična je tu braní příkazů a nařizení doslova nebo naopak. Na tomto efektu jsou založeny také mnohé příběhy o Enšpíglovi a Hodžovi Nasreddinovi. H. H. nelze chápat jako vtělení české národní povahy; nejde o pouze český mentální a sociální typ, podání o něm jsou mezinárodně rozšířena. O h. H. se vypráví v souvislých příbězích nebo se historicky o něm kumulují do větších celků. V kouzelných pohádkách h. H. získá magické předměty, pomáhají mu nadpřirození pomocníci a vděčná zvířata. Protože má dobré srdce, je mu propůjčena velká moc. Jako neznámý rytíř zvítězí v turnaji, přemůže draka, obry a dosáhne nejvyšších cílů. Některá podání o h. H. vznikla kumulací humorek a anekdot majících i obecní charakter. Jeden z nejstarších dokladů vyprávění o h. H. je zachycen jako exemplum v souboru postních kázání ze 14. stol. *Quadragesimale*. V žertovných pohádkách je h. H. silným čeledínem u hospodáře, s nímž uzavírá smlouvu, že se nikdy nebudou na sebe zlobit. Čeledín si vymíní podmínku, že když se hospodář rozzlobí, dá mu políček nebo mu uřízne nos (symboly potupy). Hrdina využívá své síly neadekvátně, jeho pomoc není platná, dochází ke škodě a ničení sedláckova majetku, h. H. plní doslova jeho příkazy. Při zobrazení hlupáka se uplatňuje hyperbolizace, nadsázka. Hrdina může mít i groteskní rysy a zapadá do kontextu stupidů světového folkloru. V. t. wellerismus.

Lit.: *Hloupý Honza.* Vybral J. Horák. Praha 1957; J. M. Meletinskij: *Geroj volšebnoj skazki. Proischoždenije obraza.* Moskva 1958; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky.* Praha 1976;

Moudří blázni. Sest. E. Frynta. Praha 1973; B. Šalanda: *Folklorní epika jako projev společenského vědomí*. Praha 1980. [bš]

hlučinský kroj, lidový oděv obyvatelstva malého území na levém břehu řeky Opavy, podél polské hranice, mezi Ostravou a Opavou. Český charakter si kraj uchoval i poté, co byl 1742 téměř na dvě stě let připojen k Prusku (Německu). Součástí Československa se Hlučínsko stalo 1920. H. k. je analogický opavskému kroji: celkovou stavbou, počtem a stříhem jednotlivých součástí, používaným materiálem a úpravou hlavy; hlučinskou variantu regionálního typu vytvářejí hl. odlišnosti v ženském kroji. – Na Hlučínsku ženy nosily bílé pleny, vyšíváné živůtky a bílé vyšíváné zástěry. Funkci bílé pleny zastoupily velké kašmírové šátky s třásněmi, které se vázaly stejným způsobem jako na Opavsku. Místo vyšíváných živůtků zde našly uplatnění měkké živůtky hedvábné a brokátové, vzadu se šůsky a vycpanými válečky (*klobaskami*). Vpředu se zapínaly na knoflíky. Zástěry (*fortuchy*) se nosily hedvábné brokátové, s vetkávanými květy, různých barev, nebo hedvábné lesklé (*špiglovky*). Oblékaly se na sukně krinolinového typu. Na konci 19. stol. se ke svátečním hedvábným sukním nosil přiléhavý hedvábný kabátek (*špenzr, grytka*) s dlouhými rukávy a širokým límcem, lemovaným třásněmi, vpředu hluboce vystřížený. Doplnoval ho bílý šátek, polohedvábná zástěra a zlatý čepec se stuhami. Postupem času se stříh kabátků měnil. 1910–1920 byly delší, ke spodnímu okraji rozšířené, a šily se ze stejné látky se sukní (*anzug, kacamaja s leknicum*). K jiné variantě kroje patřily zástěry

z modrého plátka (*oblakove zapasnice*), vyšíváné silnější bílou bavlnou podél tří stran rostlinnými motivy a většími výraznými zoubky. Oblékaly se k sukni z modrotisku (benešovská *durkula*), zhotovovaného v továrnách v Horním Benešově. Sukně se nosily i sešité s živůtkem, obojí ze stejného materiálu. Oděv doplňoval přes prsa křížem převázaný červený bavlněný šátek s tištěným vzorem (*perperka*). Na hlavu se vázal menší šátek z podobného materiálu, uvázaný v týle (*do ficka*). Tento polosváteční šat byl typický pro Hlučínsko na počátku 20. stol. Tradiční stříh sukní, zástěr i kabátků se mezi nejstarší generací žen udržel až do 70. let 20. stol. Nejčastěji se šily z tištěných látek tmavé barvy s drobným bílým vzorečkem. V. t. opavský kroj.

Lit.: J. Vyhliďal: *O slezských karkulích a čapkách*. VMO 3, 1893, s. 3–5; L. Novák: *O kroji hlučinském*. ČL 28, 1928, s. 27; L. Hořká: *Hlučinský kroj*. Osvěta lidu 2. Krajem za Opavicí. Ostrava 1937; H. Salichová: *Ze starých časů*. Praha 1947; L. Hořká: *Národopisné paběrky z Hlučínska*. Opava 1948; L. Hořká: *Karmašice*. ČL 5, 1950, s. 28; V. Večerková: *Čepec ženského kroje na širším Opavsku*. RZ 3, 1953, s. 93–96; V. Večerková: *Zástěry slezského kroje*. RZ 3, 1953, s. 62–64; J. Večerek: *Tricet let od založení krajkářských škol na Hlučínsku*. RZ 6, 1956, s. 25–26; V. Večerková: *Celotylové čepece z Hlučínska a Ratibořska*. RZ 6, 1956, s. 43–45; Z. Vachová: *Lidový kroj*. In: Hlučínsko: příroda – lid – kultura. Ostrava 1958, s. 122–132; M. Suchánková: *Čepec v národopisných sbírkách Slezského muzea v Opavě*. In: Lidový textil a textilní sbírky v muzeích. Brno 1998, s. 11–14.

[ms]

hluk, směs zvuků, hřmot, který vyvolává výrazný sluchový vjem. V tradiční kultuře představovaly nejrůznější hlukové projevy (troubení, rachocení, střelba, zvonění, práskání bičí, křičení, zpěv) obecně rozšířené praktiky k zahánění nebezpečí, nepřátelských sil i zlých duchů a zároveň vytvářely protipól k rituálnímu tichu. Základem těchto představ byl zřejmě nepřijemný dojem, s jakým lidé h. vnímají. Z apotropajní (ochranné) funkce se odvinuly i domněnky o pozitivním účinku h. (přivolání prosperity, zdraví a plodnosti), jež se staly nedílnou součástí obřadního hlučení. V tradičním agrárním prostředí byli pověření vyvoláváním h. obecní sloužící (pastýři, ponocní), nebo jej navozovali příslušníci hospodářství (pacholci, hospodář), mládež a děti, především v rámci obyčejů výročního a rodného obřadního cyklu. – Ve výročním zvykosloví sehrávaly hlukové projevy výraznou roli zejm. v období kalendářního zlomu (*zimní novoročí*) a v období vegetačního přelomu (*jarní novoročí*), kdy nositelé tradiční kultury předpokládali zvýšenou aktivitu škodlivých sil a zároveň se snažili nejrůznějšími praktikami a prostředky zabezpečit zdar, štěstí a prosperitu v následujícím období. Od počátku adventu až po Velikonoce se lze setkat s řadou koledních obchůzek jedinců i celých průvodů, jejichž účastníci hlučeli řetězy, zvonci, bičí, hrkačkami (mikulášské průvody, svátky bláznů, masopustní obchůzky, velikonoční průvody hrkačů). Koncentrace nejrůznějších hlukových projevů byla nejvýraznější v období *dvanacti nocí*, od Štědrého dne po Tři krále (střelba a práskání bičí o Štědrém večeru, hlučení o silvestrovské noci, vítání nového roku zvony a zpěvem hlásných, zvukové doplňky obchůzek obecních sloužících). Analogické jarní projevy obřadního hlučení představuje práskání bičí, střelba a hlozování o filipjakubské noci (*střílení čarodějnic*), jemuž lidé přičítali i prosperitní podtext (*aby se sypalo obilí*), tlučení sekerou o práh, střelba proti vratům na Velký pátek (Chodsko) či pískání a troubení při prvním výhonu dobytka na pastvu. Pozitivní sílu měl v lidových představách i h. hromu při první jarní bouři, při němž si lidé klepali kamenem na hlavu, aby je nebolela, nebo zvedali nad hlavu těžké předměty, aby měli dostatek síly. – Představy o magické, ochranné i magicko-prosperitní moci h. byly v obecném povědomí natolik významné, že se přenesly do církevních i profánních slavností (Č. Zíbrt uvádí příklad přenosu obřadního h. do církevního obřadu Božího těla v r. 1594), kde hlukové projevy postupně získaly funkci zdůraznit radostnou sváteční atmosféru. Tyto před-

stavy se uplatňují i ve významu, jaký lidové vrstvy přičítaly zvukům kostelních zvonů (vyzvánělo se proti mračnům a krupobíti, troubilo se na lastury a mušle, práskalo bičí a střílelo). Magicko-prosperitní moc byla přičítána i hlaholu zvonů na významné církevní svátky (při poledním vyzvánění na sv. Jana Křtitele ženy sbíraly léčivé byliny; na Bílou sobotu a Boží hod velikonoční lidé potřásali mincemi nebo se bouchali přes kapsu, aby měli dostatek finančních prostředků, cinkali klíči či vymetali ze stavení smetí, aby se zbavili domácího hmyzu, třásli kmeny stromů, aby dávaly bohatou úrodu; při zvuku hran pak obdobně zaříkávali bradavice). – V oblasti rodinného zvykosloví se h. uplatňoval zejm. ve zvycích doprovázejících nejvýraznější mezníky v životě člověka (narození, křest, úvod, svatba, úmrtí, pohřeb). Hlučením (boucháním či ťukáním na stůl apod.) ochraňovali rodiče novorozence (z úleku je na Hlinceku léčili tleskáním za hlavou či hlasitým zaklapnutím modlitební knížky). Zvuk zvonů při úmrtí a pohřbu byl nejen výrazem smutku a podtržením významu slavnostního aktu, ale podle archaických věrských představ ochraňoval duši zemřelého i pozůstalé před návratem nebožtíka na tento svět. Do stejného okruhu představ patří také pouštění mlýnského kola naprázdno po úmrtí mlynáře či ťukání na úl po smrti hospodáře (zabraňovalo, aby si zesnulý vzal včelstvo na onen svět). – Slovo *hluk* se užívá také ve smyslu *ruch*, *rozhnutí*, *nápadnost* a jako archaické označení skupiny lidí, zejm. vojenské (h., tj. *shluk*). V. t. bouře, děšť, hrkání, zvonění.

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinceku*. Praha 1900; HDA 5, 1932/33, s. 914–917; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956; V. Frolcová: *Pokus o klasifikaci folkloru obřadních obchůzek*. In: *Obřadní obchůzky*. Uherské Hradiště 1988, s. 59–76; V. Frolec: *Vánoce v tradici českého lidu*. In: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988, s. 17–99.

[lk]

hnětýnka, pečivo různých druhů a tvarů: hnětené placky a bochánky z chlebového těsta, smažené pečivo, kynuté bílé pečené bochánky, koláče, křehké těsto pečené v hliněných formičkách, máslové pečivo vykrajované plechovými formičkami, někdy slepované náplněmi a zdobené. Užívání označení mají různé vymezení dobové a regionální: hnětánka, hnětenka, hnětýnka, nář. *hmětánka*, *mětýnka*, *netynka*. – Zřejmě nejstarší bylo pečivo dobře uhnětené z chlebového těsta, z jeho zbytků nebo výškrabků (doklady z terénu jsou ještě z počátku 20. stol.). Názvy hnětánka, hnětýnka a mětánka označovaly místy totéž, co jinde

odchlebník, *škrabánek*, *koláč od chleba*. Někde se tak označovalo sváteční pečivo z kynutého nebo máslového těsta. – Patrně ve 2. polovině 19. stol. se vyvinulo obřadní pečivo, jímž obdarovala dívka chlapce, nejčastěji o posvícenské, zejm. pondělní taneční zábavě (*pěkné hodince*). Dostávali je i pozvaní hosté jako součást pohoštění i do výslužek. Údaje o druzích těsta, vzhledu, velikosti a ozdobách h. se různí. Na Československu to byl v peci pečený koláč z kynutého těsta přes celý obdélníkový plech, zdobený střídavě několikerým mazáním a mandlemi (*drcna*, h.). Na Plzeňsku byly v oblíbené velké vrstvené koláče s několikerým mazáním (*plástovky*), podobně na Železnobrodsku (*skládanice*). Někde se pečivo z křehkého těsta peklo ve velkých plechových formách ve tvaru kola nebo srdce a zdobilo se mandlemi, cukrovím či zelenými snítkami apod. Na Strakonicku a v přilehlé části Písecka a Příbramska pekly ženy hnětýnky v malých hliněných bábovkách a po upečení je cukrovaly. – Od konce 19. stol. se přecházelo na jinou formu i druh těsta. Převládlo těsto máslové, z něhož se hnětýnky vykrajovaly kovovými formičkami. Hotové se buď pouze cukrovaly, nebo polévaly polevou a zdobily. Místy se i slepovaným a zdobeným říkalo *placky*, snad pro odlišení od starších, pečených ve formičkách. H. slepená náplněmi do dvou nebo tří vrstev a zdobená se místy v jihozáp. Čechách vytváří ještě na přelomu 20. a 21. stol., ne však pro tanečníky, ale pro rodinu a hosty. Na záp. Příbramsku nosí děti o posvícení hnětýnky jako dárek učitelkám. Na Chodsku se říkalo *mjetanky* či *hnitanky* velkým koláčům zadělávaným vejci, máslem a smetanou; přidávalo se do nich hojně hrozinek. Měly tvar bochánku, který se po upečení posypal skořicovým cukrem. Nebyly však pečivem posvícenským. B. Němcová, která na Chodsku pobývala koncem 40. let 19. stol., a později J. Jindřich se zmiňují o tom, že o prostředním vánočním svátku chodila chasa společně do hospody *na pálení*. Chlapec dostal od děvčete hnitanku, on jí koupil caletku a ovoce a společně popíjeli pálenku. Obdobný zvyk existoval na Vysocku v Podkrkonoší, kde pečivo *křehčík* dostávali chlapci od dívek také o vánočních svátcích. Zvyk souvisel patrně s někdejší obdarováním chasy a následnou zábavou. – Většina zpráv o hnětýnčích se týká posvícenského zvyku, i když druhy pečiva byly rozdílné. Někde se dělaly hnětýnky smažené, vykrajované ploché, později tvarované ve vyklápěcích formičkách. J. Herben ve své kronice *Hostišov* (1907) píše o tom, že takové hnětýnky nosí děvčata po

kapsách a v hospodě je rozdělují tanečníkům. Na Československu pokládali za zvlášť dobré hnětýnky z dobrého kynutého těsta rozděleného do tří dílů, prokládaných hrozinkami a mandlemi. Na Písecku bývali chlapci o posvícenských tanečních zábavách obdarováni hnětýnkami ještě v 50. letech 20. stol. Dobrý tanečník jich obdržel mnoho. Dívka, která měla již svého vyvoleného, mu dala h. nejpěknější, nebo mu jich poslala celý talíř. Zmínky o hnětýnkách jako dárku dívek chlapcům se vyskytují v několika českých písních z Čech; na Moravě jejich výskyt zaznamenán není.

Lit.: F. J. Ččetka: *Od kolebky do hrobu*. Praha 1900; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 381–382; B. Němcová: *Národopisné a cestopisné obrázky z Čech*. Spisy III. Praha 1951; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 142–148; J. Štastná – V. Kyliánková: *Strava horníků na Příbramsku ve druhé polovině 19. a na počátku našeho století*. VSP 8/9, 1974, s. 286–311. [jš]

hnojení, činnost, kterou se dodává hnojivo půdě a pěstovaným rostlinám. Podle doby lze rozlišit h. do zásoby, h. před setím a sázením a h. za vegetace (přihnojování, h. na list). Podle způsobu se rozeznává h. na široko, h. do řádků a špetek, h. podle zemědělských kultur (vinice, chmelnice, louky a pastviny, zahradnické kultury, rybníky, lesy) a h. podle struktury hnojiv (pevná, tekutá, plynná). Použitá technika umožňuje dělit h. na ruční, pomocí potažních nebo motorových strojů, od poloviny 20. stol. leteckou aplikací poprachem. Význam h. byl znám od pravěku a o jeho důležitosti se zmiňuje nejstarší zemědělská literatura. H. bylo jednou ze základních činností pěstitelů rostlin ve většině soustav hospodaření. Hospodářské instrukce a psané prameny dokládají h. statkovými hnojivy, různými organickými zbytky v hospodářství, ale také naplavenou zemí, slínem, vápnem, sanytrem, popelem ze spáleného strniště, pěstováním hrachu (hlízkové bakterie), sádrrou atd. – Do poloviny 20. stol. bylo h. statkovými hnojivy jedním z rozhodujících činitelů ovlivňujících výši výnosů a velikost sklizní. Ke statkovým hnojivům se řadí chlévský hnůj (mrva), močůvka, hnojůvka, kejda, zelené hnojení a kompost (zálež). Pro h. polí v geografických podmínkách č. zemí byl nejvýznamnější hnůj. Jeho množství a kvalitu ovlivňoval druh, množství a způsob chovu hospodářských zvířat, podestýlka a ošetřování hnoje na hnojišti. Obvyklou podestýlkou byla sláma, v podhorských a horských oblastech často lesní hrabanka, listí, větvičky jehličnanů (*četyna*, zvl. smrku a jedle), piliny a ztrouchnivělé

zbytky dřeva. Pro h. polí se cenil hnůj hovčzí, ovčí, koňský, kozí a míchaný, méně prasečí (*studený*). Zahradníci při jarním zakládání pařenišť nejraději používali hnůj koňský (*teplý*). Drůbežního hnoje nebylo mnoho a většinou se míchal s ostatním, stejně jako fekálie a splašky (vyvážely se z Prahy na venkov i po lodích ještě počátkem 20. stol.). Močůvka (moč hospodářských zvířat) a hnojůvka vytékající z hnojiště se používala k vlhčení hnoje, jímala do jímek, u špatných hospodářů volně odtékala. Používala se hl. k h. zahrad, luk a polí. H. kompostů a polí zelenou hmotou rostlin (zelené h.) bylo méně obvyklé a šířilo se až po zániku trojhonné soustavy hospodaření. Poměrně rozšířené bylo h. popelem, méně časté bahnem, slínem, vápnem, popř. některými živočišnými odpadky (kopyta, rohy, srst, kůže, drčené kosti aj.). – Výroba a využívání statkových hnojiv se podle oblastí i jednotlivých hospodářství lišily. Dostatečné h. bylo určováno počtem chovaných zvířat, rozlohou obhospodařované zemědělské půdy, její strukturou a soustavou hospodaření. Po staletí se ve většině zemědělských závodů nedostávalo hnoje, přestože byl (zvl. v 17.–19. stol.) považován za hlavní produkt chovu skotu, umožňující dostatečnou výrobu obilovin. Stálá hnojiště byla na dvorech, dočasná podle potřeby na polích, kam se hnůj vyvážel a po omezenou dobu skladoval pro h. před orbou. Pro dobré h. se cenil hnůj zralý, dobře uleželý, za špatný se označoval hnůj slamnatý, suchý, vymáčený. – Pro h. před zaoráváním se hnůj vozil na vozech, skládal na hromádky do čtverce a brzy rovnoměrně rozhazoval vidlemi. Pro h. při jarní orbě se vyvážel v zimě na saních, pečlivě skládal na hromady a rozvážel nebo roznášel na nosidlech na hromádky až před rozhazováním. Velikost fůr se lišila podle krajů (kopce, roviny), potahů (kůň, pár koní, kravský potah) a dopravních prostředků (vůz, sáně, trakař, krosna, koš). Dávka hnoje na jednotku plochy se přizpůsobovala úrodnosti pole, plodině, osevnímu postupu a možnosti hospodářství. V trojhonné soustavě bylo obvyklé h. k ozimům, v soustavách se střídavými osevními postupy hl. k okopaninám. Zvlášť vydatně se hnojilo ve chmelnicích, na vinicích a k zelenině. – Hnůj se nakládá ručně (kopáč, lopata); na voze nebo na saních se uplácá a skládal kopáčem, event. vidlemi. Často se vyvážel v zimě, kdy bylo méně práce pro potahy, a za úplatu menším zemědělcům a chalupníkům, kteří nevladnili potah. Ve starší době nebo v některých oblastech se hnojilo při pastvě. – Ke h. močůvkou a hnojůvkou sloužily dřevěné

voznice (*lepty*). K jejich plnění se používaly dřevěné nebo plechové *šoufky* (naběračky s dlouhým držadlem), později speciální čerpadla. – V souvislosti se zánikem trojhonné soustavy a nástupem intenzivnějších způsobů hospodaření byla věnována zvýšená pozornost výživě rostlin (humusová, minerální teorie, hnojařské pokusnictví, agrochemický výzkum). Po omezeném dovozu *guana* (trus mořských ptáků) a objevu chilského ledku a jeho šíření v polovině 19. stol. došlo k využívání dovážených draselných solí a fosfátů ke h. (Kolín 1870). V 1. polovině 19. stol., ale i později vznikaly v Čechách jednoduché stoupy na drčení kostí ke h. Poslední z nich byla ještě v 50. letech 20. stol. v Klášterci n. Orlicí. – Po vzniku zemědělského, hl. potravinářského průmyslu se rozšířilo h. některými průmyslovými odpady (cukrovarská a lihovarská šáma, v menší míře kostní, krevní, rybí, rohové a kožní moučky), po několik desítek let h. městskými odpady. Od 80. let 19. stol. se začalo šířit h. tzv. Thomasovou moučkou, tj. mletou struskou (odpadu při výrobě oceli; Vítkovice 1879, Kladno 1882). 1884 zavedly Vítkovické železárny výrobu síranu amonného, 1916 začala výroba dusíkatého vápna a 1928 dusíkatých hnojiv poutáním vzdušného dusíku (Olava, Semtín, Ústí n. Labem). Od 1. poloviny 19. stol. se šířila výroba tzv. pudretů, urátů a kamenných mouček neseříznými firmami. Tyto výrobky odrazovaly zemědělce od používání průmyslových hnojiv. Průmyslová koncentrovaná hnojiva se rozhazovala ručně, později se rozmetala na široko nebo do řádků rozmetadly. H. průmyslovými hnojivy

se říkalo *práškování*, hnojivům *prášky*. V. t. hospodářská soustava, košárování.

Lit.: V. Černý: *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. století*. Praha 1930; F. Duchoň: *Výživa a hnojení kulturních rostlin zemědělských*. Praha 1948; F. Kutnar: *Problematika hnojiv a hnojení v době Bachova absolutismu*. VPZM 16, 1977, s. 219–242. [zt]

hnojiště, místo vymezené a přizpůsobené k ukládání chlévské mrvy a jiných hnojivých hmot získaných při zemědělském provozu. Nejčastěji se h. zakládalo v zadní části dvora poblíž chlévů, pokud možno ve stínu, na severní straně budov nebo pod korunou velkého stromu. Mělo být také chráněno před větrem a před přívalem vody. Nacházelo se obvykle proti chlévům v blízkosti jejich vchodu, a to buď přímo při zápraží, nebo za chlévem, uprostřed dvora či při jeho protilehlé straně. Tam se hnůj vyvážel v kolečku. V uzavřených, poměrně malých dvorech (např. na Poličsku) h. zabíralo téměř celou plochu budovami obestaveného dvora. Nověji a méně často se najde h. i mimo dvůr vně usedlosti, kam se hnůj vyhazuje otvorem v zadní stěně chléva. – Staré typy h. byly pouze mělkou prohlubní, neohrazenou nebo jen částečně ohrazenou nízkou dřevěnou ohradou (podle potřeby odstranitelnou), plentným plotem, kamenným tarasem apod. Stěny prohlubně neměly být svíslé, ale sklonité. Dno h. se místy ponechávalo neupravené, jinde bylo z upěchovaného jílu nebo vydlážděné, aby se zamezilo vsakování hnojůvky do půdy. V nehlubším místě dna h. byla zahloubena nádržka na jímání močůvky,

později vyzděná či vybetonovaná; ve starších dobách močůvka i hnojůvka vytékala z h. po dvoře a stékala na cestu i na náves, takže přicházela nazmar. U racionálně vedených velkých a prosperujících hospodářství se od začátku 20. stol. pro h. začaly budovat vybetonované bazény s jímku na hnojůvku, event. i s kolejni nebo lanovou drahou pro vyvážení hnoje z chléva, pumpou na močůvku apod. – Velikost h. se řídí počtem chovaného dobytka (na 1 kus velkého dobytka připadá asi 3–4 m² plochy) i velikostí a uspořádáním dvora. Vrstva h. nemá být vyšší než asi 1–1,5 m. Hnůj se kydá dvakrát denně a vyváží a rovná se na h. podle určitého pořádku, vždy z jedné strany tak, aby se uzrálý hnůj mohl postupně odebírat a podle potřeby užívat k hnojení. Ve větším měřítku se hnůj vyváží na pole od pozdního podzimu až do vyčerpání zásob. Hnůj uzrává asi 3–4 měsíce, déle nemá ležet na h., protože se znehodnocuje. Močůvka se schraňovala odděleně od h. V chlévě stékala do žlábků, které ji sváděly do zahluobené jímky. Když byla jímka plná, vybrala se šoufkem a v kolečku vyvezla k h., které se močůvkou polévalo. Kromě toho se h. zavlažovalo i hnojůvkou (hnojnicí) vytékající z h. do hnojůvkové jámy. O hnůj bylo nutno i jinak pečovat. Aby nevysychal, přikrývalo se h. větvemi listnatých i jehličnatých stromů, někde ho překryli i popelem nebo zeminou. U řádného hospodáře, kde se dbalo na pořádek ve dvoře, se h. každý týden i jindy podle potřeby urovnávalo tak, že se roztroušené části mrvy a slámy vidlemi navrstvily do

žádaného tvaru a okolí h. se umetlo březovým koštětem. Aby upravené h. nerozhrabávala drůbež, obkládalo se suchými trnitými větvemi, obzvláště před svátky. – Při h. stával záchod, pokud ještě nebyl zřízen splachovací klozet uvnitř domu (obecněji od 60. let 20. stol.). Před zřízením záchodu mívali místy na zápraží nad h. pouze jakousi nekrytou lavičku k posazení, ale většinou jen kladli na okraj h. prkno, na němž se stálo. Bylo nekryté nebo zpola chráněné větvemi zapichnutými do h. Až po polovině 19. stol. se začaly stavět dřevěné budky, odpad z nich šel přímo na h. Vytvořila-li se pod záchodem vyšší hromada, urovnali ji vidlemi. Vyvážel-li se hnůj na pole, záchod se z h. odsunul. – K h. se pojí řada lidových obyčejů většinou v souvislosti s vírou v čarodějnice: bylo třeba zajistit, aby neškodily dobytku. Např. od svátku Lucie do Božího narození (od 13. do 24. prosince) se zamykaly chlévy, aby čarodějnice nemohla odnést ani kousek hnoje: nacpala by ho do ucha odlomeného z rendlíku a dokud by tam hnůj zůstal, mohla by škodit a dobytku odebírat užitek (vých. Morava). – Nejbohatší jsou obyčeje vztahující se k svátku sv. Filipa a Jakuba (1. května), kdy se v předvečer drží noc čarodějnic. Nejstarší známá zpráva pochází z konce 18. stol. z Podblanicka. Večer čeled důkladně uklidila chlévy a před soumrakem je uzavřela. Shrabala hnůj na h. do úhledné kopky a na její vrchol zastrčila zelenou větévku, popř. svěcené kočičky. Čarodějnice se o trní větévky popíchají, musejí spočítat lístky na ratolesti a nestačí čarovat, protože doba

k čarám určená mezitím uplyne. Jinde se na uklizené h. nakladly nebo se do něj zapíchaly rozkvetlé nebo zelené trnité větve. Čarodějnice k h. nemohou, protože zůstanou viset na trnech (okolí Havlíčkova Brodu, Tuchoměřic, ale i jinde v Čechách a na Moravě). Na Slánsku do h. postavili malou ozdobenou májku a děvčata napíchala kolem ní do kruhu rozkvetlé větve různých keřů a stromů. Někde děvčeka nebo dcerky obložily práh chléva a h. zelenými drny. Čarodějnice musely spočítat jednotlivá stébla trávy; než byly hotovy, skončila hodina jejich nadpřirozené moci. – Také na den sv. Jana Křtitele (24. června) bylo třeba dbát zvýšené opatrnosti: vyžádal-li si někdo od sousedky mléko, které pak přes koště nalil na své h., přestaly sousedčiny krávy dojit (Čechy). – Na Štědrý večer zapíchl hospodář druhý vánoční stromek (nezdobený malý smrček, jedličku) do hnoje pro požehnání a užitek dobytka i polí, na něž hnůj bude rozhozen (vých. Morava). – O masopustní obchůzce se medvěd (maska muže obtočeného hrachovinou či slámou) vyválí po hnojišti, aby na ně přenesl plodivou sílu ukrytou v hrachu (obecný zvyk). V. t. hnojení.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1861, s. 207–211; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 110; L. Petráňová: *Střemchou proti čarodějnicím*. SVPP 27, 1986, s. 299–304. [ap]

hoboj viz šalmaj

hody viz posvícení

hojačky, mužská žertovná taneční hra, která je doložena na Slovácku a Lašsku. Vlivem folklorního hnutí se rozšířila i mimo tyto oblasti. Název se vztahuje k textu písně, v níž předzpěvující tanečníci prikazovali hudebníkům, co mají vykonat (*Hojačky, hojačky, / zabrajte mně, muzikanti, stojáčky*). Příkaz se různě obměňoval (*seďačky, skákačky, ležačky*) a tanečníci jej svými pohyby nebo mimikou znázorňovali, stejně jako imitovali následnou činnost hudebníků. První doklad o h. přinesl M. Zeman (1854–1919) z Horňácka, který rovněž uvedl další písňový variant (*Ach jojda, jojdačky*). H. jsou řazeny k projevům, jež se často odehrávaly na svatebních zábavách.

Lit.: J. Černík: *Umění hudební*. In: Moravské Slovensko II. Praha 1922, s. 595–661; M. Zeman: *Horňácké tance*. Praha 1951; Z. Jelínková: *Tanec*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 431–462.

[mp]

holba, dutá nádoba standardního objemu (0,7075 l) sloužící k pití piva nebo vína. Tvarově i funkčně obdobný máz se od h. lišil veli-

kostí. Měl dvojnásobný objem (1,415 l) a do č. zemí byl oficiálně zaveden v 18. stol. v souvislosti s unifikací měr v rakouské monarchii. Obě nádoby morfologicky náleží do kategorie dutého nádobí. Měly štíhlý, válcovitý, soudkovitý nebo kónický tvar, rovný okraj, jedno ucho a často cínové odklápací víčko s palcovou opěrkou. V hostinských zařízeních se používaly vesměs výrobky nezdobené, v domácnostech zakázkové kusy, opatřené dekorem se vztahem k osobě majitele. – Holby a mázy se zhotovovaly z různých materiálů, převažovaly keramické, cínové a skleněné, méně ze dřeva a plechu. Hrnčičné holby z chebského výrobního okruhu byly zdobeny figurálními motivy a scénami z lidového života, zarámovanými do medailonů nebo rozloženými po celé ploše pláště. K nejstarším fajánsovým výrobkům náleží novokřtěnská nádoba z r. 1618. Malířsky dekorované fajánsové holby a mázy moravských džbánkařů se inspirovaly náboženskými motivy (sv. Kateřina, Jan Nepomucký), žánrovými, satirickými a pracovními scénami, cechovními symboly, architekturou a květinovými či zoomorfními prvky. V 19. stol. s rozvojem průmyslového podnikání se objevují holby bělninové (Praha, Týnec n. Sázavou). Kameninové tovární výrobky z 2. poloviny 19. stol. napodobovaly v duchu historismu středověkou a raně novověkou německou kameninu. – Cínové holby a mázy se užívaly v prostředí vyšších společenských vrstev. Zdobené reprezentační kusy pocházejí z cechovního majetku. Rytý nebo plastický dekor se vztahoval k ikonografii řemesla a k jeho cechovním představitelům, nechyběla datace. Z užívání mizí cínové holby v 1. polovině 19. stol. Obdobné postavení vykazovaly holby skleněné, ale se zlevněním skla ve 2. polovině 19. stol. se jejich užití rozšiřuje. – Převážně jako suvenýrová záležitost se od 19. stol. objevují holby dřevěné, soustružované nebo bednářsky sestavené z dužinek. Do lidového prostředí pronikly v horských lesnatých oblastech. – Jako náhražka z levnějšího materiálu se průmyslově vyráběly ve 2. polovině 19. stol. plechové smaltované holby. – Se zavedením metrické soustavy měr a vah v r. 1876 byly holby a mázy nahrazeny nápojovými nádobami jiných objemů a přestaly se užívat. Staly se předmětem sběratelského zájmu.

Lit.: K. Černošský: *Moravská lidová keramika*. Praha b. r. [1941]; J. Kybalová – J. Novotná: *Kamenina v Čechách a na Moravě*. Praha 1987; V. Vondruška – V. Kopřivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 19–21. [mv]

holdování [z něm.] 1. okázalé projevování úcty. Býval to přísedný slib panovníkovi či

vrchnosti, vzdávání pocty poddanými, služebníky, měšťany a občany, ale také abstraktní hold vlasti, matce zemi apod. H. (z něm. *Huldigung*) je známo od středověku, kdy poddaní, šlechta, měšťané, řemeslnické cechy, horníci holdovali panovníkovi a členům panovnického rodu. Holdovali vždy níže postavení výše postaveným: poddaní šlechtě, měšťané svým představeným, horníci vlastníkům dolů. Vždy se holdu účastnili církevní hodnostáři, a to ve specifickém postavení: ten, komu patřil hold, byl sám poddaným církve. H. se konalo při ceremoniálech, kdy ti, kdo holdovali, byli ve svátečním oděvu, provázeni svými družinami s odznaky, korouhvemi, prapory, hudebníky. H. bylo obvykle provázeno odevzdáváním darů. H. se pořádalo při zvláštních příležitostech, panovnických a šlechtických návštěvách, významných událostech, jako byly korunovace, intronizace, slavnostní vjezdy do měst, svěcení kostelů a významných budov, kladení základních kamenů. Holdovací akt byl většinou organizován jako divadlo, kde měli své místo a úlohu organizátoři i účastníci. Pro holdovací slavnosti existovaly instrukce, jimiž byli pořadatelé vázání. Zachoval se např. patent o způsobu h. při návštěvách Marie Terezie v Čechách a na Moravě, podle něhož má *lid selský ve svátečním šatě, děvčata vypentlený tanec řetězový a ovčáci s holemi tanec ovčácký provozovati, pacholata do povětří klobouky házeti ... slouhové na pastýřské trouby troubiti, na kolovrátky hráti, na dudy a píšťaly pískati, volům rohy pozlatiti* (1750). Z tištěného popisu je znám průběh holdovacích průvodů jáchymovských horníků při panovnických návštěvách v Karlových Varech (1721, 1736). Důležitou součástí h. byly útvary v uniformách: vojáci, horníci, spoly a hudební tělesa. H. nezaniklo s monarchií. Do kategorie h. je možno zařadit dobrovolná shromáždění občanů, vítající příjezdy a vystoupení významných státníků i návštěvy hostů z ciziny, kterým shromážděné davy provolávaly slávu (příjezd prezidenta Masaryka). Organizovaným h. bylo v období totalitního režimu vytleskávání při sjezdech KSČ, veřejných oslavách a návštěvách sovětských státníků. Spoluúčinkoval i institut tleskačů a vyvolávačů hesel; 2. v přeneseném smyslu oddávání se něčemu (zpravidla negativnímu: pití, neřestem), v minulosti vybírání poplatků či výkupného.

Lit.: H. Laudová: *Účast venkovanů na holdovacích ovacích politicky rušného období na přelomu a v prvních desetiletích 19. století*. Etnografie národního obrození 4. Praha 1978, s. 108–126; O. Skalníková: *Holdovací průvody jáchymovských horníků v 18. století*. RNTM 102, 1985,

s. 194–201; M. Moravcová – J. Svobodová: *Horníci, hutníci a chemici při slavnostech korunovace Ferdinanda V. v roce 1836*. ČL 78, 1989, s. 67–75. [osk]

holubník, báh – drobná stavba nebo zařízení určené pro chov a hnízdění domácích holubů. Bývá to posada, truhlík, koš, budka, domeček apod. H. se umísťuje či zavěšuje pod okapem střechy v zadní hospodářské části domu, v podstřeší stodoly, kolny či sroubku, nebo stojí na sloupu uprostřed dvora; k chovu holubů se využívaly i vydělené podstřešní prostory, kam holubi vlétali samostatnými otvory ve štítu nebo ve střeše, před nimi bylo bidélko. Pro polovinu 17. stol. je zajímavý doklad takového h. v díle J. A. Komenského. – Z archaických forem se do 1. poloviny 20. stol. na Hané vzácně zachovaly holubníky pozůstávající z řady vedle sebe kolmo ke stěně kladených či zavěšených košů ve tvaru baňatého kužele, z nichž každý byl určen pro pár holubů. Umísťovaly se pod přesah střechy zejm. hospodářských budov, méně často tam byly zavěšeny rovnoběžně se stěnou. Především k nim se vztahoval název *baň*, dochovaný ve rčení *točí se jak holub na báni*. Pro polovinu 17. stol. je zajímavý nejfrekventovanějším typem byly holubníky ve tvaru prkenných truhlíků, upevněné pod přesah střechy, aby byly chráněny před nepohodou. Podél celého truhlíku bylo předloženo prkno, po němž se holubi procházeli. Jindy byla jen úzká destička před každým vchodem. Truhlík byl podle velikosti určen jednomu páru holubů, nebo rozdělen pro dva či více párů, někde bylo těchto truhlíků vedle sebe nebo pod sebou několik. – Od 2. poloviny 20. stol. se dělají i prostorné přízemní holubníky na způsob kurníků a také voliéry. – Jiným typem je h. ve tvaru prkenného budníku či ozdobného domečku, umístěný na dřevěném sloupu nebo zděném pilíři (výška asi 4 m) uprostřed dvora. Typ byl rozšířen do poloviny 20. stol. hl. ve středních a záp. Čechách, avšak největší výstavnosti dosáhl na Chebsku v průběhu 19. a na počátku 20. stol., kdy došlo k rozvoji chovu holubů. Holubníky měly kruhový (častěji však čtvercový nebo polygonální) půdorys a dvě až osm i více pater po 20 cm nad sebou, uvnitř předělených svíslými příčkami k vytvoření jednotlivých hnízd. Vnější stranu h. uzavírala prkenná stěna s otvorem do každého hnízda, před nímž byl malý výstupek (destička, bidýlko), na který holubi mohli usednout. U osmibokého h. se dělením vytvořilo šestnáct posad, a měl-li h. osm pater, mohlo tu být současně umístěno 128 holubích párů. Spolu s vylihnutými holoubaty se v takovém h. směstnalo pět set i více holubů. – Od konce 19. stol. se holubníky

natolik zvětšily, že se začaly budovat na dvou dřevěných nebo zděných pilířích a prostoru mezi nimi se místy využívalo k postavení záchodu. – Po 2. světové válce chov užitkových holubů upadl, což vedlo k tomu, že výstavné holubníky ztratily funkci a časem se rozpadly. Z vesnických dvorů tak postupně zmizely tyto charakteristické památky lidového stavitelství i umění. – Přestože o h. a jeho čistotu bylo nutno pravidelně pečovat, stal se v obecné mluvě symbolem nepořádku, nepravidelnosti a nemístné volnosti: *Vyletěl odněkud jako z h.; dělá si ze zaměstnání h.; chodí někam jako do h.; tady není žádný holubník!* – Holubi, ptáci s kráčívkou nohama, patří do řádu kulíkovitých, jsou velmi početnou skupinou ptáků (více než 500 druhů). Domácími ptáky se stali teprve v 5. stol. př. n. l., i když byli zobrazováni a užíváni k obětem už mnohem dříve. Z Asie byli dovezeni do Řecka a Itálie, kde se chovali pro užitek i pro sport. Holub domácí se pěstuje v mnoha plemenech pro chutné maso mládat a z chovatelského zájmu. Holubi jsou velmi užiteční. Většina skoro polovinu roku *polahí*, a tak si téměř nečiní nárok na krmení; zbavuje tím pole semen plevele a z užitčného zrna sbírá jen to, které zůstalo na povrchu (holub nehrabe). Mládata už za tři týdny dorůstají ke konzumaci (do váhy až 0,75 kg); dospělý pár poskytne ročně 7–9 párků mládat, jež mají lehké a velmi chutné maso. Také holubího peří lze dobře užít a holubí trus je jedním z nejcennějších hnojiv. Pěstování holubů bylo a je koníčkem a zábavou. Pěstitelé se sdružují ve spolcích, pořádají výstavy a konají různé holubí soutěže a závody. – Zvláštními pravidly a přísnými předpisy se řídí chov poštovních holubů.

Lit.: J. A. Komenský: *Orbis pictus*. Levoča 1685, přetisk Praha 1979, s. 40–41; J. Vařeka – V. Pražák: *Hospodářské stavby Čechy se zvláštním zřetelem k věžovitým špýcharům (chlév, stodola, kolna – sýpka, špýchar, ostatní objekty v usedlosti a nezemědělské stavby)*. ČL 58, 1971, s. 265–282; K. Bedal: *Taubenhäuser im nordöstlichen Bayern und im Egerland*. Volkskunst 1, 1978, s. 13–136; LA, s. 63. [ap]

homolky, syrečky – kyselé sýry z tvarohu vzniklého ze samovolně zkyšaného mléka; konzervovaný tvaroh. Děly se dvojí: 1. neochucený vylišovaný tvaroh se ručně tvaroval (placky, bochánky, kuličky); 2. tuhý tvaroh se prohněl, osolil, okmínoval a ručně tvaroval (koláčky, šišky, kužele). V sev. Čechách měly h. tvar šišek, v j. Čechách kuželů, na Chrudimsku oploštělých šišek, v záp. Čechách bochánků, koleček, kuliček. Výroba h. v Čechách patří k původnímu českému sýrařství. H. se vyráběly podomácku, ale je známá také jejich tovární výroba v sev. Čechách, na Litomyšlsku ještě ve 30. letech 20. stol. Vytvarované h. se dávaly oschnout na prkénko nebo do klece na homolky (Blata, Hlinecko, Písecko), která se dělala z loubků, proutí a později i drátěného pletiva. Klec s h. se zavěšovala do komory, na hambalky nebo se přivazovala k poklopu lomenice. Oschlé h. (a) se nechaly úplně proschnout v pytlíku v suché místnosti. Potom se konzumovaly. Usušené se jedly samotné s chlebem. Strouhaly a sypaly se na vdolky, lívance, škuřánky nebo nechaly na pozdější naložení. Krájely se, polily mlékem, pivem nebo kořalkou a rozmočené byly pochoutkou (Soběslavsko). Přidalo se k nim vlažné mléko a dělala se z nich náplň do buchet a koláčů nebo se rozdělaly s máslem a jedly k chlebu; (b) opláchly se ve vodě, nechaly odkapat, proložily slámou, skládaly do nádob a ukládaly do chladna. Na Plzeňsku se před naložením sypaly paprikou a zalily pivem. Naložené h. se překládaly a zbavovaly plísní. Dozrálé h. byly uvnitř zrosolovatělé a na povrchu pokryty hnědým mazem. V Podkrkonoší byly syrečky (hl. z kozího tvarohu) výchozí surovinou pro sýr *hořčák*. Na Moravě se obdobným způsobem vyráběly olomoucké tvarůžky; v okolí Nového Jičína jsou známé valašské tvarůžky: k tvarohu a soli se přidávalo vejce a z této směsi se ručně formovaly kužele, které se sušily v peci nebo v troubě. Z usušených tvarůžků se dělala strouhanka k sypání nudlí, kynutých knedlíků, valašských šišek. Rozdělaná s mlékem sloužila jako náplň do buchet a koláčů. Na Drahanské vrchovině se z h. připravoval spížkový sýr. H. byly

tak běžným a oblíbeným pokrmem, že se staly součástí koled, písní a říkadl.

Lit.: O. Laxa: *Sýrařství. Popis výroby a úpravy sýra jako potraviny*. Praha 1924, 2. vyd.; K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1937, s. 235, č. 817, 819, 3. vyd.; M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938, s. 97–103; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 203–216; J. Jindřich: *Chodský zpěvník III*. Praha 1951, s. 125–126, 2. vydání. [jh]

honění Jidáše viz hrkání, Velikonoce, velikonoční obřadní idiofony

Honza viz hloupý Honza

Horáci a Podhoráci viz Horácko a Podhorácko

horácké kroje, pův. lidový oděv jednotného archaického typu, rozrůzněný v 1. polovině 19. stol. úpravou ženské hlavy na kraj zálesácký, okrouhlický a voplešácký. Základ tvořily domácí látky, doplňované v malé míře kupovanými tkaninami a přípravami. Lze předpokládat, že v 18. stol. se nosil v široké oblasti od Litomyšlska a Poličska k území mezi Havlíčkovým Brodem a Pelhřimovem oděv

jednotného typu (i u německého etnika). Podobné rysy měl také kroj západomoravský. – Na českém Horácku se v obřadní a sváteční úpravě ženské hlavy konstituovaly tři specifické formy: 1. kroj zálesácký, zahrnující oblast mezi Humpolcem a Pelhřimovem, tj. humpolecké Zálesí. Přežily v něm archaické prvky odvozené částečně z renesance a koncentrované v čepení nevěsty. Sestávalo ze dvou měkkých čepců s velkým dýnkem. Spodní byl nezdobený, dýnko vrchního bylo vyšívané stále složitější a barevnější rostlinnou kompozicí. Před zánikem kroje v 50. až 60. letech 19. stol. se přidal ještě čepce tylový. Dýnko se vyplnilo pletenci vlasů, popř. koudelí, kolem čela se vedla úzká černá sametka (analogie na Plzeňsku a Táborsku) a podél dýnka čepce se převazoval na úzko složený hedvábný šátek. Jeho konce splývaly po zádech, jako na Litomyšlsku, Chodsku a jinde. Na temeni hlavy se vztyčily kličky z pentle (*rohatinky*). Kolem obličej se pod bradu vázal krajkový krejzlík (*věněc, krajka*), v českém prostředí neobvyklý. Toto zvláštní orámování obličej nosila v kombinaci s plenou mladá žena ke svátečnímu kroji první rok po svatbě (analogie u blatského kroje). K běžnému svátečnímu kroji měly ženy čepce s plenou a dívky zhruba do 40. let 19. stol. zachovávaly ve svátečním kroji nepokryté temeno hlavy. V kroji obřadním nosily déle *pentlík*, ve svátek si vázaly kolem čela složený hedvábný šátek stejně jako vdané ženy. Vlasy měly sčesány do drdůlku přidržovaného ozdobnou jehlicí. Před polovinou 19. stol. se šátky začaly upravovat stejně jako v jiných oblastech, přeložené do trojúhelníku se vázaly v týle. Tuto úpravu nosily ženy i dívky; 2. kroj okrouhlický, mající základní formu staršího čepce z okolí Havlíčkova Brodu a Okrouhlice. Byla shodná s čepcem zálesáckým, ale od 20. až 30. let 19. stol. ji nahradil čepce *půlkový*. Čepce této oblasti, nošené k obřadnímu a svátečnímu kroji, měly kolem obličej našitou širokou černou síťovanou krajku, zakrývající jako závojk polovinu obličej (v českém prostředí neobvyklé). Dívčí úprava hlavy byla stejná jako na humpoleckém Zálesí. I tady setřely před polovinou 19. stol. kupované šátky místní specifika; 3. kroj voplešácký. V oblasti kolem Ledče n. Sázavou, která byla nejvíce otevřena vlivům městské módy, ženy a dívky zachovávaly rozdílnou úpravu hlavy jen v obřadním kroji na počátku 19. stol. V kroji svátečním nosily obě skupiny dýnkové čepce s holubinkami, vystřídáné v posledním stadiu života kroje šátky. Vývoj ostatních oděvních součástí h. k. není tak rozdílný. Rozsáhlá domácí textilní výroba a chudoba kraje podpořovala dlouho užívání tradičních tkanin.

Kromě hedvábných šátků a pentlí sem dražší kupované látky živějších barev pronikají až v 50. a 60. letech 19. stol. a používají se spíše na živůtky a zástěry. Starší typ živůtky s *puntem* (podložkou) zanikl ve 40. letech 19. stol. a byl nahrazen pohodlnější šněrovačkou (*lajblíček, kordulka*). Zároveň se místo těsných kabátků objevily špenzry. Déle než v jiných regionech se udržely kratší kožíšky lemované beránkem a hluboko do 20. stol. nejrůznější *ubrusy, plachetky* a *salupy*, tj. velké vlněné zimní šátky. Punčochy, pův. červené, byly od 40. let 19. stol. vystřídány bílými a brzy byly přijaty i kotníčkové šněrovačí boty. – Mužské h. k. nevynikají výraznější specifika. Výjimkou jsou pouze reprezentativní kožichy ženatých mužů, *vornáty*, s bohatě zdobenými zády; v Čechách nejvýznamnější doklad svého druhu. Ze starých oděvních součástí se déle zachovaly košile zapínané na zádech a jednořadové vesty se stojatým límcem. Stejný střih měly i kabátky s úzkými rukávy. Vedle koženek, ve kterých bývala často ponechána na rubové straně kožešina, se nosily i kalhoty z domácích polovlněných látek (*šerka, cajk*) stejného střihu ke kolenům. Značnou variabilitou se vyznačovaly pokrývky hlavy i jejich originální názvy. Mladší generace zaváděla od 30. let 19. stol. barevné dvouřadové vesty, dlouhé kalhoty (*pantalony*) a kabáty městského střihu. Lit.: J. Kopáč: *Čepce a čepení horácké*. ČL 12, 1903, s. 23–25; J. Kopáč: *Bývalý horácký kroj Vysočiny českomoravské v Čechách*. Humpolec 1925; D. Stránská: *Lidové kroje*

v Československu I. Čechy. Praha b. r. [1949], s. 190–203; A. Jeřábková: *Odivání*. In: LKM-VM, s. 116–158; J. Langhammerová: *Lidové kroje z České republiky*. Praha 2001, s. 146–149. [iš]

Horácko a Podhorácko, rozlehlá etnografická oblast na rozhraní Čech a Moravy. První charakteristiky Horáků a Horácka sahají do přelomu 18. a 19. stol. a pokusy o územní vymezení Horácka pocházejí z 1. poloviny 19. stol. Jako zdařilejší se jeví tyto snahy z moravské strany, protože na české straně splývá Horácko podstatně více se sousedními regiony. Neostrá hranice českého Horácka vede po severozápadním úpatí Českomoravské vrchoviny a zvýrazňuje se spíše jihozápadním směrem od humpoleckého Zálesí k oblasti j. Čech. Zatímco české Horácko se do obecnějšího povědomí dostávalo spíš některými regionálními monografiemi a snahy o jeho delimitaci zůstávaly v pozadí odborného zájmu, moravské Horácko se prezentovalo od poloviny 19. stol. ve vlastivědných i jazykovědných publikacích a mapách jako integrální národopisná oblast, jejíž lid pokládal F. J. Schwoy 1786 za zámožný díky pěstování lnu, chovu koní a provozování povoznictví a J. N. A. Hanke z Hankenštejna jej v témže roce pojmenoval jako české Moravany na základě jazyka i kroje, který byl takřka k nerozeznání od českého; ocenil úroveň jejich chovu dobytka, pěstování lnu a tkaní lněného plátna. K. J. Jurende označil 1815 tyto české Moravany obývající víc než třetinu země za Horáky a Podhoráky (*Horaken und Podhoraken*) a vytyčil hranici na severu Březovou, Mohelnici, Štíty a Rudou n. Moravou, na východě hranicí Hané od Litovle, Plumlova ke Slavkovu, na jihu linií od Židlochovic přes Pohořelice, Moravský Krumlov, Jevišovice po Slavonice, na západě a severozápadě územím vlastních Čech; vyčlenil však z tohoto území Jihlavsko s německým osídlením. Zřejmě pod vlivem předchozích charakteristik považoval Horáky v 1. třetině 19. stol. za pěstitele lnu, chovatele dobrého plemene koní a formany J. H. A. Gallaš; jejich dialekt shledal na západě za více český než moravský, v blízkosti Brna však za více moravský než český. Přibližně do téže doby spadá kartografické znázornění území obývaného Horáky ve velmi cenné nedatované mapě J. Bayera *Karte des maehr. schles. Gouvernements*, tištěné ve Vídni v průběhu 20.–40. let 19. stol.; nelze zjistit, podle jakých kritérií vymezoval lineární hranici oblasti osídlené Horáky, přisuzoval jim však rozsáhlejší prostor, než jak to činilo pozdější bádání: hranici mezi Horáky a jesenickými Němci na severu

a severovýchodě vede až kolem Zábřehu a Šumperka, dále k Uničovu, u Mohelnice do ní zasahuje od západu německé Hřebecko, pak pokračuje dále na jih kolem Litovle, Plumlova, Dědic na Křenovice u Slavkova, jihozápadním směrem přes Těšany a na západ kolem Židlochovic, Pohořelic a Prosiměřic až ke Slavonicím; na východní straně sousedí s Hanou a na jižní straně s pásmem osídleným tehdejšími rakouskými Němci (*Oesterreichisch Deutsche oder Thayerer*) v jihomoravském Podyjí. V těchto intencích se tradovalo vymezení Horáků a Podhoráků po celá další desetiletí, mj. v příspěvcích A. Maniaka (1838), který považoval Podhoráky za přechod k Hanákům, A. Heinricha (1837–1846), V. Brandla (1860 a 1863), C. Kořistky (1861) a B. Dudíka (1873), který je zcela ztotožnil s Čechy a upozornil na rozmanité inovace způsobující zánik archaických jevů a změny ve způsobu života venkovanů. Pokusy o stanovení rozlohy Horácka s Horáky a Podhorácka s Podhoráky prokazovaly bezradnost v možnosti využívání směrodatných kritérií: A. V. Šembera, opírající se o výskyt rozličných nářečí, nebyl s to oddělit *horáčimu* od hanáckých dialektů a F. Bartoš napsal ještě v r. 1895, že počítá Hanáky a Horáky za jeden kmen s dvojnásobným podřechím. Ani místní znalci J. Dufek a F. Autrata, jejichž práce vycházely 1893–1903, nepřispěli nijak výrazně k vymezení Horácka s Podhoráckem, jen druhý z nich odmítl Bartošovo mínění, že Horáci mluví hanácky, a postavil se za názor, že moravské nářečí v této oblasti lze pokládat za české, aniž by vzal v úvahu, že do Podhorácka a Horácka od východu hluboko zasahuje vliv nářečí zv. dříve hanáckými, na přelomu 20. a 21. stol. středomoravskými dialekty. J. F. Svoboda přihlédl k výsledkům kolonizačních procesů, k typům sídel a obydlí, popínil však vědomě jiná odvětví lidové kultury, která považoval za příliš mladá nebo časně zaniklá (např. lidový kroj) a která podle jeho mínění byla nezpůsobitelná pro stanovování krajových specifit. Územní rozsah Horácka v souladu s jeho představou načrtl 1940 V. Urbánek, vydavatel drobné práce *Moravské Horácko. Stručný národopisný obraz*, který ji opatřil mapkou poznamenanou dobovou realitou: od severu i od jihu je Horácko okleštěno o smíšená pásma, od jejichž studia si J. F. Svoboda sliboval nabytí zajímavých poznatků o staletých kulturních stycích. Jenže tato území byla okupována nacistickou Velkoněmeckou říší, a tak je jižní z nich na mapce označeno jako část Dolnodunajské župy (Gau Niederdonau), kterou od r. 1938 tvořily Dolní Rakousy se severním Burgenlandem a od r. 1939 také s odtrženými okresy Mikulov, Znojmo

a Nová Bystřice. Podle J. F. Svobody je Horácko v mapce vymezeno českou zemskou hranicí od západu a na moravské straně umělou hranicí s Podhoráckem vedenou od Olešnice na severovýchodě přes Křižanov, Velké Meziříčí a Moravské Budějovice až k Novému Bítovu na jihu; z kompaktního území H. byl vyčleněn jen jihlavský jazykový ostrov (*Iglauer Sprachinsel*). Podhorácko má hranici zakreslenou jen na jihovýchodě, dále na východ od Náměšti n. Oslavou, Velké Bíteše, Tišnova a Kunštátu se pak vytrácí, protože podle Svobodova mínění se lid žijící v tomto pásmu nikdy nepovažoval za Horáky, nýbrž za Podhoráky. Jde však o jistou nedůslednost, když podstatná část tohoto území je v této mapce vyznačena jako Podhorácko, v legendě k mapě pojmenované jako záp. Podhorácko, ale s materiálem z těchto oblastí Svoboda nakládal v monografii *Moravské Horácko*. Ostatně obyvatelé Dražanské vrchoviny se sami nazývají *Horáce*, aniž by se tím hlásili k českomoravskému Horácku; chápou toto pojmenování spíše jako výraz zeměpisné polohy svého kraje a jeho obyvatel. Nářeční hranice mezi Horáckem mluvícím moravsko-českým dialektem a Podhoráckem mluvícím hanácky naznačuje starší situaci, kdy asi převládala na tzv. střední Moravě hanácký element a dominoval také v lidové kultuře. Ve snahách o přesnější delimitaci Horácka a Podhorácka je třeba brát v úvahu to, že Haná tvořila od středověku historické a kulturní centrum Moravy a Hanáci představovali dominantní a nejstabilnější složku moravského obyvatelstva, tedy to, že vliv hanáckého nářečí, ale též hanácké regionální kultury sahal v době rozkvětu Hané v 17. a 18. stol. dál na západ a infiltroval asi též hlouběji do území Podhorácka.

Lit.: S***[F. J. Schwoy]: *Topographische Schilderung des Markgrathum Mähren I*. Prag – Leipzig 1786, s. 16; [J. A. A. Hanke z Hankenštejna]: *Bibliothek der Mährischen Staatskunde I*. Wien 1786, s. 7–8; J***de [K. J. Jurende]: *Grundrisse zur Ethnographie Mährens*. Moravia 1815, s. 81; A. Heinrich: *Sprache, Charakter, Sitten und Gebräuche der Einwohner*. In: G. Wolny: *Die Markgrafschaft Mähren II/1*. Brünn Kreis. Brünn 1846, s. XLIV; A. Maniak: *Grundlinien zur Darstellung der mährischen Slavenstämme*. Moravia 1, 1838, s. 62; C. Kořistka: *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen*. Wien – Olmütz 1861, s. 254–255; B. Dudík: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Mähren*. Brünn b. r. [1873], s. 48–49; J. Dufek: *Naše Horácko jindy a nyní*. Velké Meziříčí 1893; F. Autrata: *Moravští Horáci*. In: *O národních kmenech moravských*. Brno 1903, s. 99–120; F. Autrata: *Moravští*

Horáci. In: *Lidová čítanka moravská*. Telč b. r. [1907], s. 414–419; J. F. Svoboda: *Moravské Horácko*. Praha 1930; J. F. Svoboda: *Moravské Horácko. Stručný národopisný obraz*. Helenín u Jihlavy 1940; J. H. A. Gallaš: *Romantické povídky*. Praha 1941, s. 184, 187–188; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987, s. 135–137; R. Jeřábek: *Josef František Svoboda – objevitel Horácka (11. 2. 1874–28. 4. 1946)*. NR 1994, s. 5–9; *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Sest. R. Jeřábek. Strážnice 1997, s. 17–18, 23–24, 26, 137–138, 140–141, 167–168, 197, 199–200, 230–231, 233, 317–318, 353–354; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciace*. SČHK, s. 196; M. Válka: *K etnografické rajonizaci západní Moravy*. Sborník Podhoráckého muzea 1999, s. 49–52; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29. [rj]

horácký dům, regionální dobová forma vesnického lidového obydlí, která se vytvářela na obou stranách bývalé zemské hranice Českomoravské vrchoviny od poslední třetiny 18. do 2. poloviny 19. stol. Jádro oblasti h. d. leží v okolí Nového Města na Moravě a Žďáru n. Sázavou. Je přizemní, roubený (od 2. poloviny 19. stol. překrýván zděnou výstavbou), komorového nebo komoro-chlévního, řidčeji chlévního typu, často s dalším členěním (obvykle s přístěnkem vedle průčelní světnice). Pec s kamny byla ve světnici, zatímco v průchozí síni, resp. vedle síně se pod komínem nacházelo otevřené ohniště. Dům kryla šindelová sedlová střecha s kabřincem a makovicí, svíse nebo diagonálně bedněná lomenice je od průčelní stěny oddělena charakteristickým podlomením na dvě či více řad šindelů. Malby a nápisy na zálkotech kabřince (kukly), popř. na postranních okřídlech se objevují ojediněle; na výzdobě domu se střídme uplatnila řezba (profilované ostřešnice, přechňávající trámy pod okapem, rošt). Spáry mezi trámy stěnové konstrukce se později bílily. Typickým stavebním prvkem h. d. je představené prkenné závětrří chránící vstup do domu před sněhem a chladem (barák, žundr, na Hlinecku besídka, stájka). Tento polyfunkční prostor současně sloužil jako kolna a mlat, byly tam umístěny chlívky pro prasata, kurník a často i záchod. U statků nebyla představená závětrří zjištěna. H. d. je k návisi či komunikaci orientován štítovou stěnou, dvory rolnických usedlostí bývají obestaveny ze tří až čtyř stran, u chalup jsou hospodářské prostory buď pod společnou střechou s obydlím, nebo s obytným stavebním vytvářejí dvoustranný či úhlový dvůr. Nedílnou součástí lidového stavitelství na

Vysočině jsou pazderny a haltýře. Lidová architektura na obou stranách bývalé zemské hranice, tedy v moravských i českých vesnicích, vykazuje shodné rysy. V t. regionální dobové formy lidového domu.

Lit.: J. F. Svoboda: *Moravské Horácko. Stručný národopisný obraz*. Helenín u Jihlavy 1940; J. Kopáč: *Staré dřevěné stavby na českém Horácku*. ČL 39, 1952, s. 128–132; Z. Marková: *Z minulosti lidového stavitelství na Vysočině*. NA 7, 1970, 27–40; Z. Marková: *Lidové stavitelství v oblasti Žďárských vrchů*. Nové Město na Moravě 1973; H. Bočková: *Lidový dům na jihu Českomoravské vrchoviny – konec stavební tradice*. VSV SV 9, 1994, s. 259–270. [jv]

horalský kroj viz goralský kroj

horenské právo, obecně souhrn veškerých předpisů o viničích a forma samosprávy viničných obcí; 1. viničný (horenský) řád, zahrnující předpisy organizační a procesní, předpisy o práci, o odvádění desátku a zemní daně (perkrechtu), o sousedském právu, předpisy pořádkové a trestní; jeho platnost byla omezena pro obec nebo širší okrsek; 2. viničný orgán, zpravidla horenský soud; 3. nárok zeměpána nebo gruntovního pána na určitou část výtěžků z vinohradů, odváděný v naturáliích, penězích nebo obojím. – H. p. jako písemný soubor předpisů vzniklo patrně z obyčejového práva. Ačkoliv bylo udělováno nebo potvrzováno vrchností či zeměpánem, jeho výkon byl svěřen vesnickým horenským soudům jako úředním vykonavatelům moci nad vinohrady. Hlavním představitelem h. p. byl perkmistr (horný), považovaný za zástupce gruntovního pána. V českých městech byla patrná jeho větší závislost na pravomoci městského úřadu: do poloviny 18. stol. byl označován jako úředník hor viničných (později po vzoru cechů inspektor). Perkmistra jako poctivého, spravedlivého člověka a znalce vinohradnictví jmenovala nebo volila vrchnost. H. p. předpisovalo, aby perkmistr preferoval obecní zájmy nad soukromými, ukládalo mu prohlídky vinohradů, řízení nejdůležitějších prací, dohled nad dodržováním povinností vinohradníků vůči vrchnosti, nad koupí i prodejem vinohradů a vína a nad zápisy v horenských knihách, ochranu klíče od obecní truhly, kde byly knihy uloženy, a výkon soudní moci. F. Bartoš uvádí, že podle obyčejové tradice bylo rovnocennou povinností perkmistra modlit se v postní době ve vinohradech růženec před východem slunce a po jeho západu, obejít vinohrady na Bílou sobotu a pokropit je svěcenou vodou a postit se ve svátky vinařských patronů. K perkmistrovskému úřadu patřili většinou ještě písař a dva horní konšelé (*horníci*), kteří měli podle h. p. pravomoc perkmistra; pro-

váděli s ním prohlídky vinohradů, starali se o odstraňování závad, byli povinni opatrovat vinohrady nezletilým sirotkům. K některým horenským právům byla připojena i práva *hotařů*, hlídačů a ochránců dozrávajících vinic. Horenský soud jako první instance ve věcech přestupků a sporů se scházel jednou až dvakrát ročně na hromadách, jichž se povinně účastnili majitelé vinic spadajících pod působnost jednoho h. p. Zde se také četla ustanovení horenských řádů. Za nejstarší doklad o existenci h. p. je považována listina biskupa Brunona z 1. 1. 1266, jíž se povolovalo zakládat vinohrady u Kroměříže s osvobozením od dávek na 10 let. Listinou biskup zároveň pověřil kroměřížského měšťana Kunratu z Landisberka funkcí dědičného perkmistra. Dochovaný text kroměřížského h. p. (1281) je nejstarším známým viničným řádem v č. zemích; před jeho vznikem však badatelé předpokládají starší nepsaná horenská práva, spjatá už s počátky šíření a pěstování vinné révy v č. zemích, respektovaná jako součást práva obyčejového. Ve středoevropském měřítku představují osobitou skupinu moravská horenská práva, jež se patrně stala vzorem i pro viničné právo vydané 1358 pro Čechy Karlem IV. Na Moravě lze vydělit dva základní okruhy h. p., židlochovický a mikulovský. Srovnávací studium svědčí o převaze jejich společných prvků, ale také o některých odlišnostech. Pracovní předpisy se vztahovaly k najímání dělníků, k pracovní době a pracovním postupům, ke mzdě. Nařizovaly najímání odborně způsobilých dělníků jen na společných shromážděních. Viničné řády některých moravských obcí zakazovaly domácím dělníkům pracovat na viničích mimo obec; všeobecně platil zákaz odvádět mimo obec dělníky při vinobraní. Pracovní dobu stanovily horenské řády zpravidla od východu do západu slunce. S výjimkou postního kopání vinohradu platil místy až do žní zákaz vinohradnických prací v sobotu odpoledne. Předpisy o sousedském právu sledují hl. meze sousedících vinohradů, znečišťování vinic, okolnosti vinobraní a zákaz podtahování révových pňů z jednoho vinohradu do druhého. Obsáhlou součástí h. p. jsou předpisy pořádkového a trestního charakteru. Ve vinohradech zakazují hádky, honbu a pasení dobytka, pouštění psů do vinic v době dozrávání hroznů, svévolné tvoření nových cest a přemísťování kamenů ve vinohradních tratích. H. p. dávalo vinohradu a prostranství před ním (v rozsahu šířky vozu s koňmi) právo azylu; bezúhonný člověk zde nesměl být napaden tělesně ani urážkou. Bylo dbáno na pořádek ve viničích a udržování příkopů k odvodu dešťové vody. Postihy za přestupky proti h. p. byly finanční i tělesné. Mezi nej přísnější patřily tresty

za krádež hroznů (i za úmysl). V druhých trestů se jednotlivá horenská práva lišila: např. židlochovické h. p. mělo kruté tresty, včetně trestu smrti (jediný ověřený doklad je zpráva o pranýři a hrdelním trestu měšťanského mydláře z Hustopečí za noční krádež hroznů 9. 9. 1620). Další zprávy ze 17. stol. dokládají pokles významu h. p., sloužilo spíše k zastrahování. Řada prvků českých a moravských horenských právních má analogie ve viničných řádech sousedních zemí. Dosavadní bádání upozorňuje na vztahy moravského vinohradnictví k dolnorakouské vinařské oblasti. Některá vinařská střediska (Bzenec, Kyjov, Uherský Brod, Kostelec na Hané) se ve viničných sporech odvolávala do dolnorakouského Falkenštejna, zatímco např. obec z okruhu mikulovského h. p., obsahově bližšího falkenštejnskému, zachovávaly procesní nezávislost. H. p. bylo v Čechách předchůdcem cechovní vinařské organizace, která byla v Praze zřízena již 1606. Na Moravě zaniklo h. p. 1784, kdy císař Josef II. vydal *Všeobecné vinohorenské zřízení pro Markrabství moravské*: veškeré stávající horenské řády zde byly prohlášeny za neplatné a nahrazeny novými předpisy.

Lit.: M. Válková-Frýzová: *Úřad perkmistra pražských viničných hor*. In: Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy, VI. Praha 1930, s. 1–148; J. Pošvář: *Moravské právo hor viničných*. ČMM 70, 1951, s. 120–165; V. Pupal: *Horenské právo v Čechách*. In: Vinohradnictví. Brno 1973, s. 220–231; V. Frolec: *Tradiční vinařství na Moravě*. Brno 1974. [vř]

Hornácko viz Moravské Slovensko a Moravští Slováci

horňácký kroj, nejvýraznější lidový oděv z karpatské skupiny slováckých krojů, z její části na moravsko-slovenském pomezí. Nosil se v obcích Nová Lhota, Javorník, Velká n. Veličkou, Súchov, Kuželov, Malá Vrbka a Hrubá Vrbka; přes Lipov a Louku na Hornácko pronikaly vlivy z Pomoraví. Do poloviny 19. stol. měl region užší vztahy s vesnicemi Strání a Březová, s Radějovem a Kněždubem; významný byl kontakt se slovenským Myjavskem. Chudoba kraje způsobila, že obyvatelé odcházeli na sezonní práce do Uher nebo na Hanou, rozšířené bylo vystěhovalectví do Ameriky. Kroj vzbudil pozornost v 80. letech 19. stol. u národopisců (F. Bartoš, J. Klvaňa) a následně u výtvarníků (J. Uprka), přitahoval archaickostí a střídmostí, vysoko byla hodnocena jeho geometrická výšivka. – Do poloviny 19. stol. nosili muži nohavice z bílého sukna, později pod slovenským vlivem světlemodré barvy, v Lipově a Louce černé. Během léta oblékali *traslavice* z konopného plátna nebo gatě z bavlněného plátna, přes

keré se v Lipově a Louce nosila úzká černá zástěra, jinde bílá, dole s vetkaným vzorem. Kolem pasu se ovíjel úzký řemen, v Nové Lhotě i široký. Tuniková košile na všední den byla konopná s otevřenými rukávy, sváteční měla rukávy všité do manžety. Vyšívala se na stojatém límci (*oboju*) a u rozparku (*puntu*) se svazovala čtyřmi tkanicemi. Starší vesta (*pruclek*) byla bílá, prostého střihu, zdobená šňurováním, mladší (z počátku 20. stol.) z černého či modrého sametu nebo vzorovaného hedvábí, vpředu s výstřihem čokovitého tvaru. Zdobila se výšivkou. Kabát ušitý z bílého sukna, dlouhý do poloviny stehen, měl vlevo vpředu široký záhyb a vpravo dole široký cíp. Záda byla střižena z jednoho kusu, nezapínal se a zdobil se červenou a černou soukennou aplikací. Sváteční kabát se šil z modrého sukna. V Nové Lhotě nosily bílý kabát i ženy. Všední halena byla hrubá nezdobená (*trhovica*), nahnědlá s kapucí se nosila do lesa a při povozničení, na svátek se oblékala *lokšovica*, dlouhá bělavá halena zdobená na předních výložkách, u kapes a na límci (*hazucha*). Dubené kožichy zdobila aplikace z barevných kůží a lemovala beránčina, během 20. stol. ozdoby zmizely. Na všední den se v Nové Lhotě nosily kožešinové vesty (*dudek*, *dudica*) a na práce do lesa v zimě palcové rukavice, pletené na formě. Klobouk měl tvar *hrotku*, v Nové Lhotě byl vystřídán nízkým okrouhlým *myjavčákem*, v ostatních vesnicích zachoval mírně

kónický tvar s rovnou hlavou. Svobodní jej zdobili pérem a červenou stuhou, ženatí zelenou. Starší *čepky s prémem* z liščíny nebo tchořoviny s látkovým dýnkem a třapcem byly vystřídány během 3. čtvrtiny 19. stol. *baranicemi*. Po *krpčích* se obouvaly lehké *čizmy* se švem na boku, podpatkem, se srdcovitým vykrojením nahoře, modrým lemem a třapcem. Obřadní kroj ženicha tvořil modrý kabát převázaný šátkou a zvláštní péro ze

zeleného a červeného nekrouceného hedvábí. Práce ve světě vedla muže k odkládání kroje, nakonec se nosila k městským šatům jen vyšívání košile. – Rubáč ženského kroje měl těsné opléčko z činovati, vpředu s barevně vzorovanou vložkou, a upevňoval se na rameni jednou tkanicí. Vždy dole přesahoval zástěru a fěrtoch o 10–15 cm. Příramkové rukávce tvořil přední stánek, obdélníkový límec (*oboje*) a rukávy takřka bez *kadrlí* (volánu). Vyšívaly se na límci, na náramcích a příčně přes rukávy, všední hl. křížkově a barevně nebo bíle (staré ženy), sváteční krémově, žlutě, ale i tzv. strakatě složitými technikami. – Odzadu dopředu se na rubáč místo sukně oblékal konopný *fěrtoch*, zamokra vrapený, nahoře vyšitý přes vrapy, do 90. let 19. stol. všední a sváteční, pak běžně žlucený. Přes Lipov sem přicházela *sukňa* z modrotisku se žlutým vzorem v pruzích. Nosila se ve všední den, v Lipově se oblékala i soukenná zelená sukně. Zástěra (*fěrtůška*) se šila ze dvou částí spojených ozdobným stehem, *stínkem*, všední byla hrubá konopná, sváteční bílá kartounová (na všední den obnošená), na den mučedníků z červeného tureckého šátku, modrá (merinová) se vzorkem nebo modrotisková se žlutými vertikálními linkami. Začala se postupem doby přezhlovat do záhybů. – Starší živůtek, *kabátek*, byl ze sukna nebo damašku různé barvy, lemoval se trýbovými stuhami odlišné barvy, záda měl z jednoho kusu látky, dole byl rovný, vpředu nahoře střižený do hrotů (ve tvaru obráceného W). Byl vystřídán během 2. poloviny 19. stol. *kordukou*, která se šila z bílého flanelu, lemovala zelenou hedvábnou stuhou a zdobila výšivkou. Starší živůtek zůstal k obřadním příležitostem. Bílý kabátek (*lajbl*), rozšířený od počátku 19. stol., měl prostý střih s rovnými zády, střídme se zdobil zeleným a červeným šňurováním, od počátku 20. stol. byl zdobnější. Vedle krátkých bílých kožichů se nosil bílý kožich po kolena, zdobený hnědou koženou aplikací, s límcem z černé beránčiny. Cípy se překládaly dozadu a tam spínaly. Po 1. světové válce je vystřídaly krátké nezdobené kožíšky dubené. K významným příležitostem se v 19. stol. nosil *mentýk* podšitý kožešinou, tmavofialový s červeným šňurováním, lemovaný liščinou, pak světlemodrý s černou beránčinou. Za chladného počasí se ženy zahalovaly plachetkou *čtyřloketkou* (*preberaná*) s vetkaným vzorem z bílého a nebílené příze), *obrusem* tkaným v místě. Vlasy zaplétaly svobodně ve dva *lelíky*, ovíjely je kolem hlavy zvl. pod *šatku*, vdané do *obalenky* pod čepce. Šatka (rouška) se ve všední den a k tanci ovíjela kolem hlavy (*hore konce*), při obřadních a slavnostních příležitostech byla

R. Jeřábek: *Estetické hodnoty lidového kroje*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 231–281; *Kroje hornácké obce Velká nad Veličkou*. Velká n. Veličkou 2000; A. Jeřábková: *Odivání*. In: LKM-VM, s. 116–158; A. Jeřábková: *K typologickému zařazení hornáckých kabátků*. NR 2001, s. 24–28. [ml]

horní bratrstvo viz bratrstvo

horní duch, permon, permoník – bytost hornických pověstí a pověrečných povídek; má dobré i zlé vlastnosti a podle toho také horníku pomáhá nebo škodí. Pojmenování *permon*, *permoník* je odvozeno z německého *Bergmann*, *Bergmännchen*, na Ostravsku a Karvinsku se objevuje *Pustecký* nebo *skarbník* (z pol. *skarb*, poklad), řidčeji *fontána*, *kataroza*. Jeho podobu podle toho, jak žil v představách horníků, není snadné z jejich kusých a neurčitých líčených vytvořit. Vnější vzhled odpovídá skřítkům z tradičního folkloru: má dlouhé vousy, červenou čepičku, v ruce má někdy kahanec, ale objevuje se také jako havíř, méně jako *štajgr*. Pod zemí se nesmělo pískat, nadávat a klít, neboť to permoníka pobuřuje a může se mstít. H. d. upozorňuje havíře na nebezpečí závalu různými znameními (tajnými hlasy, světlem, které je odvádí od místa nebezpečí), zjevuje se jim jako myška nebo žába, obdarovává je a pomáhá jim. Nejrozšířenější a umělecky také nejkvalitnější jsou vyprávění o h. d., který pomáhá havířovi, jenž nemůže z různých důvodů vydělat peníze, nakoapat velké množství uhlí (v rudných dolech mu ukáže dobrou žílu stříbra nebo zlata). Nejzávažnější je druhá část syžetu, v níž h. d. zkouší havířovu nezištnost. Havíř má rozdělit vydělané peníze na dvě stejné poloviny, nakonec zbývá jeden peníz: havíř jej buď celý hodí na hromádku h. d., nebo peníz rozetne a hodí tam polovinu. Když h. d. vidí havířovu poctivost, dá mu i svou polovinu výdělků. V mnoha případech se děje dělení peněz na prkne nad šachetní propastí: h. d. prozradí havíři, že kdyby si byl poslední peníz ponechal, byl by svržen do šachty. Zároveň mu přikáže, že nemá (nebo nesmí) chodit do práce, protože by jej tam čekal zával. Tyto povídky o pomoci h. d. a zkoušení nezištnosti havíře stojí ideově blízko pohádkám. Jsou známy také v polském, maďarském a německém (blíže českých hranic) hornickém folkloru. Motiv rozpučení posledního peníže je však české specifikum. Mladší generace, u nichž tyto povídky ztratily charakter démonologických pověstí, znají postavu permoníka jen v hornickém humoru jako parodii na motivy pověrečných povídek.

Lit.: G. Agricola: *Bermannus anebo rozmluva o hornictví*. Přel. J. Reiniš. Praha 1957; *Kladensko*. Praha 1959; O. Sirovátko: *Důlní duch zkouší horníka*. RZ 9, 1959, s. 61; K. Fojtík – O. Sirovátko: *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961; G. Heilfurth – I. M. Greverus: *Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas I*. Marburg 1967; J. Ligeza: *Podania górnicze z Górnego Slaska*. Bytom 1972. [ast]

Hornické muzeum na Březových horách v Příbrami, soubor technických památek (důl Ševčiny, důl Vojtěch ad.) a domek čp. 105 s dochovanou černou kuchyní, v němž je instalován interiér hornické rodiny z přelomu 19. a 20. stol. Dům leží na svahu obráceném k Podlesí v areálu zděných a čtyř roubených hornických domků s hospodou Na Vršíčku z 19. století.

Lit.: O. Skalníková: *Hornický skanzen v Příbrami otevřen*. NA 16, 1979, s. 322–325; Y. Janková: *Konec skanzenu v Březových Horách?* ZPP 53, 1993, s. 322–324. [jv]

hornické obyčeje, souhrn nepsaných, ale závazných návyků chování horníků při práci, v rodině a ve společnosti. V hornictví byla přísná hierarchie (v chování udržována po staletí. Chlapec (většinou z hornické rodiny, protože povolání se dědilo), který nastupoval do dolů, pracoval nejdříve na povrchu, při třídění a praní rudy (uhlí) i jiných pomocných pracích. Učně na Příbramsku nazývali *vošverák* (z něm. *Waschwerk*). Po dvou letech fáral do podzemí a pracoval ve středověkém rudním hornictví jako *pachole*, odnášeč nebo odvážeč rudy a jaloviny. Vyučeným havířem se stal po několika letech práce. V uhelném hornictví byla podobná pracovní hierarchie. Začátečník (často ještě v dětském věku) pracoval na povrchu při vybírání kamení a praní uhlí. Po třídění uhlí na *sortýrce* šel pracovat do podzemí. Začal jako *odbíhač* s vozíky a po několika letech jako *vozač* naplňoval na *předku* vozíky. Mladším havířem, *lérhajerem* (z něm. *Lehrhauer*), se stal po několika letech služby. A opět trvalo několik roků, než se stal *předákem*, *kopáčem*, *hajerem*. Každá specializace v dolech měla své pojmenování; týkalo se to tesařů, dřevičů, zedníků. Vztahy mezi jednotlivými profesemi byly nepřekročitelně vymezeny. Nad horníky byli dozorcí, od *poddůlního*, který měl pod sebou několik tříčlenných part na předcích, přes *důlního*, který dohlížel na jeden *revír*, k *třetinovému důlnímu*, který měl při směně na starosti těžbu a *cáchoval* (počítal těžbu). Nejvyšší funkci měl *šichmistr*, který přiděloval pracoviště. Proti dodržované a mnohdy vynucované pracovní hierarchii byla obrana jen vtípem

spuštěná (*dole konce*). Všední šatky byly jednoduše barevně vyšité, sváteční měly na konci pruh s barevnou, krémovou, později žlutou oboustrannou výšivkou, který se neprol, ale přišival k novému plátnu. Čepec byl měkký, našasený k dýnku se svíslou vložkou, kolem níž se vyvinula výšivka. V zimě a pak obecně se nosily velké bílé potištěné šatky (zůstaly v užívání u starých žen) a červené turecké i modrotiskové šatky, vyvázané a vyztužené, aby se nemusely vždy znovu složitě vázat. Krpce s ovklady, návlačky a onucemi se ve všední den nosily nejdéle v Nové Lhotě (do 1. světové války), poté vysoké boty, ve 2. polovině 19. stol. měkké úkladové, ve 20. stol. tvrdé holinky. – Svatební pentlení (*hladění*) se skládalo z *kánky* se zrcadélky a skleněnými perlami, kulovitých *zaušnic* z barevných vln, věnce, resp. kytky nahoře a z *vrkoče* s pentlemi, který kryl vlasy. Nevěsta i družice měly krémovou, později žlutou výšivku na bílé zástěře, rukávcích a úvodnici, žlucený fěrtoch a kabátek, v zimě mentýk. Podobně, ale s čepcem a šatkou byla oblečena matka, kmotra a příbuzné vdané ženy při úvodu. – Vlivem sezonní práce mimo region se rozšířily kacabajky, pak jupky, dole s nabraným kanýrkem, šatky vázané pod bradu, vlnáky a městská obuv. U starých žen kroj přetrvává ještě na přelomu 20. a 21. století.

Lit.: J. Klvaňa: *Kroj hornácký*. In: Moravské Slovensko I. Praha 1918, s. 195–206; V. Frolec: *Oděv*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 153–196;

a přezdívkami, kterými byli nadřizení časováním, nebo podplácením, tzv. kozí daní (kůzlata, drůbež a jiné výnosy hospodářství horníka, úplatek v penězích). Přezdívkami a humorky o takových případech byly dlouhodobým repertoárem při posezeních horníků v hospodě nebo při svačině na *nárazišti*. Podobně se udržovaly vtipy o učních, kteří neznali poměrů v dole byli posíláni pro nesmyslné předměty a pak se stali předmětem posměchu. Hornická mluva byla kořeněna profesionálními výrazy, jejichž základ tvořila zpravidla německá terminologie, která byla svérázně počeštěna. Lišila se revír od revíru. Pracovní hierarchie a kázeň byla při nebezpečné práci v dolech nezbytná. Stejně důležité bylo vzájemné kamarádství, bezvýhradná pomoc jednoho druhému, bez ohledu na funkce. V dolech platily určité příkazy a zákazy, pramenící z pověřivosti nebo z osamělosti. V dole se nesmělo pískat, bylo chráněno vše živé, i nepříjemní živočichové jako myši a švábi. V pověřivosti měla základ i víra v *horního ducha*, *permoníka*, *permona*, *perkajsta*, na Ostravsku *Pustekého*, *skarbníka*. Pověřivost nevyklučovala zbožnost, která se ve starších dobách projevovala modlitbou před sfáraním, oltářky horních patronů, zvl. sv. Prokopa a Barbory, v *čáchovnách* a na jednotlivých důlních patrech. Horníci zdravili zvoláním *Zdař bůh*, kterému předcházelo německé *Glück auf*. Hornickým symbolem byla *zkřížená kladívka*, *šlígla*, *fajzlíky*, zdobící hornické prapory a standarty, horní úřady, důlní zařízení, erby horních měst a vše související s hornictvím. Erbovními barvami byly zelená a černá, charakterizující zem a podzemí. Zkřížená kladívka zdobila i hornické kroje. V provedení z lesklého kovu byla umístěna na límcích, knoflíčích perkytle i na čapkách a čapkách doplňujících stavovské oblečení. Typická postava havíře v hornickém kroji s koženým *flekem*, se sekerkou *švancarou* v jedné a s *kahanem* v druhé ruce patřila k výzdobě hornických oltářů i hornických domácností. Tyto typické figurky byly často tvůrcem rukodělné umělecké činnosti horníků a byly typické pro hornické betlémy, boží hroby, výklenkové plastiky, zvl. na Příbramsku. K hornickým obyčejům patřila i hromadná vystoupení horníků na *parádách* při oslavách hornických patronů, státních i podnikových svátků. Horníci vystupovali ve slavnostních krojích s hornickými hudbami, prapory a standartami, k vystoupení patřily i hornické písně. Tíhu a nebezpečí hornické práce ulehčovaly některé přednosti, jako byl důchod za výsluhu let (*provize*) a pojištění pro případ úrazu nebo smrti. V uhelném

hornictví byl nárok na levnější deputátní uhlí a možnost výpůjček na stavbu domku z bratrské pokladny. Trpěné bylo vynášení zbytků důlního dříví (na Kladensku *vandruvka*). – V hornických revírech docházelo poměrně brzy k organizaci kulturního života ve spolcích a besedách, k zakládání knihoven, pěveckých sborů a odborného školství. Hornictví bylo mužskou prací, do podzemí neměly ženy přístup, ale už od středověku pracovaly na povrchu. Výjimkou známou z rakouských a německých dolů byla na Štědrý den *Mettenschicht*, kdy mohly sfárat i manželky horníků. V. t. dělnická píseň, hornické slavnosti a svátky, hornický folklor, hornictví.

Lit.: K. Valta: *Po stopách utrpení a slávy horníků na Příbramsku*. Příbram 1936; E. Kalista: *Hornická mluva na Příbramsku*. Příbram 1952; *Kladensko*. Praha 1959; K. Fojtík – O. Sirovátka: *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961; O. Sirovátka: *Poslední permoník*. Praha 1965; E. Bejček: *Hornické symboly v tradici a dějinách na Příbramsku*. Příbram 1996, s. 244–266. [osk]

hornické slavnosti a svátky, stavovské slavnosti hornictva. Vznikaly od středověku v rudných revírech, některé se přenesly do hornictví uhelného. V průběhu h. s. a s. se konaly církevní obřady jako prosba o ochranu při nebezpečné práci v podzemí. H. s. a s. vycházely z profesionálních tradic, kodifikovaných v horních zákonících od 13. stol. V kutnohorském stříbrnosném revíru se horníci účastnili mší o svátcích; 1579 se drželo 25 placených svátků mimo neděle. Měli svůj oltář v chrámech sv. Barbory, sv. Jakuba a v kostele Na Náměti, od r. 1506 byl hornický kostel v blízkém Kaňku. Oltáře udržovali ze svých prostředků a dodávali k nim svíce. O procesích na sv. Barbory, o slavnosti Božího těla a o posvěceních vystupovali horníci ve slavnostních krojích, s odznaky své práce, podobně při královských a šlechtických návštěvách a městských slavnostech, kdy reprezentovali hornický stav. V květnu byla v Kutné Hoře pouť ke kostelu sv. Martina na paměť husitů vržených nedaleko do šachet. Hornická procesí chodila od r. 1516 do Poděbrad, kde byl postaven kostelík na paměť havířů popravených po bouřích 1496. V r. 1532 si horníci vymohli svčeni svátku Jana Husa. Každoročně o letnicích se konala velká slavnost *střelení ku ptáku* (zpráva je z r. 1479, ale asi se pořádala už v době předhusitské). Průvod střelců táhl z havířského domu za město na místo zv. Na Ptáku. Na vysoké žerdi visel dřevěný pták, kdo sestřelil křídlo, byl maršálem, kdo trup, byl králem odměněným kopami grošů. Ptačí král daro-

val havířskému bratrstvu stříbrného ptáka nebo erb. Následující rok střílel mezi hosty. Těmi byli mincmistr, šepmistr, měšťan za obec, hofmistr, úředník mince, urburní písař, starší hor stříbrných, starší hor kaňkovských, starší hutníků a hašplířů. Po slavnosti následovala lidová zábava. V Jáchymově se první střelecká slavnost konala 1521, krátce po založení města. Hrabata Šlikové pozvali šlechtické hosty i měšťany z českých a německých měst, blízkých i vzdálených. Pro soutěž byla postavena střelnice na Mariánské nad Jáchymovem. Zúčastnilo se 247 střelců, básník Hans Lutz v. Augsburg recitoval oslavnou báseň. Střelecké slavnosti se opakovaly, 1557 byly hornickým tovaryšům povoleny střelecké závody z ručnic. – Holdovací průvody byly součástí hornické reprezentace. R. 1554 krojovaní horníci s prapory, kladivy a kracemi vítali v Jáchymově arcivévodu Ferdinanda, v 18. stol. bylo povinností jáchymovských horníků holdovat královským návštěvám v Karlových Varech. 1721 defillovalo 900 horníků ve vojenských formacích, ve slavnostních krojích, s rozřatými kahanci a za doprovodu hornických hudeb a trubačů před císařovnou a českou královnou Alžbětou Kristinou (podobně 1732 za návštěvy královských manželů). – Svčeni hornických praporů, darovaných šlechtickými i měšťanskými podnikateli v rudném i uhelném hornictví, bylo provázáno slavnostmi za účasti krojovaných horníků a hornických hudeb. Kmotrami praporů byly zpravidla šlechtičny, svčiteli vysocí církevní hodnostáři. Po slavnosti svčeni (např. Malé Svatoňovice 1828, 1842, Ostrava 1842, 1846, Příbram 1842, 1873, 1887) následovaly lidové zábavy. – Horničtí patroni v Čechách a na Moravě byli oslavováni zasvěcením kostelů, kaplí a oltářů a slavnostmi v den jejich svátku. Na den sv. Barbory či sv. Jakuba v Kutné Hoře, sv. Prokopa v Jáchymově, Příbrami, na Kladně, na některých dolech na Sokolovsku a v Ostravě a sv. Jana Křtitele na Rosicko-Oslavansku se shromažďovali horníci ve slavnostních krojích, seřazeni do vojenských útvarů a za velení úředníků s prapory pochodovali do kostela nebo na polní mši. Po přehlídce, *parádě*, následovala lidová veselice. V Příbrami bylo v předvečer dne sv. Prokopa čepobití, přehlídka vybraných horníků za zvuků hornické hudby před horním ředitelstvím a průvod ulicemi lemovaný světloňoši. Součástí *hudby* bylo 20 bubeníků. V den sv. Prokopa vyšel po salvě z hmoždířů průvod z Březových Hor, kde byla většina dolů, a horníci byli seřazeni podle jednotlivých šachet. Velitel přehlídky jel na koni, ve zlatem zdobené

uniformě a s šavlí ve zclacené pochvě. Hornický průvod vedl na příbramské náměstí. Tam byly přineseny hornické prapory s obrazy sv. Prokopa a Barbory, hornická kladiva a *švancary* z ryzího stříbra, zdobené zlatem. Spolu s duchovními a úředníky vykonal dvorní rada přehlídku hornictva. Celý průvod i s duchovenstvem se vrátil zpět na Březové Hory k prokopskému kostelu. U polního oltáře se konala mše za účasti spolků a besed s prapory a standartami za velké účasti obyvatelstva. Slavnost byla ukončena rakouskou hymnou. Odpoledne se u kostela slavila pouť. Na Kladensku byla prokopská slavnost poprvé 1865. Také se zde konala polní mše, přehlídka krojovaného hornictva a koncert hornických hudeb. Prokopské slavnosti se slavily i v Jáchymově, na některých dolech na Sokolovsku a od r. 1863 v ostravské části ostravsko-karvinského revíru. V Moravské Ostravě byla na náměstí polní mše, poté defilé horníků ve slavnostních uniformách, na hlavách měli čáky s pěřovým chocholem v barvách jednotlivých těžišť, v ruce hornickou hůl, *kylof*. Na Karvínsku a Svatoňovicku se slavnosti konaly na sv. Barboru. Všude byla účast horníků v krojích odměněna finančně a pohostěním. – Hornické parády, organizovaná vystoupení horníků v krojích, se konaly i na císařovy narozeniny 18. srpna, povinně i na Vzkříšení a o Božím těle (v Příbrami navíc při korunovaci mariánské svatohorské sošky). Příbramské parády zanikly po požáru v dolech 1892, na Kladně byly omezeny po krveprolití o Božím těle 1889, definitivně tam skončily po stávkě 1900. Na Ostravsku dožily do 1. světové války. Krojovaní horníci sloužili k reprezentaci šlechtických i měšťanských majitelů dolů, podobně i hornické hudby ve zvláštních stejnokrojích. Horničtí hudebníci měli volnější pracovní režim, aby mohli zkoušet. 1949 se slavilo 700. výročí hornictví. Při této příležitosti a v souvislosti s nábořem učňů a pracovníků do hornictví byly obnoveny hornické uniformy a 9. 9. byl každoročně slaven Den horníků: konala se slavnostní shromáždění a byli odměňováni nejlepší pracovníci. Oficiální slavnost v 90. letech zanikla. V Příbrami se dosud slaví prokopská pouť.

Lit.: J. Šimek: *Dějiny města Kutné Hory*. Kutná Hora 1925; K. Valta: *Po stopách utrpení a slávy hornictva na Příbramsku*. Příbram 1936; G. W. Schenk: *Bergmannstracht, bergmännische Aufzüge und Paraden in Příbramer Erzbergbauvier in Böhmen gegen Ende des 19. Jahrhunderts*. In: Kontakte und Grenzen. Göttingen 1969, s. 487–507; O. Skalníková: *Hornické slavnosti na Ostravsku v 19. a na počátku 20. století*. ČL 53, 1966, s. 349; O. Skalníková: *Holdovací*

průvody jáchymovských horníků v 18. století. RNTM 102, 1985, s. 194–201; O. Skalníková: *Pět století hornického kroje*. Příbram 1986; M. Moravcová – J. Svobodová: *Horníci, hutníci a chemici při slavnostech korunovace Ferdinanda V. v roce 1836*. ČL 78, 1989, s. 67–75; O. Skalníková: *Slavnosti a svátky v Malých Svatoňovicích do konce 19. století*. In: Město: prostor – lidé – slavnosti. Uherské Hradiště 1990, s. 147–152. [osk]

hornický folklor, folklor jedné z nejpočetnějších skupin dělnictva, horníků rudných a uhelných dolů. Jeho nositeli jsou převážně horníci, rodinní příslušníci horníků, částečně i obyvatelé žijící v hornickém prostředí. Starou tradici má folklor horníků rudných dolů, hl. z dob dolování stříbra a zlata, dochované doklady jsou však nečetné (spore zmínky a několik písní). – Začátek dolování uhlí a rozmach uhelného průmyslu spadá až do 19. stol., kdy se vytvářejí menší i velké uhelné revíry (Kladensko, Ostravsko, Rosicko-Oslavansko) a za prací se do nich stěhují obyvatelé z venkova. Ti přinášejí a nějakou dobu udržují projevy venkovské kultury. Do nových revírů přicházeli i horníci z jiných hornických oblastí, zvl. techničtí odborníci, kteří vnesli do nového prostředí starou hornickou kulturu, a tak mísením obou tradic postupně vznikla svérázná hornická lidová kultura. V h. f. dominují tři žánry: lidová píseň, pověst (pověrečná povídka) a humorka s anekdotou. – Ve starším období se píseň pouze adaptuje; jde např. o záměnu postavy (havíře za husara, šífaře) či o vystřídání jednoho básnického obrazu jiným, vzatým z havířského prostředí (*Jen dolů, havíři, / jen dolů fárejte, / můj věnec zelený / pod šachtou hledejte*). Později se tvůrci písní inspirovali aktuálními událostmi, vnášejí do ní satirické prvky a píseň se parodizuje. Toto starší období je charakterizováno také stavovskými a náboženskými písněmi, jež však nejsou folklorní, i když se zpívaly doma a před fáráním. Kramářská píseň chválí hornické povolání, nezamlčuje nebezpečí, jemuž je horník při práci pod zemí vydán, a doporučuje děvčatům za muže horníka, protože vydělá hodně peněz. Od 2. poloviny 19. stol. vznikají také početné umělé písně. Mnohé byly uveřejňovány v dělnickém tisku, šířily se letáky, opisováním a jsou dochovány v mnoha rukopisných zpěvnících. Měly protestní, satirický, některé i baladický charakter, zejm. ty, které líčily důlní katastrofy nebo stávková krveprolití. Jejich varianty nejsou početné, protože proces přetváření neměl dlouhé trvání; když událost (stávka) skončila, píseň se nezpívala a brzy byla zapomenuta. Mnohé písně naopak trvale zlidověly (havířská

hymna *Již opět z věže zaznívá*, šlágry *Cestička k Majrovce a Kladno, ty černé Kladno* ad.). – Z hornických pověstí a pověrečných povídek jsou nejznámější a nejpropracovanější vyprávění o *horním duchu*, s nímž se horníci pod zemí setkávají, který jim pomáhá, varuje před neštěstím, jindy ale také škodí. – Hornický humor je mnohotvárný. Nevztahuje se jen k práci pod zemí a na šachtě, ale odráží se v něm i život hornických rodin v *koloniích* a ve společnosti vůbec. Jako každý humor vychází i hornická humorka a anekdota ze skutečnosti, z aktuální události a situace, takže je nebo se blíží vyprávění ze života (memorátu). Proto také má každá hornická oblast jiné humorky, ačkoli tematické okruhy jsou tytéž nebo podobné. Ve všech revírech kolují vyprávění o nováčcích, na jejichž účet se havíři baví (posílají nováčka pro trochu *šramu*, tj. uhelného prachu, k sousedním havířům, pro *piloch*, tj. vyhloubenou jamku pro postavení stojky, apod.). V temném prostředí pod zemí se dobře daří prášilovským vyprávěním, jimž jsou nováčci ochotni uvěřit. Na všech dolech panoval zlovyk dávat štajgrům *kozí daň*, úplatek (nejčastěji husu, kůzle), aby dali havíři lépe vydělat. Na toto téma vznikla řada humorek zaměřených proti dozorcům. Štajgr byl v starších dobách víc popoháněčem a křiklounem, a třeba neuměl číst a psát: mnohé humorky se vysmívají domyšlivým štajgrům-analfabetům. Menší okruhy humorek čerpají podněty z poměru hornických lékařů k horníkům, ironicky pranýřují chování bratrské pokladny, jiné se vysmívají stávkokazům, řada jiných ironizuje bídu hornických rodin, bydlicích v stísněných poměrech. Je jen málo látek, které migrují z jedné hornické oblasti do druhé, např. humorka o návštěvě hornické delegace u hraběny (na Kladensku u Marie Terezie). Když se jí oznamí, že za ní přišli horníci, nařizuje, aby je prozatím umístili do stáje a dali jim seno. Je to narážka na dobu, kdy ještě nebyly na šachtě koupelny a horníci se vraceli domů celí černí, takže budili dojem, jako by to ani nebyli lidé. – Ve všech hornických oblastech lze najít humorku o tom, jak horník předvádí nezasedeným práci pod zemí: kupci v krámu ukazuje odstřel uhlí a při tom mu shodí všechny vystavené hliněné hrnce; v hospodě u stolu to předvádějí horníci hostinskému a shodí ze stolu všechno přichystané jídlo, které se stane jejich kořistí; při námluvách mladý havíř vysvětluje v rodině domkáře, jak se staví dřevnění, a ukouše při tom špičky *šišek*, které byly pro návštěvu přichystány. Velmi často předvádí horník doma své ženě zával v šachtě a rozbije v kredenci všechno nádobí, rozhází postel apod. – V h. f. vel-

kých revírů se zrodily typické humoristické figurky, na Kladensku je to veselý havíř *Varhulík*, na Ostravsku a také na polské straně v Horním Slezsku zase anonymní dvojice *Antek a Francek*, jež doputovala také až do Porúří. K h. f. patří i četná komická rčení, např. věty složené ze jmen havířů, které se vyvolávaly při *cáchování* (*Zajíc Čermák Vyskočil Černý Bobek Vytlačil*), přezdívký havířů, jež vznikly z komických situací a které se v takové míře neobjevují u žádných jiné skupiny dělnictva. Hornický humor je pestrý a nejednou drsný, hrubý, naturalistický. V. t. dělnická píseň, horní duch, hornické obyčeje.

Lit.: M. Majerová – V. Lacina: *Havířské anekdoty*. Praha 1949; J. Pokluda: *Historie „Písně horníků“ z roku 1894*. RZ 6, 1956, s. 50–52; J. Rohel: *Hornický humor aneb žertem do pravdy*. Ostrava 1953; V. Karbusický – V. Pletka: *Dělnické písně I*. Praha 1958, s. 35; *Kladensko*. Praha 1959; V. Karbusický: *Zur Entwicklung des tschechischen und slowakischen Bergmannsliedes*. DJV 5, 1959, s. 361–377; K. Fojtík – O. Sirovátko: *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961; A. Satke: *Úsměv a smích. Anekdoty a humorky slezského venkova a hornického Ostravska*. Karviná 1961; L. Pourová – G. Sokolová: *Príspevek ke studiu hornických humorek a anekdot na pozadí tradiční ústní slovesnosti*. ČL 52, 1965, s. 34–43; A. Satke: *Hornická protištajgrovská a protidozorcovská anekdota a humorka*. ČL 62, 1975, s. 196–207; A. Satke: *Předvádění hornické práce jako syžetotvorná látka*. ČL 73, 1986, s. 6–11. [ast]

hornický kroj viz hornictví

hornictví, výrobní odvětví zabývající se vyhledáváním, dobýváním a zušlechťováním (úpravou) kovů a užitkových nerostů ze zemského povrchu a podzemí. Na českém území se předpokládá důlní činnost v době bronzové; v době železné se kovy získávaly povrchovým sběrem a vyhrabáváním z mělkých šachtic, v době slovanské je doloženo rýžování na řekách a potocích. Jeho pozůstatkem jsou *sejpy*, navršeniny vyčerpané horniny. Od 13. stol. je doložena hlubinná těžba drahých kovů, hl. stříbra v Jihlavě, Kutné Hoře a dalších lokalitách, zlata v Jílovém. Těžba se řídila zvykovým právem, kodifikovaným 1249 v *Jihlavském horním právu*. Kolem r. 1300 byl panovníkem stanoven první horní zákoník, *Ius regale montanorum*. Zákoník dával panovníkovi právo na výtěžek z dolů, stanovil jurisdikci pro těžbu drahých kovů. V 16. stol. došlo k významným nálezům stříbra na Jáchymovsku a Příbramsku. H. na Jáchymovsku se řídilo *Jáchymovským horním právem*, které se stalo předlohou pro horní řády mnoha českých a moravských měst

Práce v dole. Příbram, konec 19. stol.

a uplatnilo se i v zahraničí. – Středověká těžba byla primitivní. Dobývání se provádělo ručně s jednoduchými pracovními nástroji (*mlátek*, *kladivo*), hornina se změkčovala ohněm, rozpálená se polévala vodou, dým se rozháněl plachtami. Podzemní důlní vody se odváděly *dědičnými stolami* nebo se vyťahovaly na povrch v kožených měších *vrátkem* (*rumpálem*). Teprve ve 14. stol. se lze setkat s jednoduchým strojem, *trejvem* (*žentourem*) na koňský pohon. Vyrubaná hornina se odnášela k šachtě v dřevěných *necičkách*, od 15. stol. se vozila v *huntech*,

důlních vozících tlačných lidskou silou. Na povrch byla hornina vyťahována v měších *rumpálem* nebo *trejvem*. Až v 16. stol. bylo využito vodní síly pro pohon výkonnějších čerpacích, těžních a větracích zařízení, nazývaných *jáchymovská raná mechanizace*. K osvětlování práce v podzemí sloužily louče, lojové a olejové kahance různých forem nebo svíčky. Ve starých důlních dílech našli průmysloví archeologové staré kahance i pozůstatky důlních nástrojů a zařízení. – V kutnohorských dolech byla pro různé pracovní postupy, nářadí a činnosti používána speciální česká terminologie. Podobně tomu bylo při pojmenování jednotlivých dolů, šachet a štol. Jáchymovská důlní terminologie byla německá, využívala zvyklostí z německých rudných revírů. – Pracovní zkušenosti, zvyky a návyky přenášeli důlní specialisté z revíru do revíru po celé střední Evropě. Střelný prach byl poprvé použit 1626 v Banské Štiavnici, kde byly také sestrojeny a užívány atmosférické stroje. Staré důlní techniky jsou podrobně popsány a kresebně dokumentovány v horních knihách, např. ve *Schwazské horní knize* (1556), v Agricolových *Dvanácti knihách o hornictví a hutnictví* (1555), Schnitzerově brněnském rukopise ze 16. stol. a na titulních listech kancionálů z horních měst. Zaznamenány jsou i činnosti na povrchu, jako čištění a třídění rudy, které byly především ženskou prací. Ženy se také staraly o stravování horníků a ošetřování nemocných a zraněných ve špitálech. – V 18. stol. byla objevena první větší naleziště uhlí a počáteční pracovní postupy i nástroje byly převzaty z rudného hornictví. Využitím páry a parních strojů došlo k významnému pokroku i v h. Parní těžní stroj a čerpací zařízení umožnily těžbu ve větších

hloubkách. V Příbrami bylo 1875 dosaženo na dole Vojtěch hloubky tisíc metrů. Uhelné h. si postupně vynutilo změny v důlní technice. 1820 byly v dolech zavedeny železné kolejnice náhradou za dřevěné, přizpůsobily se vozíky na odvoz vykopaného uhlí, místo lidské síly se používalo koňských potahů, 1840 byla nahrazena konopná lana drátěnými, od r. 1850 se zavedla výkonná parní čerpadla a zlepšovaly se metody hloubení. Koncem 19. stol. umožnily šramací a vrtací stroje na stlačený vzduch další zvýšení těžby. K osvětlování byly zavedeny karbidové lampy, zdokonalené kvůli bezpečnosti. Poslední vývojovou fází představovaly lampy elektrické. – Elektrina se postupně zaváděla i do hlavních prostor dolů, na náraziště. Elektrické lokomotivy nahradily koňskou sílu. Změnilo se i povrchové příslušenství dolů, tj. středověké *kavny* s modlitebnou a trejvy s koňským potahem. Dřevěné budovy, kde se třídila ruda od hlušiny, byly postupně nahrazeny těžními budovami s parním, ve 20. stol. elektrickým těžním strojem, strojovnou, lampárnou, prádlem rudy nebo uhlí, šatnami a lázněmi pro horníky.

Těžní věž s kolem navíječím lano těžní klece signalizovala důlní těžbu a stala se krajinotvornou dominantou. Jinou podobu měla krajina s povrchovými doly. Zatímco středověká těžba kovů nedevastovala krajinu, uhelné velkodoly s obrovskými rýpacími stroji dokázaly ve 20. stol. negativně změnit zemský povrch. – H. mělo značný podíl na formování některých oblastí lidové kultury. Zvl. se to projevilo v bydlení, hornickém oblečení, společenském životě a v oblasti folkloru. Pro h. byly typické určité projevy umělecké tvorby. Jsou známy staré i novější hornické písně, horníci byli zručnými řezbáři (zvl. plastik s hornickou tematikou), obsáhlý byl hornický slovesný folklor s vyprávěním o horním duchu *permonikovi*, proslulé byly hornické přezdívky a škádlivky. Zvláštností měla samotná odborná mluva horníků, počestující mnohdy německé termíny. – V počátcích dolování bydleli horníci poblíž dolů v dřevěných přístřešcích a chatách. Rozvoj dolování (např. v Kutné Hoře, Jáchymově a Příbrami) znamenal rychlý růst horních měst s reprezentačními kamennými domy horních úředníků a množstvím dřevěných domků pro horníky. Typické bylo ulicové uspořádání domů, sledující hornatý terén (Jáchymov, Březové Hory). Zatímco dřevěné stavby se nezachovaly, kamenné domy jsou ozdobou bývalých horních měst. Pro období uhelného dolování byly typické hornické kolonie, stavěné jednotlivými důlními společnostmi a pronajímané horníkům. Splňovaly minimální bytové požadavky a jejich předností byla blízkost u pracoviště (Ostravsko, Plzeňsko). Jiným typem ubytování byly přestavby částí zemědělských hospodářských budov na byty (sev. Čechy, Kladensko). Zatímco kolonie

jsou typické pro 19. a počátek 20. stol., v 50.–70. letech 20. stol. vyrostla celá města a sídliště pro horníky (Ostravsko, sev. Čechy). – Z archivních pramenů a vyobrazení v horních knihách je známo specifické hornické oblečení jak pracovní, tak slavnostní již od 15. stol. a lze sledovat změny, kterými prošlo v průběhu staletí. Původním pracovním oblečením horníků byla halena a přiléhavé kožené nebo látkové kalhoty. Halena se nazývala *kytle* nebo *perkytle* a přecházela u krku v kapuci, která chránila hlavu. Od 16. stol. doplňoval perkytli opasek s kůží (*flekem*). Slavnostní oblečení, zaznamenané v 15. stol. v Kutné Hoře, tvořila rezná kytle do poloviny lýtek, zdobená na přední straně a na kapuci žlutým vyšíváním. V 17. a 18. stol. to byla černá kytle, zapínaná na mnoho knoflíků, doplněná červenými nebo černými kalhotami pod kolena a bílými punčochami nebo kamašemi. V 19. stol. se stalo typickým černé oblečení horníků: dlouhé kalhoty podle módy a perkytle, podle předpisu z r. 1849 s pelerínovým límcem s devíti cípy, límec a manžety ze sametu, ozdobou byla hornická kladívka a knoflíky s vyraženým hornickým znakem. Horní úředníci měli předepsán kabát důstojnického střihu, kalhoty s lampasy, opasek se sedací kůží a čáku s kokardou a chocholem z kohoutího peří. Po velké hornické stávkě (1900) se slavnostní hornické kroje odkládaly a jen zřídka se objevovaly při církevních slavnostech a reprezentačních příležitostech. Renesancí hornického kroje znamenal nábor do h. v 50. letech 20. stol. Předpisem z r. 1952 byl předepsán hornický stejnokroj, přizpůsobený střihem vojenské uniformě, v černé barvě, ozdobený hornickými kladívky na knoflících. Pokrývku hlavy tvořila černá brigádýrka, na tuhé přední části čepice byl připevněn hornický znak, ražený z kovu. Označení příslušnosti k podniku bylo na výložkách a náramenících. Další směrnice (1983) znamenala návrat k tradičnímu typu hornické perkytle s pelerínovým límcem s cípy a se zapínáním na devět knoflíků s hornickými kladívky. Nárameník je zdoben černými třásněmi a jsou na něm označeny funkce a příslušnosti k dolu. Čapka má tvar lodičky a na levé straně jsou našita zlatá hornická kladívka. – Horníci patřili k prvním stavovsky organizovaným dělníkům. Již od 15. stol. se sdružovali v horních bratrstvech, jejichž úlohou byla podpora členů v nemoci a nouzi, péče o vdovy a sirotky, starost o duchovní život, o hornické oltáře, kaple a kostely a stavovská reprezentace. K těmto účelům odevzdávali příspěvky ze svého výdělků. Hornická bratrstva měla svoje stanovy, představenstvo,

vlastnila korouhve a prapory a členové si pořizovali slavnostní kroj ke společným reprezentačním vystoupením při náboženských slavnostech (oslavách hornických patronů sv. Barbory a Prokopa) a při významných návštěvách v horních městech, kdy holdovali panovníkům a šlechtickým či horním představitelům. Hornické tradice se udržovaly nejen v rudném dolování, ale přenesly se v omezené míře i do uhelných revírů. Středověká bratrstva vystřídala podpůrná a odborová činnost v bratrských pokladnách. Hornické slavnosti (*parády*) se udržovaly o svátcích hornických patronů, některých církevních slavnostech a postupně na konci 19. a počátkem 20. stol. zanikaly. Pokus o obnovu hornických tradic v období socialismu se realizoval formou oslav Dne horníků a obnovou hornických uniforem.

Lit.: J. Agricola: *Dvanáct knih o hornictví a hutnictví*. Praha 1986, přetisk vyd. z r. 1555; K. Valta: *Po stopách utrpení a slávy hornictva na Příbramsku*. Příbram 1936; J. Kořan: *Dějiny dolování v rudním okrsku kutnohorském*. Praha 1950; *Kladensko*. Praha 1959; K. Fojtík – O. Sirovátka: *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961; *Dějiny Ostravy*. Ostrava 1967; *Dolování v Jáchymově. 1516–1966*. Praha 1967; O. Skalníková: *Hornictví v české lidové kultuře*. In: *Lidová tradice*. Praha 1971, s. 225–321; O. Skalníková: *Hornická lidová tvořivost*. VSP 13, 1978, s. 37–63; O. Skalníková: *Pět století hornického kroje*. Příbram 1986; O. Skalníková: *Etnografické výzkumy všedního života i svátečních aktivit českých horníků*. NVČ 15/16 (57/58), 1999, s. 132–142; J. Kořínek: *Staré paměti kutnohorské*. Praha 2000; J. Majer

a kol.: *Hornictví*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 87–117. [osk]

hořčice viz olejnjny

hospodářčček, ochranný duch domu. Představa byla známá už v antice. V české tradici měl h. především podobu hada, jehož objevení zvěstovalo v duchu animistických představ smrt hospodáře. H. bývá ztotožňován i s domácím skřítkem, jak to lze nalézt již v díle J. A. Komenského. Podání o h. bylo vyhledávaným námětem v období národního obrození pro tušenou souvislost se staroslovanským náboženstvím. Tyto jevy byly považovány za natolik významné, že samostatné heslo v *Ottově slovníku naučném* obdržela i ruská obdoba *domovoj*. S h. bývá spojováno také obecně evropské podání o dítěti, které společně s hadem jídá na prahu domu mléko s chlebem nebo kroupami: jestliže rodiče hada-hospodářččka zabijí, dítě umírá. Od středověku je doložen podobný námět spojující dvě bytosti poutem života: had chodí pravidelně dojit krávu, je-li zabít, hyne i kráva. Námět je považován za slovanské specifikum, zachytil ho však již z 9. stol. arabský zdroj. Č. Zíbrt našel kresbu s tímto motivem v pramenu z 15. století.

Lit.: E. Pomeranceva: *Russkie rasskazy o domovom*. Slavjanskij folklor, Moskva 1972; D. Klímová: *Hospodářčček v českém lidovém podání*. ČL 67, 1980, s. 214–222. [dk]

hospodářská soustava, soustava hospodaření v zemědělství, zemědělská soustava – účelový systém organizace zemědělských

výrobních jednotek (usedlostí, dvorů, závodů) v daných půdních a klimatických podmínkách, racionálně využívající těchto podmínek a znalostí způsobů pěstování rostlin a chovu zvířat k dosažení požadovaných výsledků. Obecněji je h. s. souborem vzájemně na sobě závislých a vzájemně se podmiňujících prvků, prostředků a zařízení racionálně uspořádaných, usměrňovaných a regulovaných na prostoru zemědělských závodů, opakujících se procesů za účelem dosažení optimální výroby organické hmoty, produktů, energie. Základní součástí h. s. je využívání obhospodařované půdy ke krytí potřeby rostlinných produktů, produktů chovu zvířat a dalších statků (hnůj, energie, suroviny organického původu, ochrana půdy). F. Lom pokládá za základ h. s. způsob využívání zemědělské půdy, její rozdělení na kultury (pole, zahrada, vinice, chmelnice, louka, pastvina, sad) a rozdělení polí na hony podle rotace stanoveného osevního postupu. Podíl luk a pastvin a podíl krmných pícejn a plodin na orné půdě určuje pak rozsah chovu hospodářských zvířat. – Nejstarší h. s. v č. zemích od počátků zemědělského osídlení v mladší době kamenné byla *přílohová* soustava, charakterizovaná přílohem, tj. ponecháváním obdělávané půdy ladem po jednoletém i víceletém osévání převážně obilninami (pšenice dvouzrnka, jednozrnka a později pšenice obecná, ječmen, proso, pak i žito a oves). Podle úrodnosti půdy a potřeby potravin se příloh (*úlehle, lada*) ponechával nejméně 3–6 let neoset do doby, než byla obnovena úrodnost půdy, tj. schopnost půdy dát znovu dostatečně velkou sklizeň. V přílohové h. s. mohla být jen menší část obdělávané půdy (orné půdy) ročně osévána (asi 10–50 %) a zbytek plochy zůstával ladem. Půda k setí obilnin byla připravována rozrušením drnu ručním, později potažním nářadím nebo v případě zorňování *noviny* likvidací původního porostu ohněm, tj. žďářením lesa a křovin. Přílohová h. s. ve středoevropských podmínkách vyžadovala letní pastvu na přílohu, loukách, pastvinách a v lese, vytvoření zásoby píce na zimu a alespoň jednoduché ustájení zvířat v zimních měsících. Postupným vzrůstem počtu obyvatel v omezeném obhospodařovatelném areálu docházelo nutně k rozšiřování každoročně osévané plochy, a tím i ke snižování plochy přílohu, tj. k jeho zkracování až na jednoletý úhor. Při rozšíření pěstování ozimů a jaří a postupném zvyšování stavů dobytka, zvl. skotu, ovcí a koz, docházelo ke hnojení přílohu (úhoru) exkrementy pasených zvířat. Z přílohové h. s. tak zanikaly již od pravěku původní úhorové soustavy v závislosti na konkrétních místních pod-

mínkách v místech vyžadujících vyšší intenzitu zemědělské výroby (potřebu potravin). – Ve feudálním období v č. zemích a ve většině oblastí Evropy převládala nejrozšířenější *úhorová h. s.*, vyznačující se tříletou rotací a osevním sledem: úhor, ozim, jař, na úrodnějších půdách s ozimou pšenicí a s jarním ječmenem, na méně úrodných s žitem (ozim) a ovsem (jař). Tato trojhonná h. s. byla obvyklá na feudálních velkostatkách i u poddaných. V jednotlivých zemědělských závodech byla vyčleněna přílehlá část orné půdy jako záhumenek (tj. za humnem, mlatem), event. zahrada pro pěstování zeleniny, technických plodin a okopanin (řepa, tuřín), a podstatně větší část polí byla obhospodařována trojhonným osevním postupem s pravidelným sledem. Vzhledem k potřebě společné pastvy dobytka na úhoru a kvůli šetření orné půdy pro osev byla pole jednotlivých rolníků v trojhonné h. s. vázána i horizontálně. Pole rolníků byla ve vesnici rozdělena do tří stran: strany úhoru, ozimu a jaře. Časová a prostorová vázanost s koncentrací pozemků osetých plodinami stejného charakteru se nazývala obúrová vázanost (*obúr*, trať). Trojhonná h. s. měla formu výrobní technickou (podnikovou), spočívající v osevním sledu úhor-ozim-jař, a společenskou, vyplývající z časové a prostorové obúrové vázanosti (trojstranná h. s.). Obúrová vázanost se nevztahovala na vrchnostenské velkostatky, samoty či zemědělské usedlosti v rozptýleném osídlení. – Původní úhorová h. s. zahrnuje i některé další formy: v j. Evropě a na Blízkém východě byla rozšířena jednohonná h. s. s půlročním osemem a půlročním úhorem, možná v teplejších oblastech s intenzivní bakteriální činností v obdělávané půdě i během zimního období a hnojením pole hnojem získávaným z měst; naopak v podmínkách s pomalejší obnovou úrodnosti půdy, zejm. na chudších půdách ve vyšších polohách, zaujímal celoroční úhor až 50 % osevni plochy. Vznikla tak dvouhonná h. s., kdy se obilniny střídaly s úhorem. V humidnějších oblastech na horách (v č. zemích v Krušnohoří, v Krkonoších a na Šumavě) byly koncem 18. a v 19. stol. používány soustavy střídající pěstování obilnin s travním přílohem, podobné h. s. rozšířené v Alpách (*Egartenwirtschaft*) a v přímořských oblastech, často na marších u Severního moře v Holštýnsku (*Koppelwirtschaft*, *Koppel*, hon ohraničený valem sbíraného kamení s křovinatým porostem, chránícím pole před větrem). Značné zastoupení dočasných pastvin a luk v této soustavě (kromě trvalých luk a pastvin) a vhodné klima umožnily dostatečnou a pravidelnou výživu většího počtu dobytka během roku. Plemena skotu

z těchto oblastí se stala základem zušlechťování skotu v Evropě a později i v dalších oblastech (alpská a nížinná plemena). – Trojhonná h. s. neumožňovala ve své konečné fázi (i při začlenění veškeré zemědělsky využitelné plochy v nerozšiřitelném areálu) další zvyšování výroby potravin, zvl. obilovin, pro rychle vzrůstající počet obyvatelstva (města, nezemědělské činnosti). Veškerá využitelná plocha byla obdělávána. Ze dvou třetin byla každoročně osévána obilninami a z jedné třetiny ponechána úhorem, jen minimálně obnovujícím úrodnost polí a umožňujícím alespoň nejnětější pastvu. Při nízkých stavech dobytka bylo získáváno nedostatečné množství hnoje (jediného hnojiva), a tím nízké výnosy obilnin. Zrušení začarovaného kruhu málo intenzivní trojhonné h. s. umožnilo objevení a využití potenciálních vlastností pícnin, zvl. vikvovitých (jetele, vojtěšky), a jejich pěstování na orné půdě a také zařazení nových okopanin (brambory, cukrovka) a technických plodin do osevni postupů místo úhoru. – Na více místech v Evropě, v č. zemích např. na Děčínsku, vznikaly od 16. stol. *zlepšené úhorové* soustavy s částečným nebo úplným využíváním úhoru k osevu tzv. úhorovými plodinami. Osevni postupy pak byly často šesti a devítihonné. Ve vyšších polohách se uplatňovaly zlepšené soustavy travopolní (8–12honné). Střídavé osevni postupy, při nichž nepřicházejí po sobě tytéž plodiny, vznikly pravděpodobně ze zlepšených trojhonných, popř. travopolních osevni postupů. Vznikly asi v úrodných oblastech Flander, event. sev. Itálie v 17. stol., odkud se rozšířily do Anglie a odtud jako tzv. norfolkský osevni postup do dalších zemí Evropy (jetel-ozim-okopaninu-jař jako nejrozšířenější v Anglii uvádí 1774 A. Young). Znalost střídavých osevni postupů v Čechách je doložena k r. 1764 (Nové Hrady). – Nová intenzivnější h. s. s pravidelnými osevni postupy (střídavé hospodářství, *střídavá h. s.*) při snížení osevni ploch obilnin dávala vyšší výnosy i větší sklizně. Pěstování okopanin místo úhoru zvýšilo výrobu potravin (brambory, cukr) a krmiv (řepa, brambory) i surovin pro vznikající potravinářský průmysl (cukrovary, lihovary, škrobárny). Výroba píce na orné půdě (jetel, vojtěška, trávy) umožnila zvýšení stavů dobytka i jejich užitkovosti (mléko, maso) a vyšší produkci hnoje (zvýšení výnosů a sklizní). – Střídavé hospodářství se v č. zemích začalo šířit ve 2. polovině 18. stol., k všeobecnému rozšíření došlo od 1. poloviny 19. stol. Úhor do konce 19. stol. zaujímal v Čechách jen 1,3 % a na Moravě 2,1 % orné půdy. Podle F. Loma se ve 2. polovině 19. stol. rozšířily v č. zemích v úrodných nížinných

výrobních oblastech ryzí střídavé postupy norfolkského typu a v ostatních oblastech střídavé postupy modifikované. – S intenzifikací hospodářství od 2. poloviny 19. stol., prohlubováním a rozšiřováním poznatků o udržování úrodnosti půdy a o pěstování rostlin a chovu zvířat se intenzivní hospodářské soustavy více přizpůsobovaly konkrétním přírodním podmínkám i potřebám zemědělců (nesnášenlivost jetele v krátkém intervalu po sobě, menší nebo větší potřeba ploch okopanin a technických plodin atd.). Od konce 19. stol. vznikaly (1) *mnohostranné intenzivní* soustavy s mnoha modifikacemi podle výrobních oblastí a zaměření (řepařsko-mlékařské, pastevní s chovem skotu), (2) *specializované intenzivní* soustavy s výrazným zaměřením na výrobu některých produktů (mlékařské u měst, výdojná hospodářství, chmelářské, ovocnářské, semenářské), (3) *průmyslové* soustavy zvl. na velkostatkách, zaměřené na vlastní potravinářský průmysl (cukrovary, lihovary), (4) *volné* hospodářské soustavy bez stálých osevni postupů, maximálně přizpůsobené trhu bez ohledu na zhoršující se stav obdělávané půdy (h. s. bez hospodářských zvířat, loupeživá apod.). – Kopaničářstvím byl v č. zemích označován způsob hospodářství pomocí ručního nářadí v některých kopcovitých oblastech (Karpáty).

Lit.: F. Horský: *Střídavé hospodářství a jeho všeobecné rozšíření*. Praha 1861; A. Klečka – J. Fabian – E. Kunz: *Pícninářský plán v osevni postupu a využití starých zkušeností*. Mladá Boleslav 1942; F. Lom: *Zánik trojhonného hospodářství po roce 1848*. ČL 3, 35, 1948, s. 157–164, 200–208; V. R. Viljams: *O provádění travopolní systémí zemědělija*. Moskva 1949; B. H. Slicher v. Bath: *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500–1850)*. Utrecht 1960; V. Urbancová: *Príčiny pretrvania archaických poľnohospodárskych foriem v niektorých oblastiach Slovenska*. SN 8, 1960, s. 255–267; V. Urbancová: *Motykové hospodárenie v slovenskom poľnohospodárstve 19. a 20. storočia*. SN 13, 1965, s. 3–32; L. Loudil: *Rozsah pěstování polních pícnin – jetelovin v Čechách (1787–1856) a jejich vliv na provozní systém zemědělské výroby*. VPČZM 6, 1966, s. 173–228; M. Košťál: *Tzv. vícehonné systémy a omezování úhoru na dvorech děčínského panství ve 2. pol. 16. stol.* VPČZM 7, 1967, s. 57–65; E. Albert: *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století*. PHZL 8/9, 1970; F. Lom: *Vývoj osevni postupů a soustav hospodářství v českých zemích. Metodologická studie*. VPZM 13, 1974, s. 215–263; K. Kudrna: *Zemědělské soustavy*. Praha 1979; Z. Beran: *Krmivová základna 1750–1938*. Prameny a studie 11. Praha 1979; M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980. [zt]

hospodářské stavby, soubor objektů potřebných k provozu zemědělské usedlosti. Nejčastěji jsou umístěny v rámci dvora, kde přímo či volně navazují na obytné části nebo stojí mimo usedlost; společné h. s. jsou určeny pro více zemědělců. Množství a druh h. s. závisely na způsobu a rozsahu hospodaření, na jeho specializaci a na pěstování technických plodin. Přestavby nebo nová

výstavba těchto budov proto bývaly častější než u obytných stavení. Zavádění výnosných pčin v 19. stol. umožňovalo pěstovat více dobytka (větší chlévy), zatímco s možností stavět malé chalupnické usedlosti i domky bezzemků a podruhů ubýlo obyvatel na usedlosti a zmenšil se tak nárok na obytný prostor. Josefínský požární řád z r. 1785 nařizoval u stájí a chlévů zděnou konstrukci

(v obytné části bylo vyzdění vyžadováno pouze u černých kuchyní). Postupné přestavby hospodářských objektů vedly od skupinové zástavby dvora k jeho uzavřenějším formám. Chlévy, pův. častěji samostatné, byly později většinou situovány k obydlí nebo k maštali, která se ze všech hospodářských objektů umísťovala nejbližší obytné části. Ve vsích jižně od Litomyšle byla dokonce přistavěna ke světnici a s ní přímo propojena dveřmi (na Bruntálsku se v této poloze ojediněle nacházel chlév). Zvláštní umístění měla maštal pro vojenské koně, někteří hospodáři ji v 19. stol. stavěli na základě výhodných podmínek daných vojenskou správou. Při maštalích bývala řezárna, propojená stropním otvorem s půdou, kde se ukládala píce. Ve dvoře stály i další objekty pro chov hospodářských zvířat a drůbeže: ovčín, prasečí a drůbeží chlívký, vyvýšené kurníky, psí bouda a zavěšený nebo kuželový holubník, umístěné bez ustálených pravidel. Na Litomyšlsku se někdy ovčín i chlév objevil před průčelím světnice. Uvnitř dvora proti chlévům mělo místo hnojiště, později vyzdívané a opatřené krytou jímkou se stojanovým čerpadlem na močůvku. Převážně až po 1. polovině 19. stol. se ke hnojišti přimykala záchodová budka. Významné místo patřilo sýpce; pokud ji tvořil samostatný přízemní nebo vícepodlažní objekt, stával často proti oknům hlavní světnice. U usedlosti se čtyřstranným dvorem bývala obvykle v patře některého hospodářského křídla, u malých čtyřbokých dvorů přímo nad vjezdem. Na Chodsku a na střední Moravě bývaly patrové sýpky vkomponovány vedle síně špýcharového domu. Typově se mu přiblížily ty domy mezi Hradcem Králové a Jičínem, které měly sýpku mezi komorou a chlévem. Menší horácké usedlosti, kde jediná střecha kryla všechny hospodářské a obytné části domu, měly sýpky na úrovni hambalků v půdním prostoru. V novostavbách obytných částí nebo výměnků se sýpka od poslední čtvrtiny 19. stol. umísťovala do polopatra (*půlstoku*) nad světnici. Dvůr obklopovala také kolna pro vozy, na nářadí, k výkonu zemědělských a jiných prací a k uschování paliva, do dvora často otevřená; východně od Pardubic, na Vysokomýtsku, Litomyšlsku a Poličsku se nazývala podstáj, skladovací prostor nad ní *stáj*. U větších usedlostí byl v kolně vyčleněn uzavřený prostor pro bryčku, kočár, parádní saně, později i traktor a automobil; často se spojoval s domácí dílnou. Pokud součástí obestavění dvora byla stodola, stavěla se na záhumenní straně. Řídce se budovala z bezpečnostních důvodů v zadní části přilehlé

Špýchar s roubenou klenbou se stopami hliněné omazávky. Kouty (Hlučínsko)

zahrady, ve městě tvořily stodoly obvykle souvislý řetěz za jeho hradbami (Kouřim). U přestavovaných usedlostí od poloviny 19. stol. je stodola téměř vždy součástí budov obklopujících dvůr, u větších hospodářství je doplněna přístavkem (plevník, šrotovna). V chmelařských oblastech se od 80. let 19. stol. budovaly také sušárny chmele, který se do této doby sušil na půdách a v komorách rolnických usedlostí. Další hospodářské stavby se umísťovaly mimo dvůr. Na záhumenní straně, většinou v sadě, stála sušárna na ovoce, někdy spojená s varnou povidel, přenosná bouda pro hlídače, včelín a popř. haltýř (pokud nebyl pramen vody nebo studený sklep přímo v domě). Ve větší vzdálenosti od usedlosti stála sušárna lnu a konopí, u nejbližší louky a vodního zdroje bývalo selské bělidlo (k bílení plátna pomocí draselného roztoku), hlídač bouda na bělidle a na lukách při senoseči nebo tzv. hotařská bouda (j. Morava) na polích a vinohradech k pobytu hlídačů v době zrání úrody. Na lukách vzdálených od usedlostí se zřizovaly seníky (j. Čechy, Šumava, Krkonoše, jihových. Morava; na Těšínsku *chlevky na seno*), v horách letní chlévy pro dobytek nebo salaše se zařízením na zpracování mléka (na Moravě *stániska*, v Krkonoších *boudy*). Mimo usedlost a vlastní obec stály také vinohradnické stavby. – V řadě vsí měli zemědělci některé z h. s. společné, většinou jako obecní, spolkové nebo družstevní: sušárna ovoce, sušárna lnu

a konopí, haltýř (na návsi ve Studnicích na Hlinecku stál na potůčku velký haltýř rozdělený na 11 kotců pro okolní statky), pazderna, varna povidel, palírna, moštárna ad. – H. s. rozlehlých panských dvorů měly podobnou sestavu účelových staveb, navíc zde byla mléčnice s lednicí a později i váha. Mezi h. s. po obvodu panského dvora prolínaly deputátní byty a ratejna. Obvykle z vnější strany ke dvoru přiléhala zahrada se skleníky a bytem nebo domkem zahradníka. V t. chmelařství.

Lit.: L. Niederle: *Život starých Slovanů I/2*. Praha 1913, s. 798–817; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 25–70; F. Lom: *Zemědělské stavby v druhé polovině 19. století*. ČL 3, 35, 1948, s. 65–69; V. Frolec: *Vinohradnické stavby na Slovácku*. Uherské Hradiště 1966; J. Vařeka: *Hospodářské stavby na horním toku Ostravice*. ČSIM 17, 1968, s. 118–124; V. Mencl: *Lidová architektura v Československu*. Praha 1980; LA, 1983; J. Langer – J. Vařeka: *Naše lidové stavby*. Praha 1983, s. 165–232; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 134–169. [18]

hospodářské školy, zemědělské (rolnické) školy – vzdělávací instituce zaměřené na zemědělství. V č. zemích byly zakládány od 18. stol., nejprve na soukromé bázi. První česká zemědělská škola byla založena v Břevnově (1728–1738), 50 let poté škola známého ekonoma J. Puteaniho v Souticích. Jan ze Schönfeldu za-

ložil při svém statku Trnová u Zbraslavi *Selskou školu* (1790–1799) a vydal pro ni první českou zemědělskou učebnici. Tyto soukromé školy měly krátkodobé trvání, především z finančních důvodů. Proslulost získal krumlovský *Ekonomický ústav*, tříletá škola pro hospodářské úředníky na feudálních velkostatkách (1800–1850), kam byli přijímáni žáci po přísných přijímacích zkouškách. Po zániku poddanství a v souvislosti se změnami v tradičním zemědělství vyvstaly požadavky na odborně vzdělaného rolníka, který by dokázal zavádět správné osevní postupy, strojená hnojiva, používat nové zemědělské stroje a nářadí a zdokonalovat živočišnou výrobu. 1850 vznikly z podnětu *Vlastenecko-hospodářské společnosti* první dvě rolnické školy: česká ve schwarzenberském Rabíně (1850–1867) a německá v thunovské Libverdě (1850–1938). Jejich vedením byli pověřeni nejlepší zemědělští ekonomové. Rabínskou školu vedl F. Horský, libverdskou A. Komers. V 60. letech 19. stol. vznikly další tři české rolnické školy, které založili při svých velkostatkách osvícení šlechtici: 1862 J. Colloredo-Mansfeld na Opočně, 1863 J. Harrach ve Stěžerách, kde působil známý český ekonom J. B. Lambl, a 1864 F. Josef Lobkovic v Hracholuskách u Roudnice. Tyto tři školy si udržely přímou či nepřímou kontinuitu až do přelomu 20. a 21. stol. Významným mezníkem ve vývoji českého zemědělského školství byl rok 1864, kdy zemský sněm Království českého vydal *Základní pravidla pro zřizování h. š. v Čechách, které chtějí být prohlášeny za ústavy zemské*. Pravidla byla první zákonou směrnicí, na Moravě vyšla obdobná směrnice až 1883. Směrnice uváděly učební plány, vyučovací předměty, určovaly minimální počet učitelů, vymezovaly místní hospodářské a finanční podmínky pro zřizování veřejných nebo zemských škol. Nejvyšší dozor nad h. š. měla vláda, konkrétní dozor vykonávali zemští inspektoři, ustanovení zemským výborem. Ministerstvo orby ve Vídni (*Ackerbauministerium*) vytvořilo 1869 třístupňovou soustavu zemědělského školství: (1) rolnické školství; (2) vyšší h. š., které poskytovaly středoškolské odborné vzdělání (oba tyto typy měly charakter zemských škol); (3) vysokoškolské vzdělání skýtalá nově založená *Hochschule für Bodenkultur* ve Vídni, která podléhala přímo ministerstvu orby; časem vznikly ještě (4) zimní rolnické školy (první z nich vyučovala již 1868/69 při rolnické škole v Chrudimi, uzákoněny však byly teprve 1885). V l. 1883–1896 působilo v Čechách 20 těchto škol českých

i německých, do r. 1914 k nim přibýlo dalších devět. Na Moravě a ve Slezsku působilo k r. 1914 40 zimních škol. Poskytovaly rolnické mládeži odborné zemědělské vzdělání v co nejkratší době a s nízkými náklady. Vyučování bylo dvouleté, vždy po pět zimních měsíců. V 80. l. se dále rozvíjely, vzdělávaly příští hospodáře na rolnických usedlostech a nižší hospodářské úředníky. Při každé rolnické škole existoval statek pro praktickou výuku. Do vyšších h. š. vstupovali patnáctiletí absolventi nižších středních všeobecných škol. Vyšší h. š. byly tříleté a poskytovaly vzdělání majitelům velkostatků a jejich hospodářským úředníkům, končily maturitní zkouškou. Vyšší h. š. byly zřízeny přeměnou dosavadních rolnických škol v Chrudimi, Hracholuskách, Kadani (1885–1887), Horních Heřmanicích ve Slezsku (1872), Přerově a v Novém Jičíně (1875). K r. 1918 působilo v č. zemích šest středních h. š., z toho tři německé (v Kadani, Horních Heřmanicích a v Novém Jičíně). Privilegované postavení zaujímal h. š. v Táboře a Libverdě. Až do r. 1885 náležely ke středním h. š., od té doby se nazývaly *vyšší hospodářské ústavy zemské*, od r. 1907 získaly obě školy statut *akademie* a přijímaly maturanty ke dvouletému studiu. Ve 2. polovině 19. stol. vznikaly v Evropě *speciální zemědělské školy*. V č. zemích byla první z nich jednoletá škola ovocnářsko-vinařská, založená 1870 v Troji u Prahy Vlastenecko-hospodářskou společností. 1885 byla škola rozdělena na oddělení české a německé, změnila název na *Český zemský pomologický ústav* a stala se školou dvouletou. Další speciální školy vznikaly v 80. a 90. letech 19. stol. podle výrobního zaměření kraje: ovocnářsko-vinařská v Mělníku a Litoměřicích, zahradnická v Chrudimi, rolnicko-linařská v Českých Budějovicích, v Humpolci a Trutnově, rolnicko-chmelařská v Rakovníku, chmelařsko-zelinařská v Žatci, rolnicko-lukařská ve Vysokém Mýtě a lukařská škola pro výchovu melioračních mistrů v Chebu. Na Moravě vznikly v téže době: německá škola zahradnická a štěpařská v Brně, rolnicko-vinařská ve Znojmě, vyšší ovocnicko-zahradnická v Lednici, zemská vinařsko-ovocnická v Mikulově a *Český pomologický ústav* v Bohnicích u Brna. Ke specializovanému zemědělskému školství náležely také mlékařské školy: rolnicko-mlékařská v Plzni (1892) a ve Frýdlantě (1892), mlékařská a sýrařská v Kroměříži (1902). Po vzniku Československé republiky došlo k rozsáhlé reformě zemědělského školství. Pro všechny typy zemědělských

škol byly vydány jednotné školské řády, učební osnovy, zkušební a klasifikační řády. Reformu navrhoval a prováděl E. Reich. V č. zemích byly zřízeny tři *vysoké zemědělské školy*: *Vysoká škola zemědělského a lesního inženýrství* jako samostatná fakulta při *Českém vysokém učení technickém* v Praze (existovala již od r. 1906 jako zemědělský odbor ČVUT), *Vysoká škola zemědělská* v Brně s odbory zemědělským a lesnickým a v Libverdě-Děčíně odbor zemědělství při německé technice v Praze. Zároveň zanikly obě hospodářské akademie. Vysoké zemědělské školství náleželo do kompetence ministerstva školství, ostatní zemědělské školy podléhaly ministerstvu zemědělství. Střední zemědělské školy se nyní jmenovaly střední h. š. a byly čtyřleté s maturitou. K nim se přiřadila i tábořská škola. Nejpočetnější skupinu v síti odborného školství tvořily *nižší odborné školy*, totiž dvouleté školy rolnické a odborné h. š. (zimní). Dále trvaly již zmíněné specializované h. š. Mezi ně se řadila i *Vyšší zemědělská škola družstevní* založená v Praze 1919. Tato jednoletá nástavbová škola pro družstevní funkcionáře přijímala maturanty z gymnázií, reálků, obchodních akademií a vyšších h. š. Vedle soustavy hospodářského (zemědělského) školství existovaly ještě zemědělské a zahradnické pokračovací školy, které poskytovaly elementární zemědělské vědomosti dětem drobných rolníků; za 1. republiky doznaly značný rozvoj. Po 2. světové válce došlo v organizaci zemědělského školství jen k dílčím změnám, např. pro přijetí do rolnických škol byl nyní stanoven věk 16 let a uchazeč musel být absolventem pokračovací školy. Zásadní změny přineslo teprve období po r. 1948 při přebudování zemědělského školství pro potřeby socialistického zemědělství. Nová organizace vešla v život 1951.

Lit.: E. Reich: *Reforma zemědělského školství a vyučování v RČS*. Praha 1924; *Prameny a základy zemědělského pokroku v Československé republice*. Praha 1936; F. Lom – M. Volf – J. Kabrhel: *Vývoj zemědělských věd a pokrok zemědělství na území ČSSR*. *Prameny a studie* 6, 1968; J. Honcová: *Vývoj zemědělského družstevního školství a vyučování družstevnictví v českých zemích*. *Prameny a studie* 16, 1976; Z. Černohorský: *Dějiny zemědělského školství v Československu*. Praha 1980. [jhn]

hospodářsko-kulturní typ, souhrn kultur či společností, které sdílejí komplex stejných specifických rysů v hospodářství a kultuře a jejichž shodná podoba je dána typem ekonomického systému s formou výrazně ovlivněnou určitým přírodním

prostředím (horské, stepní, pouštní, lesní, tropické); jeden z klíčových pojmů marxistické tzv. obecné etnografie. Mezi jednotlivými hospodářsko-kulturními typy existuje kooperace překonávající i značné vzdálenosti, jak to dokládají výzkumy v horských oblastech Evropy, v Andách apod. (např. spolupráce mezi nížinnými zemědělci a horskými pastevci). – Významově blízké jsou pojmy kulturní areál (*culture-area*; rozpracován zejm. v americké kulturní antropologii po 2. světové válce v souvislosti s projektem kategorizace světových kultur) a *Kulturkreis* (škola kulturních okruhů).

Lit.: C. Wissler: *The culture-area concept in social anthropology*. *American Journal of Sociology* 32, 1927; N. N. Čeboksarov – I. A. Čeboksarovová: *Národy, rasy, kultury*. Praha 1978. [jkt]

hospodyňské školy, vzdělávací instituce pro dívky v zemědělství. Vychovávaly ženy hospodyně a odborné organizátorky živočišné výroby na statku, aby se zvýšila a zkvalitnila výroba mléka, masa a vajec, jak to vyžadovala rostoucí spotřeba měst a průmyslových center. Současně se ženy zdokonalovaly ve vedení domácnosti a přispívaly tak ke zvýšení životní úrovně zemědělského obyvatelstva. Výuka vaření založená na principech zdravé výživy a moderních technologických příprav pokrmů vnesla zásadní změny do stereotypního stravování vesnického obyvatelstva. První české h. š. vznikly v úrodných oblastech v podmínkách vyspělého zemědělství: v Kroměříži na Hané (1884) a ve Stěžerách u Hradce Králové (1887). Jejich zakládání organizovaly hospodářské spolky. H. š. byly až do r. 1921 spolkovými ústavami, zřízenými a vydržovanými ze státních, zemských a okresních sbencí, z prostředků příslušného hospodářského spolku i z veřejných sbírek. Např. stěžerská h. š. si v tomto období postavila vlastní budovu (1898), vybavenou vnitřním zařízením i školními pomůckami, a zřídila připojený školní statek. H. š. byly po celou dobu své existence internátní. 1907 vznikla nejvýznamnější česká h. š. v Chrudimi. 1918 bylo v Čechách 5 h. š., na Moravě 4, ve Slezsku 3, celkem tedy 12 h. š. jednoletých a 4 pololetní. Základní změnu v soustavě zemědělského školství přinesla školská reforma z r. 1920, která zavedla jednotný systém a postátnění zemědělského školství. Dvě h. š. byly povýšeny na střední: česká v Chrudimi a německá v Kadani. Střední h. š. byly sice dvouleté, avšak nastupovaly do nich absolventky nižších h. š. Jednoletá h. š. ve Stěžerách byla přeměněna na dvouletou,

ostatní, jejichž počet se zvýšil na 14, byly ponechány jako jednoleté. 1918–1930 vchovaly h. š. 15 697 absolventek, z toho bylo 866 absolventek středních h. š. Při středních h. š. byly zřízeny semináře pro vzdělávání učitelek. Součástí výuky na h. š. byly teoretické předměty, praxe v domácích pracích i na školním statku a exkurze. Objektem exkurzí byly nejčastěji dvory, vzorná rolnická hospodářství, zpracovatelský průmysl, hospodářské školy a odborné výstavy. Přední h. š. se na některých výstavách i podílely. H. š. byly československou specialitou a byly vysoce oceňovány zahraničními odborníky. Protože byly spjaty se zemědělskou malovýrobou, zanikly v průběhu kolektivizace zemědělství.

Lit.: E. Reich: *Reforma zemědělského školství a vyučování v RČS*. Praha 1924; B. Kozáková: *Hospodyňské školy*. In: *Zemědělská osvěta v RČS*. Praha 1931; Z. Černohorský: *Dějiny zemědělského školství v Československu*. Praha 1980; J. Honcová: *Přínos českých hospodyňských škol k rozvoji zemědělské výroby a životního způsobu zemědělců*. VPZM 24, 1984 s. 261–277. [jhn]

hostie 1. v předkřesťanském období zmírňující, výkupná nebo očištná oběť; 2. Sanctissimum, Nejsvětější svátost, eucharistie, tělo Páně – v křesťanském prostředí nekvašený i kvašený chléb z pšeničné mouky, jako součást některých liturgických úkonů (zejm. přijímání při mši svaté, svátosti posledního pomazání) západní i východní katolické církve a některých církví protestantských a reformačních. Výraz je z lat. *hostia*, obětní zvíře, žertva. Požívání nekvašeného chleba v raně křesťanském období navázalo na judaistické tradice svátku Pesach. Ve 4. a 5. stol. se šířilo také přijímání kvašeného chleba, jež se udrželo v katolické církvi východní i u reformovaných církví. Jako hostie v prostředí římskokatolické církve sloužily zprvu obyčejné okrouhlé koláče lámané na kousky podle počtu komunikantů, od 4. stol. oplatky. Od středověku se objevují hostie z nekvašeného chleba podobné novodobým, kulaté a s plastickými vtačovými ozdobami (Ukřižovaný, beránek Boží, jméno Ježíš, písmena IHS), a to větší pro kněze, menší pro komunikanty. Přijímat h. může každý řádně připravený věřící (po 2. vatikánském koncilu nemá požívat jídlo hodinu před přijímáním). V č. zemích podává kněz h. do úst, v některých galských zemích, snad jako přežitek galského ritu, do rukou komunikanta. Konsekrované hostie se uchovávají v ciboriu ve svatostáncích na oltáři. Vystavují se při výstavě Nejsvětější svátosti (při mši, požehnání nebo na delší

dobu na základě zvláštního povolení). Veřejně se monstrance s h. nosí v průvodu o slavnosti Těla a krve Páně se zastávkami u čtyř oltářů. Používání monstrance s h. při jiných průvodech či obchůzkách zakázal tridentský koncil. – Konsekrovaná h. jako mystické tělo Kristovo měla podle pověrečných představ nejvyšší kouzelnou moc, kterou bylo možné použít k získání osobního či obecného prospěchu, nebo jejím prostřednictvím uškodit druhým. Ze středověku a raného novověku pocházejí např. zprávy, že kněz nosil místy h. v monstranci kolem kostela nebo před jeho portálem při morových epidemiích, proti bouřkovým mračenům a jiným přírodním katastrofám. Doklady o zneužívání hostií jsou známy již ve 4. stol., maximálního výskytu dosahují v 15.–18. stol. H. užívali lidé jako magický prostředek (amulet proti satanovi či útoku dravých šelem, léčivý prostředek pro vyléčení nemocí apod.). H. násobila sílu svého držitele a způsobovala jeho nezranitelnost. Pokud byla přidána do píce, ochraňovala dobytek před čarodějnicemi, nemocemi, zvyšovala tažnou sílu a doživost; včely snášely více medu po vložení h. do úlu. Polibek s h. v ústech zajišťoval trvalou a věrnou lásku. Jestliže matka s h. v ústech dýchla na novorozence, dítě mělo záhy a dobře mluvit. Ukradená h. chránila obžalovaného před soudní prohou. H. připevněná pod uzávěrku nádoby s pálenkou působila příznivě na kvalitu i prodej nápoje. H. sehrávala důležitou roli i při střeleckých praktikách (při lití čarovných kulí, které nikdy neminou cíl, či v představách, že puška nabitá sbalenou h. může střítet i za roh). Držitel

h. si podle pověrečných představ mohl záhy osvojit kouzelné praktiky. S pomocí h. mohl např. vyžadovat pomoc od dábla nebo vnutit svoji vůli škodlivým a zlým bytostem. Čarovnou moc lidé přičítali i krvi, která údajně vytryskne z h. po jejím probodnutí jehlou. Z praktik zneužívajících a znesvěcujících hostie byly obviňovány ženy obžalované z čarodějnictví; podobně Židé a zednáři. – Kouzelná moc h. i tresty za její zneužití jsou jedním z rozšířených motivů legend a lidových podání. Kolem h. vložené do úlu staví údajně včely kapličku a slouží jí svým způsobem bohoslužbu. Také zvířata uctívají ztracenou h. tím, že před ní pokleknou. Ztracená nebo pohozená h. září, při požáru ochraňuje kostel. Po požáru zůstane neporušena, objeví se na ní stopy po krvi nebo se změní v maso. Kněží, kteří ztratí h., musejí po smrti obcházet tak dlouho, dokud ji nenaleznou. Po smrti nemá pokoj ani ten, kdo h. zneužije. Kněz, který není ve stavu posvěcující milosti a požije h., zčerná nebo je postižen jiným způsobem. Laik, který přijme h. určenou knězi, zkrvaví, hříšníkově se h. změní v ústech v uhlí. Analogické legendy stály i při vzniku poutních míst, v českém prostředí např. kostela Božího těla ve Slavonicích. – H. se stala také atributem některých světců, např. sv. Barbory, Kláry či Tomáše Akvinského. V. t. Boží tělo.

Lit.: K. Lübeck: *Die christlichen Kirchen des Orients*. Kempten 1911; H. Corn: *Agrippa von Nettesheim. Magische Werke* V. Berlin 1916; N. Gühr: *Die heiligen Sakramente der Katholischen Kirche I*. Freiburg 1918, s. 281–552; J. W. R. Schmidt: *Malleus Maleficarum. Der Hexenhammer. Verfasst von den beiden Inquisitoren Jakob Sprenger und Heinrich Institoris III*. Berlin 1923; B. Šindelář: *Hon na čarodějnice*. Praha 1986; J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993. [vsch + lk]

hostinec, zařízení poskytující občerstvení (nápoje, stravu), ubytování a jiné služby; současně plní úlohu společenského střediska ve městě i na vesnici. Obecně se tak označují rozmanité specializované podniky (restaurace, pivnice, vinárna, prostší hospoda nebo jiné hostinské zařízení). H. sehrál významnou úlohu v soužití městského i venkovského obyvatelstva jako místo svou povahou vhodné k naplnění podstaty sblížení a sdružování. Funkci h. ve městech od středověku plnily měšťanské šenky a krčmy, vedle nichž vznikaly zájezdní hospody. Od 13. stol. měšťané z právovárečných domů čepovali pivo a šenkovali víno v *mázhausch* svých domů, kde se po práci scházeli obyvatelé ze sousedství. V šenkovním domě však návštěvník zpravidla nedostal nocleh ani jídlo

nebo obrok pro koně; za tím účelem bývalo v každém větším městě několik výsadních hospod. Vedle těchto krčem, kde se pořádalo občerstvení každému příchozímu hostu, bývaly ve městech korporativní hostince pro členy jednotlivých cechů (*herberky*). – V proměně hostinských zařízení od přelomu 18. a 19. stol. se odrazily důsledky hospodářského rozvoje v č. zemích. Ve městech jejich zakládání výrazně ovlivnil průmyslový rozmach se svými průvodními jevy, z nichž nejvýraznější byl příliv tisíců pracovníků z venkova. Od samého počátku manufakturního a později továrního podnikání jim sloužily především rozličné výčepy a hospody. Zakládaly se zpravidla u bran podniků a v blízkosti ubytoven jejich zaměstnanců, kteří se v nich setkávali před směnou i po ní. K hostinským zařízením tohoto typu lze přiřadit i lokály, nálevny, kořalny a výčepy v jednotlivých domech, kde se čepovalo obyvatelům ulice či předměstí. Výčepy, lokály a hospody bývaly zpravidla

malé, stísněné, určené k uspokojení potřeby občerstvení, v první řadě napití. Byly produktem obecné přelidněnosti obydlí (znemožňovala přijmout hosta v domácnosti), délky pracovní doby v stísněném a degradovaném prostředí a zároveň potřeby relaxace obyvatel po jejím ukončení. – Rostoucí míra stability bydliště dělnictva, projevující se budováním celých ulic dělnických domků i nájemních činžovních domů, umožnila i na předměstích zakládání novodobých hostinců jako center společenského styku obyvatel města a přispěla k vzájemnému sblížení občanů a k rozvíjení různých způsobů sdružování. H. býval rozsáhlejší, míval i více místností, v nichž bylo možno sedět odděleně a které byly vhodné i ke spolkové činnosti a k setkání nejrůznějších kolektivů. Stísněné bytové poměry dělnictva, ale také měšťanstva podnítily setkávání lidí vzájemně blízkých ve veřejných místnostech, později ve spolkových místnostech, pronajatých v prosto-

rách h. či jiné budovy. Obdobně tomu bylo na vesnicích. H. se stal místem vhodným pro společenský styk, které bylo společností hodnoceno jako důstojné, svou atmosférou vyhovující náročnějším požadavkům na prostředí i obsluhu a umožňující určitým návštěvníkům setkat se v uzavřeném kroužku. H. měl vyšší postavení v kultuře společenského života než hospoda nebo výčep. – Sociální diferenciací se novodobé společnosti se postupně projevovala v rozdílnosti nároků, které kladli starousedlí i noví obyvatelé měst na zařízení k vhodnému využívání volného času. Novodobé hostinské podniky (restaurace, pivnice, vinárny, kavárny, hotely, jídelny) už dokázaly uspokojit potřeby návštěvníků různé sociální příslušnosti. Mnohý h. získal stálý okruh pravidelných návštěvníků (*štamgastů*), kteří vytvářeli relativně stabilní jádro hostů podniku; vznikaly různé neformální skupinky, stolní společnosti, zábavní kroužky, volná sdružení střádalů atd. Kolem herních zařízení v hostincích vznikaly skupiny více méně pravidelných hráčů i těch, kteří pouze přihlíželi hře. Vedle karetních společností to byly především kulečnické kluby a kluby kuželkářů. V průběhu 19. stol. se hostince staly základnami místních spolků. Jejich založení často předcházely schůzky stálých hostů v některém vhodném h., jindy se spolek utvořil ze stolní společnosti přijetím stanov. S h. byly spolky spjaty nejednou stránkou své činnosti: mívaly zde pronajaty vlastní místnosti v zadních prostorách, oddělených od výčepu. Sloužily jako shromaždiště spolku, a to nejen ke schůzím výboru a k valným hromadám, ale především k pravidelným spolkovým setkáním ve stanovený den v týdnu: členové si zde mohli přečíst vložené časopisy a noviny, vypůjčit si knihu ze spolkové knihovny a najít někoho, s kým mohli strávit volný čas. H. jako sídlo spolků tak měl značný význam pro upevňování vztahů mezi jejich členy, neboť jeho prostředí s sebou přinášelo nezbytné odlehčení atmosféry (např. posezení po schůzi, popití, schůzky se známými). K získání pravidelných hostů pro své podniky hostinští pořádali nejrůznější zábavy se zpěvem, tancem, deklamacemi, společenskými hrami a produkcemi. K tomuto účelu zřizovali vhodné prostory, vybavené náležitým zařízením, především prostorné sály, které využívali k pořádání rozmanitých zábavních podniků pro veřejnost také členové různých oficiálních i neformálních kolektivů (spolků, sdružení, stolních společností, zábavních kroužků). Konaly se zde večírky, plesy, besedy, přednášky i jiné podniky, především představe-

ní ochotnického divadla, které v té době patřilo k oblíbeným způsobům zábavy širokých vrstev obyvatelstva. Mnohým tělocvičným spolkům a sdružením sloužily zadní místnosti h. jako tělocvičny. – Život v hostinských zařízeních vždy odrážel společenské dění, byla to místa, kde se projevovaly skryté rozpory a střetávaly protichůdné zájmy různých skupin obyvatelstva. Do hostinských poměrů v č. zemích se bezprostředně promítal i česko-německý problém, nastolený v procesu vyhraňování obou národností. V jeho důsledku došlo v mnoha místech k rozdělení hostinských zařízení na tzv. německá a česká, podle národnosti držitelů těchto živností i jejich pravidelných hostů. V průběhu 19. stol. se hostince stávaly českými společenskými a národními středisky. Řešily se zde problémy každodenního života, ale také místní politika, odehrávala se tu značná část zábavních podniků i národních slavností, které posilovaly vzájemné vazby uvnitř utvářející se národní společnosti a působily rovněž na uvědomování širokých vrstev českých obyvatel.

Lit.: K. Altman: *Křemné Brno*. Brno 1993; K. Altman: *Podíl působení hostinců na rozvoji české národní společnosti v Brně od poloviny 19. století*. ČL 81, 1994, s. 295–304; R. Pytlík: *Ve stínu pípy*. Praha 1999. [ka]

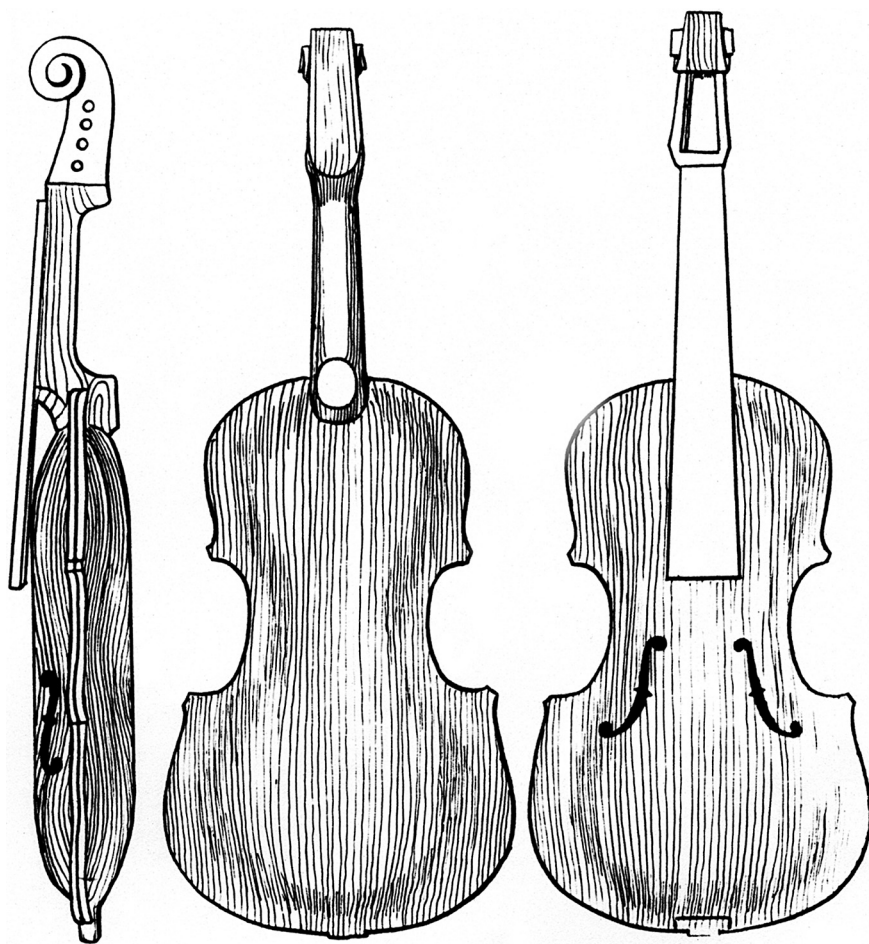
houby, hříby – skupina bezcévných nezeleňných rostlin, v užším pojetí dužnaté plodnice hub vřecatých a stopkovýtrusných. Vyskytují se v lesích, na pasekách, v hájích i lukách, zvl. v horských oblastech. H. se rozlišují na jedlé, nejedlé a jedovaté. Jedovatá houba mohla způsobit onemocnění i smrt, a proto se k pokrmům z h. preventivně přidával česnek, cibule, pečené hrušky nebo některé léčivé rostliny. Sběr h. se zpravidla omezoval na okolí bydliště a věnovali se mu hl. staří lidé a děti. Hojně h. přinášeli i ti, kteří pracovali v lese nebo u lesa: dřevorubci, lesní dělníci, pasáci. Houbaři vycházeli časně ráno s košíkem, slaměnou taškou, plátěnou mošnou nebo šátkem svázaným do uzlíku a s nezbytným zavíracím nožkem (*rybičkou*, *žabkou*) na čištění h. Doma se část čerstvých h. využila k přípravě různých pokrmů, část se připravila k sušení. Dobře očištěné houby se nakrájely na plátky a rozprostřené se sušily na půdě nebo venku v polostínu. Někdy se h. sušily navlečené na nítích, větší pokrájené, menší celé. Sušené h. se uchovávaly v plátěných pytlících, jež se zavěšovaly na suchém místě. Druhy h., které rostly v jednom regionu, se nemusely vyskytovat v druhém. – Krajově rozdílné a co do variant velmi bohaté bylo i lidové pojmenování

h. Tak např. hřib obecný dubový (*Boletus edulis*) se na Domažlicku, Berounsku, Mladoboleslavsku i jinde nazýval *dubák*, na Kroměřížsku *dubňák*, na Jindřichohradecku a Pelhřimovsku *doubravník*. Hřib rudotřeňový (*Boletus erythropus*) měl také mnoho názvů: *červeňák*, *kovář*, *modrák*, na Moravě *sinál*, ale i *podjalovčák*, *podjedlovník*, *zaječí hříbek* apod. Téměř všude se vyskytující liška obecná (*Cantharellus cibarium*) se nazývala *kuřátka*, *kurčatka*, *kurjačky*, *kurjatka*, *kurky*, *kuřičky*. Lidové názvy vznikaly podle vzhledu, podle místa, kde h. rostly, apod. – S h. se lze setkat nejen v potravně vesnického obyvatelstva, ale i na stolech měšťanů a šlecht. Čerstvé i sušené h. se ještě v 18. stol. vyskytovaly mezi poddanskými dávkami. Sběr h. a jejich prodej na trzích a do měst znamenal pro chudé rodiny určitý peněžní přínos. – V lidové stravě měly h. významné místo. Získávaly se zdarma a mohly se konzumovat po celý rok, čerstvé, sušené i jinak konzervované (odtud staré české přísloví *kdož nemá peněz, ten hůby jez*). Říkalo se také, že h. jsou maso chudých. Patřily mezi postní jídla, a proto se téměř všude zařazovaly mezi pokrmy štedrovecerní večeře. Přispěla k tomu i představa, že jsou symbolem plodnosti a hojnosti. Některé h., jako určité druhy holubinek (*Russula*), lid. zv. *holubica*, *holubice*, *holúbek*, *holubník*, si hl. dřevorubci a pasáci roznili nad ohněm, pekli na rozpáleném plochém kameni nebo ve žhavém popelu. Později se posolené a pokmínované pekly na plátech sporáku jako pochoutka (tou byly i syrové ryzce aj.). Několik druhů h. se dusilo dohromady s kmínem a solí a nakonec se přidalo kousek tuku a vejčiko nebo krupice. Pokrm se nazývá *smaženice*, *praženice*. S chlebem nebo s brambory bývala na oběd, někdy i na večeři. Z h. se vařily i různé polévky (*houbovka*, *houbovice*), zasmažené nebo bílé ze smetany, mléka nebo podmáslí. V Podkrkonoší byly h. nezbytnou součástí kysela, v j. Čechách *kulajdy*; přidávaly se též do bramborové polévky. Oblíbená byla houbová omáčka (*hřibová máčka*). H. byly součástí zapékaných kaší z prosných či ječných krup, z krupice, rýže nebo z rozmočené housky. Pokrm se nazýval *houbovec*, *hubanec*, *hubník*, *kuba*, *černý kuba* (tmavou barvu mu dávaly křemeňáky, kozáky nebo hříby modráky). V některých krajích se dělají těstové flíčky zapékané s h. K uvedeným tradičním pokrmům přibýly ve 20. stol. nové úpravy: obalované smažené řízky z velkých houbových plodnic (klobouků hřibů či bedel), houbový guláš (oblíbili si ho hl. muži; bývá dost kořeněný a zapíjí se pivem). – H. se

obvykle konzervují sušením, nakládáním do soli a zavařením v kyselém nálevu, také se dušeně sterilizují v patentních sklenicích nebo se uchovávají zmrazené. – H. jsou v č. zemích oblíbené i na přelomu 20. a 21. stol., chození na h. se stalo masovou rekreační zábavou. Sbírají se převážně pro vlastní potřebu, jen příležitostně na prodej. Z města se na ně vypravují celé rodiny, běžně se dojíždí autem až k lesu. Vlivem osvěty v masmédiích se sbírají i takové druhy, jež se dříve pokládaly za nejedlé. H. se také pěstují, individuálně nebo ve velkém (hl. žampiony, méně hlíva ústříčná, popř. jiné druhy). – Panuje pověra, že nebyvalý výskyt bílých hřibů signalizuje válku. H. se objevují v lidových rčeních: *Je toho jako h. po dešti* (mnoho); *dostal h. s octem* (nic); *roste jako houba po dešti* (rychle).

Lit.: J. Š. Kubín: *České Kladsko*. Praha 1926, s. 135; L. Kaizl: *Lidová výživa I. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944, s. 75–76, 115; M. Úlehlavá-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 50–57, 246–247, 345–347; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Ždánicku*. Mikulov 1967, s. 12; S. Šebek: *Slovník lidových názvů hub*. Poděbrady 1968; J. Štátná – V. Kyliánková: *Strava horníků na Příbramsku ve druhé polovině 19. a na počátku našeho století*. VSP 8–9, 1974–77, s. 286–311; M. Ludvíková: *Houby – Fungi*. FE 32, 1998, s. 119–134. [jš]

housle, violino, housličky, Geige – strunný smyčcový nástroj tvořený ozvučnou skříní (trupem, korpusem) a krkem. Nář. se h. nazývají *husle*, *hósle*, *husličky*, *hósličky*, *huslenky* apod. Smyčcové nástroje pro lidovou hudbu byly vždy do instrumentáře českého a moravského venkova přebírány z nástrojového fondu vysoké hudební kultury. Nástroje violinového typu o tom svědčí již svým tvarem, platí to však také o neviolinových smyčcových nástrojích, které svůj vzor našly v nástrojích hudební kultury gotiky a renesance, kde zanikly dřív než v lidovém prostředí. Nedostatek pramenů brání ve zjištění, s jakým časovým zpožděním se toto přebírání smyčcových nástrojů uskutečňovalo. Pro orientaci poslouží ikonogramy violinových nástrojů, u nichž je v těchto souvislostech důležitější než doba jejich vzniku časový rozdíl mezi nejstaršími vyobrazeními houslistů vysoké hudební kultury a houslistů lidových. Další prameny (nástrojové inventáře kostelních kůrů nebo šlechtických kapel) jsou vzhledem k univerzálnosti názvu h. (v 16. i v 17. stol. byl v č. zemích používán pro smyčcové nástroje vůbec) ve srovnání s ikonografickými prameny nespolehlivé. – Nejstarším známým a spolehlivým vyobrazením

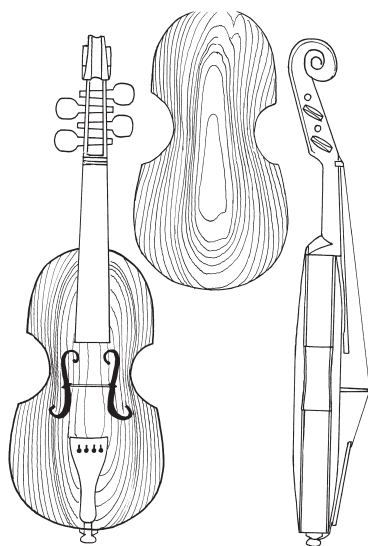
Bezklubé housle

violina užitého ve vysoké hudební kultuře na českém území je detail mědirytiny v majetku *Muzea hlavního města Prahy*, znázorňující hodovní hudbu na dvoře Fridricha Falckého na Pražském hradě při příležitosti oslav křtu prince Ruprechta v r. 1620. Ve sbírkách *Muzea české hudby* je olejomalba od neznámého českého mistra, zobrazující venkovana hrajícího na profesionálně vyrobené h. Je to zřejmě nejstarší vyobrazení užití violina v lidové hudbě v č. zemích (1650). Časový rozdíl mezi oběma ikonogramy je tedy asi 30 let. Hudebníci na panských dvorech byli zobrazováni daleko častěji než venkovští muzikanti a je zřejmé, že violinové nástroje se používaly v obou prostředích téměř současně a že o nějakém podstatnějším časovém rozdílu mezi vstupem houslí do slohového a lidového instrumentáře nelze hovořit. Obdobně se dá na základě ikonogramů usuzovat i na vývoj v sousedních zemích, např. v Německu či Polsku. – Venkovští muzikanti si jen stěží mohli na počátku 17. stol. pořádit housle od profesionálního houslaře, a pokud byli angažováni jako panští či církevní hudebníci, sotva mohli zámecké nebo kostelní nástroje volně užívat také při venkovské muzice.

Na českém a moravském venkově a v malých městech bylo však zřejmě vždy dost zručných řemeslníků a muzikantů, kteří byli schopni vyrobit si nástroj sami. Nejstarším takovým dochovaným nástrojem jsou h. od truhláře Antona Klora z Kolína (vyrobené 1724), uložené v Muzeu české hudby (jediný známý doklad lidového houslařství 18. stol.). Zájem muzejních pracovníků o tuto oblast lidové výroby byl vždy jen okrajový. – Přímým vzorem nebo předlohou pro výrobu lidových houslařů byly profesionálně, většinou manufakturně vyráběné housle, jimž se všichni vědomě či nevědomě snažili přiblížit se svými nástroji co nejvíce. Velká variabilita tvarů, konstrukcí a celkového pojetí výrobků je přičítána značnému množství faktorů determinujících lidové houslařství na rozdíl od profesionálního: lidoví výrobci se na nástrojařskou činnost většinou nespécializovali, h. vyráběli jen příležitostně. S materiálem pracovali spontánně, bez znalosti výrobních postupů, norem a praktik houslařského řemesla. Nebyli vybaveni ani nejnужnějsími znalostmi akustických zákonitostí, potřebnými k výrobě nástrojů. Inventář jejich dílen

byl nedokonalý, pracovali s nářadím, které patřilo k běžnému vybavení zemědělského hospodářství nebo dílny jejich řemesla. Často vyráběli h. po paměti, takže nedodržovali tvary (proto se jejich výrobky blíží tvaru renesančních gamb) ani míry u h. nezbytné. Úlohu hrálo i to, zda byl lidový houslař vyučen některému dřevozpracujícímu řemeslu. Na takových nástrojích jsou vždy dobře patrné výrobní postupy a techniky výchozího řemesla (kolářského, tesařského, sekernického, stolářského, bednářského atd.). Zanedbatelné nejsou různé konzervativní faktory (především působení různých starobylých technik vesnického prostředí) i zjednodušující praktiky houslařských manufaktur, jejichž výrobky lidoví houslaři často kopírovali (použití hadrových pletenců napuštěných kličem namísto olubení, vyřezání basového trámce v jednom kuse s víkem nástroje, vypuštění výložek desek a rohových špalíků). Na druhé straně hrály roli improvizační tendence vesnických řemeslníků a limitující, kolektivně vytvořená kritéria lidového prostředí pro funkční a estetickou stránku nástroje. – Snad nejdůležitějším faktorem, určujícím konečný vzhled i funkčnost výrobku, byla relativní nezručnost lidových houslařů. Pro většinu z nich bylo téměř nepřekonatelným problémem vyrobit klenbu houslových desek. Značné obtíže pro ně znamenalo ohýbání lubů, hl. v různých lubového věnce, stejně jako vyřezání šnekové houslové hlavice. Většinou neúspěšně zápolili s formováním a vyřezáváním zvukových otvorů a s výložkami desek, pokud o jejich existenci vůbec věděli. Mnozí z nich neznali vnitřní konstrukci houslí, takže i vlastní klížení nástrojů museli obcházet nejrůznějšími způsoby. Při vyhýbání se úskalím houslařského řemesla vytvořili lidoví houslaři bohatý inventář výrobních praktik zcela neobvyklých v profesionálním houslařství. Výsledkem byla variabilita tvarů a konstrukcí, které někdy skutečně h. připomínaly jen vzdáleně. Klenutí houslových desek se lidoví výrobci vyhýbali nejčastěji tím, že víko i dno nástrojů jednoduše neklenuli vůbec, vyráběli je zcela rovné. Nejobtížnější při výrobě klenby desky je její vnitřní dlabaná strana, a tak se lze setkat s nástroji, které sice navenek klenuté jsou, avšak vnitřní strany jejich desek jsou rovné. Středky desek jsou pak silné 10–20 mm a je samozřejmě, že takové h. není při hře téměř slyšet. Relativně dokonale nástroje vycházely z rukou těch lidových výrobců, kteří vyráběli housle se střečovitou klenbou. Obešli se také bez dlabání vnitřní strany desek, protože obě jejich poloviny nesklížovali v rovině, ale v tupém úhlu, takže ve středové fuze vznikla

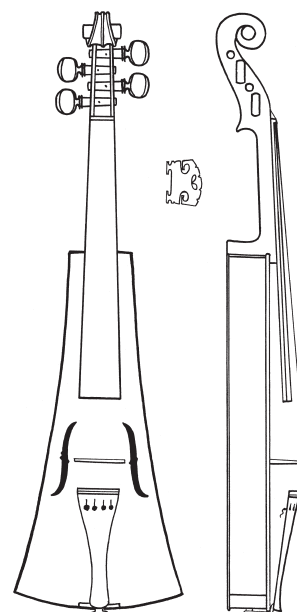
hrana kryjící se s delší osou nástroje. Tento způsob však vedl spíše k zpevnění houslí než ke zlepšení jejich akustických vlastností. – Ještě obtížnější byla pro lidové houslaře výroba lubů. Existuje nástroj, jehož výrobce desky h. vyklenul na okrajích natolik, že je bylo možné k sobě přímo sklížit, aniž by bylo třeba ještě mezi ně vkládat luby. Zřídka byla spodní deska vydlabána současně s luby z jednoho kusu dřeva, podobně jako je tomu u jihlavských skřípek. Často se však lze setkat s lidovými h., jejichž korpus je obdélníkový, s luby vyrobenými z rovných destiček. Aby vzniklo zdání violinového nástroje, naklízil jejich výrobce v místě růžků plné trojboké hranolky, které měly pouze vizuální funkci. V lidovém instrumentáři se také objevuje řada trapézových houslí, které mají nejspíš svůj vzor ve vynálezu Francouze Savarta z r. 1818, o němž české noviny v té době přinášely podrobné zprávy. Náročnější byla výroba lubů skládaných z mnoha úzkých destiček, vkládaných vedle sebe do žlábků na vnitřních okrajích houslových desek, čímž vznikl dojem ohýbaných lubů. Jednodušší formou jsou luby vytvořené z jedenácti až sedmnácti krátkých rovných destiček, takže vrchní a spodní část korpusu tvoří čtyř až osmiúhlá tělesa, různými způsoby na sebe vázaná. Snad nejčastěji se vyskytují lidová violina s luby vyřezanými z jednoho kusu dřeva. Jejich výrobci se vyhnuli ohýbání lubů tím, že plnou desku o výšce lubů vyřezali a jemně opracovali do tvaru h. a potom zhruba vybrali její střed. Na vzniklý *lubový věnec* pak přiklízili víko a dno nástroje. Zvenku se tyto h. jeví jako nástroj s ohýbanými luby. Podobně si počínali výrobci, kteří tímto způsobem vyřezávali vrchní, střední a spodní luby zvlášť a potom je v rozích sklízili. Často se také vyskytují nástroje s luby ohnutými z jednoho pásu plechu, zasazeného do úzkých žlábků na vnitřních okrajích víka a dna. Tyto výrobky se nedaly klížit, jejich desky jsou k sobě staženy svorníky nebo *sešity* železným drátem. Pokud se někteří lidoví nástrojaři přece jenom rozhodli k výrobě dřevěných ohýbaných lubů, snažili se zamezit obtížnému ohýbání a klížení v různých nástroje tím, že vyráběli h. kytarového tvaru. Vzorem jim však byly kytary, a nikoliv např. Chanotův vynález houslí bez růžků. Vyspělejší lidoví houslaři se chtěli více přiblížit profesionální výrobě houslí a vyráběli své nástroje s třídielnými ohýbanými luby. Technicky obtížným ohýbáním se vyhýbali tím, že obrysy korpusů zjednodušovali do tvaru starých viol (aniž by tyto nástroje znali), a tím se vyhnuli formování růžků směrem ven z nástroje. U některých lidových nástrojů růžky přece jen

Lidové housle

vystupují z korpusů, ale většinou zcela nepatrně, aby ohyby lubů byly výrobně co nejjednodušší. – Pokud lidoví houslaři nebyli zručnými řezbáři, bylo pro ně velkým problémem vyrobít šnekovitě zavinutou violinovou hlavicí. Také nebyli vybaveni půlkulatými dlaty, nutnými k výrobě hlavic. Proto existují lidová violina s plochými hlavicemi se sagitálně vetknutými ladicími kolíčky nebo strojky. Ploché hlavice bývají vzhledem ke krku nástroje lomené i nelomené a mívají jednoduchý tvar lichoběžníku nebo obdélníku. Violinovou předlohu mají hlavice se žlabem, s frontálními kolíčky, avšak jen rovně ukončené, bez šnekové závitnice. Někdy se lze setkat s lidovými h., jejichž hlavice je tvořena lidskou, většinou ženskou hlavou. Častěji se však na hlavicích vyskytují řezby ptačích hlaviček nebo celých sedících ptáčků, což dobře koresponduje se zpěvnou funkcí nástroje. Jsou i lidové h. s hlavicí vyřezanou do tvaru stylizované kozlí hlavy, snad v souvislosti s tvarovým řešením hlavic českých dud, s nimiž pravděpodobně hrávaly. Jen v jediném známém případě se lidový houslař uchýlil k řezbářské kreaci hořícího srdce s křížem a trnovou korunou. V mnoha případech se lidoví houslaři snažili přibližně vyřezat alespoň profil šnekové hlavice nebo jeho náznak, aniž by znázornili vlastní závit; vnější boční stěny nechávali rovné. Častou prací po paměti odráží i tvarování vnějšího bočního profilu žlabu. Tím, že lidoví nástrojaři nerespektovali jeho složitější violinové prohnutí, ale formovali ho do jednoduššího prohnutí ve tvaru písmene C, přiblížili se nevědomky k archaickému tvaru hlavic nejstarších typů viol. Často bývaly žlaby hlavic zcela rovné. Nevědomé archaizování některých částí lidových violin, vzniklé sna-

hou po výrobních zjednodušení, může přivést organologa k nesprávným závěrům o plynulém přetrvávání starých nástrojových typů v lidovém instrumentáři. Napodobování závitů violinových hlavic bylo někdy prováděno naklizením jedné nebo více souosých kruhovitých zmenšujících se destiček na boky zakončení hlavice nebo připevněním pracně vyřezaných tenkých dřevěných spirál. Pokud se lidový houslař rozhodl k výrobě skutečně šnekové hlavice, vycházely z jeho snahy podivuhodné kreace dvojité, hluboce řezané, nebo naopak úplně ploché závitů. Někdy si vesničtí výrobci h. ve snaze o zpevnění krku nástrojů komplikovali jejich výrobu názorem, že sklon žlabu a hlavice vůči krku musí být přirozený, rostlý, a nikoliv pouze vyřezaný. Správně vyřezaná hlavice pochází většinou od lidových houslařů, kteří byli vyučenými řezbáři. Již v 19. stol. nebylo problémem zakoupit hotový krk s hlavicí v některém odborném závodě nebo u profesionálních houslařů. Šlo většinou o výrobky podomácké hromadné podkrušnohorské výroby, jimiž lidoví houslaři často řešili problém obtížné výroby hlavic u svých nástrojů. – Složitý tvar zvukových otvorů se v provedení lidových výrobců měnil přes klasické výřezy f k formám písmen S nebo C. Přitom se zvukové otvory často sbíhaly ve své spodní části, bývaly na koncích přehnaně zatočeny a byly orientovány správně i opačně. Lze se setkat také s jejich zjednodušením do tvaru kapek, písmene J, obdélníků, čtverců, čóček, člunků atd. Snaha o zlepšení zvukových vlastností nástrojů se někdy projevuje

Trapézové housle. Jihlava

přidáváním kruhovitých zvukových výřezů, jež buďto přímo navazují na konce otvorů f nebo S, nebo jsou na víku nástroje umístěny odděleně. – O vnitřní stavbě houslí měla většina lidových houslařů jen matné představy. Existence olubení jim byla téměř neznámá. Bez olubení bylo však velmi obtížné nástroj bezpečně sklížit tak, aby odolal i zvýšeným nárokům na pevnost, často zkoušenou při hospodských zábavách. Proto byly luby vsazovány do okrajových žlábků v deskách a v nich ještě klíženy, nástroje byly sešívány měkkým železným drátem, někdy bylo olubení nahrazeno silným provazem napuštěným kaseinovým lepidlem nebo byly desky spojovány dřevěnými zaklíženými špalíčky. Někteří výrobci vyráběli luby značně silné a vedle přiklížení na desky nástroje je ještě zajišťovali železnými hřebíky nebo dřevěnými floky. – Zvláštní oblast tvoří výrobky, jež patří spíše do oblasti kuriozit. Jsou to h. vyrobené z použitých zápalek, z klapků od klavíru, z kůže, lepenky, plechu, h. porcelánové, fajánsové, kameninové, skleněné, z organického skla, želvoviny, stříbra, cínu, mramoru a tykve. V. t. Düngeige, hřebíkové housle, karpatské housle, skřípky, tenorové housle.

Lit.: L. Kunz: *Volkstümliche Geigenmacher*. Acta Musei Moraviae E 10, 1971/72, s. 201–232; L. Kunz: *České lidové houslařství*. Brno 1978; J. Markl: *Podíl houslí na lidové hudbě v Čechách*. ČL 66, 1979, s. 221–227; L. Kunz: *Husle und housle. Geige und Violine im volkstümlichen Instrumentarium der Westslawen*. Acta Musei Moraviae E 13, 1979, s. 205–257; P. Kurfürst: *Poslední vývojová fáze smyčcové lyry ve střední Evropě*. Strážnice 1986; P. Kurfürst: *Lidové housle v Čechách a na Moravě*. Hudební nástroje 32, 1995, s. 109–111, 173–174. [pk]

hrábě, jednoduché ruční nářadí používané k různým pracím v zemědělství, zejm. k hrabání sena a slámy. Sestávají z hrabiště (dlouhé násady) a vlastních hrabí (vátku) se zuby (kolíčky). H. se používají od pravěku. Pro různé účely byly vhodně uzpůsobovány. Pro hrabání zelené píce a sena na svazích měly dlouhá hrabiště, pro shrabování sena místy širší záběr. Někdy se h. na píci pohrabovalo i obilí. H. byly obvykle celodřevěné, hrabiště bylo zapuštěno do hrabí rozštípnutou vidlicí nebo zapuštěno nerozštípnutou a zpevněno jedním či dvěma oblouky z prutu procházejícími hrabištěm a zapuštěnými do hrabí. Kolíčky z tvrdého dřeva (dub, buk, akát, javor) se kuželovitě rozšiřovaly, což umožňovalo jejich pevné zasazení. – Dřevěné h., zhotovované pův. zemědělci pro vlastní potřebu, vyráběli později podomáctí výrobci a po vesnicích je prodávali podomní

zvláštní úpravu měly h. používané pro strhávání květů ohnice v osení a některé typy hrabí zahradnických. Z dřevěných h. vznikl mohutnější pohrabovač (obilní h., hrabice) k pohrabování strniště a shrabování ztraceného a roztroušeného obilí. [zt]

hračkářství, domácí výroba lidových hraček; lid. též prodejna hraček. H. bylo náhradním zdrojem obživy v době úpadku některých průmyslových odvětví (hornictví, textilní výroba) nebo sezonním zaměstnáním pro drobné zemědělce. V č. zemích se h. nevyhranilo do podoby samostatného cechovně organizovaného řemesla. – Počátky h. sahají do 18. stol. (Skašov, Příbram), k jeho rozkvětu došlo v 19. stol. (Českomoravská vrchovina). Česká produkce byla konfrontována s výrobky z rakouských a německých hračkářských center, jejichž obchodní síť pokrývala i č. země. Naopak české dílny exportovaly na zahraniční

obchodníci; kupovaly se i na trhu. – Pro úpravu povrchu záhonů v zahradách a na poli a pro vyhrabování mechu, zvl. však v zahradnictví se ve 20. stol. začaly používat h. železné. Z konce 18. stol. uvádí J. Mehler v přehledu o zemědělském nářadí v Čechách h. *pejřové*, používané na vyhrabávání oddenků pýru po orbě. H. se používaly též k ničení drobného plevele, kypření povrchu půdy a k zapravování ručně vysetého osiva (setí na široko). Pro některé speciální úkony byly h. zvláště upravovány: měly méně kolíček pro vyhrabávání slámy po mlácení cepy na mlatu, delší a řídcé osazené kolíčky pro prohrabávání chmele při sušení,

trhy (např. horácké panenky pro rakouský trh se přímo nazývaly *tyrolky*). Počátkem 20. stol. s rozvojem hračkářského průmyslu domácí výroba postupně upadala, protože nemohla konkurovat tovární výrobě, hl. módním a laciným plechovým hračkám. Pokusy o oživení tradice (hračkářské družstvo ve Skašově, Hořické družstvo, Artěl aj.) nepřinesly žádaný efekt. Výroba byla často orientována na předměty suvenýrového charakteru. Na rukodělnou tradici h. navázalo 1957 *Ústředí lidové umělecké výroby*, které podchytilo a částečně obnovilo tvorbu nejvýznamnějších středisek

(Krouna, Příbram, Vlkonice na Šumavě). V jeho programu plnila hračka mj. i funkci upomínkovou. – Pro h. byl podstatný dostatek základní suroviny, dřeva. K výrobě se používala lípa a buk, později jehličnany. Dřevěná hračka se vyráběla vyřezáváním, soustružením nebo kombinací obou technik. Typickými vyřezávanými hračkami byly součásti mobiliáře (truhličky, kolébky, stolečky se židličkami, postýlky), zvířátka pohybující se na principu pístu, hudební nástroje ad. Při kombinaci obou technik se vyřezávaná část stala doplňkem soustruženého základu (ruce a nohy husarů, nohy koníků). Ve 20. stol. byla snaha nahrazovat vyřezávání soustružením (tvorba F. Bukáčka v Krouně). – Soustružené hračky se vyráběly z kulatiny, která po rozřezání a otesání dostala podobu špalíku. Dále se opracovávala soustružením nebo štipáním (na podkladové destičky). Soustružilo (*traxlovalo*) se na dřevěných šlapacích soustružích. Polotovar, pokrytý vrstvou plavené křídy a kaseinového lepidla, se přebrousil a pokryl základní křidlovou barvou. Bohatý geometrický i florální dekor, provedený na barevném podkladu, vyvažoval jednoduchost tvaru. Podle detailů bylo možno rozlišit jednotlivá střediska. Závěrečná povrchová úprava se prováděla kopálovým, damarovým nebo kočárovým lakem. Vzhledem k poměrně vysoké ceně a dlouhé době zasychnutí byly uvedené laky vytlačeny méně kvalitním lakem kalafunovým, který při manipulaci s hračkou praskal a zakaloval se (*moučnil se*). Celek dotvářely doplňky z jiných materiálů (peří, drátky, ústřížky kožešin, nitě). Podtrhovaly funkci předmětu i estetický účinek. – Paleta soustružených výrobků byla široká, od statických hraček,

přes mechanické, až po zvukové a hudební. Převládaly figurální tvary, zejm. panenky (s miminky, zv. *houpavé*, stloukající maslo, zv. *virtivé*), miminka (*války*, *dítata*), husaři, koníci, ptáčci, nádobíčko, hrkávky a pišťalky. – Hlavními centry výroby byl Skašov u Nepomuku a vesnice v okolí Hlinska v Čechách (např. Krouna, Dědová, Svatka, Pustá Rybná, Kladno). Výrobky z Příbrami odrážely v námětech hornické a poutní zázemí města (horníci, řeholnice, družičky s procesními nosítky, trhokyně). Pro příbramskou hračku je charakteristické dotváření soustruženého korpusu těstovou hmotou (směs mouky, pilin, klišu). Soustružená hračka s přírodním povrchem, zdobená barevným dekorem, byla v menší míře vyráběna i na Chodsku. Poutní místo Králíky v Orlických horách, známé vyřezávanými betlémy, produkovalo hračky soustružené a hračky s těstovými nálepy. Další české středisko, Hora sv. Kateřiny v Krušných horách, navazovalo na saské h. Z vysoustruženého profilu, kopírujícího základní tvar, se příčně řezaly jednotlivé kusy, především drobná zvířata, dopracované řezáním a barvením. – Na Valašsku

(Valašská Bystřice, Držková) vznikla speciální výroba hraček (vozíky, nářadí) z bukového dřeva zakuřovaného v peci. Geometrický dekor (založený na kontrastu černé a bílé) byl vyryt do tmavého, zakuřeného povrchu. Výroba měla lokálně omezený odbyt, stejně jako soustružené hračky z moravsko-slovenského pomezí (Nová Lhota na Horňácku). Územně omezena byla i produkce F. Valiána (Archlebov u Kyjova),

vyrábějícího od 30. let 20. stol. individuálně pojaté soustružené hračky. Obdobně malé dílny vznikaly živelně v době krize ve 30. letech 20. stol. a během 2. světové války. Škála výrobků sahala od inspirací tradiční hračkou, přes ohlasy svérázu, až po hračky vycházející z tvarosloví dobových uměleckých družstev. – Hračka hliněná, vypalovaná a glazovaná, byla okrajovým produktem keramických dílen v západočeské Kolovči a Klenčí a v Kunštátu na Moravě. Nižší profesionální úroveň měly výrobky ze sušené hlíny, především ptáčci a zvířata (Klatovy, Poličsko, Nové Město na Moravě). Specifický sortiment představovaly jednoduché hračky (čert, Mikuláš, anděl) vyráběné pro vánoční trhy. Podomácku byly vyráběny textilní hračky, zpracovávající odpad z produkce továren (Brněnsko). – Hračkářský obchod byl organizován přepkupníky, faktory (na Hlinecku *skladaři*), kteří ovlivňovali i šíření vzorů.

Lit.: E. Hercík: *Československé lidové hračky*. Praha 1951; J. Orel: *Soupis lidové výroby na Valašsku*. NVal 14, 1951, s. 41–43; E. Wolfová: *Lidová výroba hraček na Příbramsku*. ČNM H 146, 1977, s. 187–202; H. Johnová: *Horácké lidové hračky*. Nové Město na Moravě 1978; V. Hrnčíko: *Dřevěné lidové hračky z Hlinecka*. Chrudim 1979; E. Pančuchová: *Dřevěné lidové hračky*. Martin 1988; J. Brand: *Z minulosti domácké výroby saskovských hraček*. Přestice 1989; K. Pavlišťík: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993, s. 97–98; H. Dvořáková: *Fenomén české lidové hračky ve vztahu k okolním zemím*. In: *Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti*. Praha 1997, s. 160–164; *Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Měčín 2000, s. 24–44. [hd]

hrách, motýlokvětá rostlina s popínavou lodyhou, setá pro krmivo a pro kuchyňské využití kulovitých semen v luscích. Lat. se nazývá *Pisum sativum*. Plody h. zaujímaly ve stravě v Čechách mezi luštěninami nejdůležitější místo. H. patří k nejstarším archeologicky a historicky prokázaným plodinám. Ze vzpomínky Jana Husa na studentská léta je zřejmé, jak častým pokrmem h. byl. Z konce 15. stol. pochází posměšný popěvek, který charakterizuje h. jako jednu z nejhodnějších krmí Čechů. Údaje o h. se vyskytují mezi poddanskými dávkami a ve výměnkářských smlouvách až do poloviny 19. stol. Časté zmínky o h. obsahuje i folklorní materiál, zejm. lidové písně a přísloví. – Hospodářské instrukce od 16. stol. upozorňují na užitečnost h. a zdůrazňují jeho funkci zlepšovatele úrodnosti půdy. Na přelomu 16. a 17. stol. byl h. podle šetření na více dvorech v Čechách vyséván na 0,2–6 % or-

né půdy. Herbáře 16.–17. stol. rozlišují h. polní a zahradní. V č. zemích se pěstuje ve více odrůdách h. setý jako zelenina, luštěnina i pícnina a h. polní (*peluška*) jako krmivo. Posečený zralý h. se nechal proschnout a pak se vymlátíl cepy. Doporučovalo se sít jej, když měsíc dorůstal. – Úpravy h. patří mezi nejstarší techniky: pražení a vaření. Před pražením se h. namočil, aby naklíčil, napučel, odtud název *pučálka*. Někde chroupali pučálku i nepraženou. Údaje o pučálce či pálení (Chodsko) svědčí o tom, že h. patřil mezi postní i obřadní pokrmy. Podle pučálky se první postní neděle nazývala *Pučální* nebo *Pučálka*. Někde se jedla o každé postní neděli, buď osolená a ochucená pepřem, nebo slazená medem, později cukrem. Pučálku nabízely hospodyně ženám při společném přádlu nejen jako pochoutku, ale především proto, aby její žvýkání podpořilo tvorbu slin, nutných k předění. K pohoštění sloužila pučálka i při draní peří. Patřila k dívčí zábavě po ukončení přástek, na Chodsku zv. *spouštědlo*. Pučálka se nabízela příchozímu ženichovi. Také ji dostávali koledníci při řehořské obchůzce a o Velikonocích. V postních dnech se pučálka podle údajů J. Jungmanna prodávala dokonce na pražských ulicích (vyobrazení báby pučálnice na rytině z r. 1787). – Úprava h. pražením, jemuž předcházelo naklíčení, dodávala tělu právě v časném jarním období důležité živiny a vitaminy. Vařený h. se jedl jako hlavní jídlo, příloha, upravoval se na kaši nebo na polévku (patřila mezi nejfrekventovanější, mnohde byla součástí štedrovečerní večeře). H. nesměl chybět ve štedrovečerní polévce zv. *šedračka*. Hrachová kaše politá medem patřila mezi staré svatební pokrmy. H. se často upravoval s jinými plodinami, v Čechách obvykle v kombinaci s kroupami (*kočičí svatba, kočičí sdávání*; lidová píseň ji charakterizuje jako častý pokrm čeledí). Méně se jedl h. v kombinaci s čočkou (*kočičí tanec, kočičák*). Pokud se z h. dělala kaše, mastila se škvarky, osmaženou cibulkou, na Moravě a ve Slezsku přepuštěnou slaninou. K h. se jedlo syrové nebo vařené kyselé zelí, kyselé naložené okurky, popř. salát. H. se podával také upravený na sladko: o svatbách s medem, o svátcích posypaný perníkem, někdy s cukrem a s hrozinkami. Ve všední dny se u venkovského obyvatelstva objevoval na stole nejméně jednou týdně, v jídelníčku čeledi častěji. V selských domácnostech ho měli s uzeným masem, ve městě maso někdy nahradila uzenina. V zámožnějších rodinách býval nedozrálý zelený hrášek jedním z příkrmů, v kuchařských předpisech zv. mladý hrách. V literatuře existují zmínky o hrachové mouce, byla však spíše nouzovou potravinou (kaše, přísada do

chleba). Jediná zmínka o pečivu z hrachové mouky (*dědky*) pochází z Krkonoš. Častější jsou zmínky o praženém h. jako o jedné z náhražek kávy. Z jídelníčku začal h. ustupovat ve 2. polovině 19. stol. v souvislosti s nástupem brambor a s pronikáním kávy, která vytěsňovala ranní polévky. Hrachová polévka a kaše se přesunuly do jídelníčku středních a chudých vrstev městského obyvatelstva, ale nebyly již tak frekventovanými pokrmy jako dřívě na vesnici. – H. zvolna také ztrácel na významu ve zvykosloví. Jako symbol plodnosti a hojnosti hrával důležitou roli především o svatbě, kdy se jím pohazovala nevěsta (později ho nahradilo cukroví), symbolickou úlohu mívával při štedrovečerní večeři. V masopustním období se h. vyskytoval ve formě hrachoviny (hrachová sláma): byla jí obtočena masopustní postava (*hrachováč, medvěd, pohřebenář*). Hospodyně z maškary utrhly hrst hrachoviny a kladly ji husám do hnízda, aby se jim dobře vyvedla housata. Medvěd se měl poválet po hnoji pro zajištění bohaté úrody. H. byl symbolem hojnosti a prosperity, obětním darem mrtvým předkům apod. – Po 2. světové válce z jídelníčků domácností h. mizel, jen hrachová polévka si udržela své místo. Od konce 20. stol. se upřednostňuje hrachová polévka hotová, instatní, hl. z časových důvodů. Používá se i kupovaný předvařený hrách.

Lit.: J. S. Presl: *O přirozenosti rostlin aneb Rostlinář I*. Praha 1823; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého III*. Praha 1910; M. Úlehlová-Tilšchová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 151–157, 348, 515–520; O. P. Hanuš: *Benecko. Fara Štěpanice*. Praha 1966; I. Němec a kol.: *Slova a dějiny*. Praha 1980. [jš]

hranice viz etnické a kulturní hranice

hrázděná konstrukce, hrázděné zdivo, hrázdění, lepenice – trámová kostra vytvářející pole různého tvaru a velikosti, vyplněná horizontálně provedeným výpletem nebo tyčkami přihrocenými na koncích a omazaná silnou vrstvou lepenice. Pletená výplň byla z proutí nebo z dlouhých copů ze spletené slámy omotaných kolem tyček. Později se pole h. k. vyplňovala kamenem, od poloviny 19. stol. (v městském prostředí již od 16. stol.) také cihlami a omítala se. V angl. se h. k. nazývá *framework*, v něm. *Fachwerk*. Dřevěnou konstrukci hrázděné stěny tvoří sloupky dole zapuštěné do vodorovného prahu posazeného na podezdívce nebo (u hrázdění v patře) na přízemní domovní stěně, nahoře do vaznice (ližiny) sloužící za podklad stropnicím; stěny byly zavětrovány vzpěrami, vodorovnými trámkami (paždí-

ky), popř. také prahovými nebo ližinovými pásky. U středověkých a pozdně středověkých hrázděných konstrukcí vzpěry propojují přízemí s patrem a sloupky sahají od země až do vrcholu štítu. Trámy se napouštěly nebo natíraly černě či tmavohnědě (v oblastech s rozvinutou h. k. od 19. stol. také červeně, zeleně, žlutě, modře apod.), aby kontrastovaly se světle tónovanými omítkami hrázděných polí. Tato pole bývají místy zdobena ornamentální polychromií nebo rytým geometrickým ornamentem, vtiskovaným do čerstvě nahozené omítky prsty nebo hřebenevým nástrojem. V Čechách (na rozdíl např. od Hesenska, kde tento způsob výzdoby dosáhl v souvislosti s renesanční architektonickou tvorbou úrovně sgrafita) se zjistila zdobně škrabaná omítka hl. na vnitřní straně hrázděné stěny u patrových komor např. v Bečově n. Teplou, Jimlíkově, Mezihorské a dalších vesnicích na Karlovarsku a Sokolovsku. Pův. tektonická funkce trámové kostry v hrázděné stěně, dochovaná v horských oblastech, se od 2. poloviny 18. stol. změnila v bohatě zdobenou stěnu častěji aplikací různých motivů, jako žebřovitého, ve tvaru ondřejských křížů a jejich modifikací, i použitím prohnutých nebo vyřezávaných trámů. – H. k. dosáhla zvl. vysokých estetických hodnot na Chebsku koncem 18. a počátkem 19. stol. Naproti tomu na Slánsku se u tzv. lepenic, místy omítaných načervenalou hlínou, kontrast mezi poli a trámy neustálým bílením potlačoval. Snaha po vytvoření jednoduté stěny v průčelí domů je příznačná pro slovanské cítění, jak nezávisle na slánských lokalitách ukazují obdobné formy hrázdění na Ukrajině nebo v Srbsku. – Nejstarší známý doklad hrázdění se uvádí z tureckého Catal Hüyükü, kde se h. k. použilo před více než 8000 lety. Do Čech proniklo hrázdění přes Německo ze severozápad. Evropy, nejprve do hradů a městských staveb (v Praze je ikonograficky znázorněno z doby kolem r. 1490, na náměstí v Chebu je dokládá skupina v jádře gotických domů zv. Špalíček, na hradu Karlštejně tak bylo ve 14. stol. vybudováno 3. patro), od konce 15. a v 16. stol. i do menších měst a vesnic severozápad. a sev. Čech. Ikonograficky je h. k. na vesnici doložena ze 16. stol. (např. prospekt Skalná na Chebsku z r. 1540) a z terénu jsou známy nejstarší objekty ze 17. a 18. stol. (Chebsko). Specifickým znakem h. k. Čech je skutečnost, že s výjimkou stodol a kolen nikde nepronikla do přízemí domovních stěn, ale jen do pater a štítů; proto se tato konstrukce, jejíž výstavbu požadovala četná nařízení sledující úsporu dřeva, jeví v českém lidovém stavitelství spíše jako doplňková vůči konstrukci roubené nebo zděné. Přesto je hra-

nice h. k. v Čechách součástí izolinie evropské, která vstupuje do Čech u Rozvadova a pokračuje směrem na Stříbro a Všeruby, kde se otáčí na sever k Manětínu, odkud směřuje na Rakovník a Kladno; zde všude se plynulá hranice již dříve ztratila, a proto je až po Liběchov, ležící severněji od Mělníka, vyznačena spíše teoreticky. Z Mělnicka vede tato izolinie nejprve na severozápad přes Ralskou pahorkatinu a napříč východním výběžkem Českého středohoří až zhruba k Benešovu n. Ploučnicí, odkud mohutným obloukem svírajícím území roubeného domu na Českolipsku pokračuje k východu přes Liberec do Frýdlantského výběžku, kde u Nového Města p. Smrkem opouští Čechy a napojuje se na oblast hrázdného domu dolnoslezského. Na území severozáp. a sev. Čech vyděleném touto izolinií se h. k. objevuje hl. ve štítech a patrech domů v různé intenzitě, jsou i nemalé oblasti, kde je téměř překryta zdívem (Poohří) nebo roubením (vých. část Českého středohoří). Celohrázdné objekty jsou jen stodoly a kolny, dochované zvl. na Chebsku (např. na vyobrazení Boru z 2. čtvrtiny 18. stol. od F. B. Wernera je zachyceno několik celohrázdných stodol v uvolněné řadě za hrádební zdí). Ojedinele se h. k. vyskytovala i mimo vtyčenou oblast (Mladoboleslavsko, Broumovský výběžek, Osoblažsko).

Lit.: J. Vařeka: *Lidové stavby v Janově na Mostecku ve světle archivních pramenů*. ČL 47, 1960, s. 173–178; J. Vařeka: *Grafické listy a akvarely z 18. a 19. století jako pramen ke studiu lidových staveb na Teplicku a Chomutovsku*. ČL 50, 1963, s. 7–14; B. Schier: *Hausladschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen 1966, s. 103–116, 2. vyd.; L. Štěpánek: *Hrázdné lidové stavby v Čechách a jejich problematika*. VPČZM 9, 1969, s. 167–185; J. Vařeka: *Rozšíření hrázdného domu v severozápadních Čechách*. PP 31, 1971, s. 111–119; J. Vařeka – J. Scheybal: *Hrázdný dům v Čechách a jeho vztah k oblastem patrové lidové architektury*. ČL 63, 1976, s. 4–22; K. Bedal: *Gefüge und Struktur. Zu Standort und Arbeitsweise volkskundlicher Hausforschung*. ZV 72, 1976, s. 161–176; K. Baumgarten: *Das deutsche Bauernhaus*. Berlin 1980, s. 62–140; G. U. Grossmann: *Der Fachwerkbau*. Köln 1986; K. Bedal: *Fachwerk vor 1600 in Franken*. Bad Windsheim 1990; J. Škabrada: *Dřevěné a dřevohliněné konstrukce středověkého původu v lidové architektuře severních Čech a Lužice*. AH 17, 1992, s. 333–336. [jv]

hrdelní právo, ius gladii – právo soudit a trestat hrdelní zločiny. Hrdelní soudnictví procházelo v č. zemích složitým vývojem. Výkon někdejšího zeměpanského regálu, prováděný zeměpanskými úředníky v síd-

lech příslušné provincie, přecházel poměrně záhy na rychtáře královských měst dosazované panovníkem, postupně byl panovníkem přenášán na církevní i světské vrchnosti, až se stal plným právem pozemkové vrchnosti. Tento proces vyvrcholil v době pohusitské a jagellonské. Vrchnosti pak přenášely svou soudní pravomoc na poddanská města a městečka. Za feudalismu byla kompetence soudů dána stavovskou příslušností obžalovaného. Provinilý šlechtic mohl být pohnán před soud zemský, viny duchovních osob soudily církevní soudy. U městských soudů byli souzeni neurození, svobodní či poddaní, kteří se dopustili trestného činu v obvodu městského soudu. Tento soudní obvod nebyl v době předbělohorské ještě totožný s obvodem panství, k němuž město nebo městečko náleželo. K blízkým městským soudům vysílali též příslušníci nižší šlechty své poddané či jiné neurozené, kteří se dopustili trestných činů na jejich statcích. Charakteristickým rysem městského soudnictví feudálního období bylo, že soudili soudcové nekvalifikovaní: purkmistr a členové městské rady, povoláním řemeslníci a obchodníci. Právo se na soudech nalézalo. Menší města často žádala o naučení větších. Hrdelní rozsudky potvrzovala vrchnost. 1548 byl zřízen v Praze apelační soud, který zasedal stále a ve kterém působili výhradně právníci. Apelační soud se stal odvolací instancí v hrdelních procesech projednávaných u všech soudů s výjimkou zemského. V 16. stol. se uplatnily snahy o kodifikaci městského práva. 1523 zřídil zemský sněm Království českého komisi pro vypracování městského zákoníku, které předsedal Brikcí z Licka, ale jeho *Knihy městského práva* nenabýly platnosti zákona. Teprve 1579 vydal tiskem Pavel Kristián z Koldína *Práva městská království České*, která po schválení sněmem nabyla platnosti zákoníku. Jím bylo sjednoceno české městské právo. Zákoník nabyl postupně platnosti i v ostatních zemích království a platil až do r. 1708. Škála hrdelních trestů byla za feudalismu značně rozsáhlá. Mezi hrdelní zločiny náležely: vražda, zabití, čarodějnictví (pokud ohrožovalo lidi na životě, např. ve spojení s travičstvím), úmyslné žhářství, krádež a loupež, infanticida, sexuální zločiny (cizoložství, znásilnění, incest, bigamie, sodomie). Postižený násilník mohl být zachráněn, když se za něho znásilněná žena uvolila provdat. Za smilstvo mezi osobami svobodnými bylo pro muže i pro ženu vymrskání z města, ženy byly předtím vystaveny na pranýři. Městské právo činilo rozdíl mezi osobami zachovalými a nezachovalými. Tam, kde u zachovalého obviněného stačila při nedostatku důkazů

očistná přísaha, bylo u nezachovalého (již trestaného) použito mučení. Průběh jednání u městského soudu s hrdelní pravomocí zachycovaly tzv. smolné (krevní, černé) knihy, které vedl přísedný radní písař. Smolné knihy obsahovaly projednání případů od podání žaloby, přes dobrovolné výslechy obžalovaných, výslechy na právu útrpném (tortura), až po rozsudek a finanční vyúčtování. 1707 vydal císař Josef I. nový trestní zákoník, jímž započalo postupné začleňování městských hrdelních soudů do sféry státní moci a jejich byrokratizace. Poddanská města s hrdelním soudem měla nyní zaměstnávat kvalifikované soudní úředníky, syndiky. V hrdelních procesech se uplatňoval dvouinstanční postup, tj. schvalování hrdelních rozsudků apelačním soudem. Zákoník podstatně omezil mučení. Přiznal-li se obžalovaný dobrovolně, nesměl být mučen, přiznal-li se při prvním mučení a své přiznání již neodvolal, nesměl být mučen podruhé. Některé skupiny byly z mučení vyloučeny vůbec, např. těhotné ženy, děti, přestárlí, nemocní a duševně choří. Mučení muselo být nařízeno apelačním soudem. Mělo čtyři stupně (grady), žádný stupeň nesměl trvat déle než čtvrt hodiny. Městské soudy měly v hrdelních případech žádat o naučení apelační soud a postoupit mu všechny spisy. Apelační soud posílal městským soudům přesné otázky pro výslechy a konečně vynášel rozsudek, který poté příslušný městský soud vyhlásil a provedl. Městský soud plnil tedy funkci vyšetřovatele a vykonavatele rozsudku. Do funkce žalobce, která dosud náležela vrchnostem a jejich úředníkům, se stále více vměšovaly krajské úřady. V 1. polovině 18. stol. již jejich zásahy převládaly. Tak zvolna probíhal vývojový proces postupného postátňování městského hrdelního soudnictví a současně jeho profesionalizace. Úplný zánik městského feudálního hrdelního soudnictví znamenala soudní reforma k 1. 1. 1766. K datu reformy existovalo ve 12 českých krajích 340 městských hrdelních soudů. Tehdy jich byla převážná většina zrušena a ponecháno pouze 23 (např. v kouřimském kraji bylo celkem 17 hrdelních soudů, po soudní reformě si udrželo hrdelní právo pouze krajské město Kouřim). Záhy poté (1768) byl vydán nový trestní zákoník *Constitutio Criminalis Teresiana*, i ten však uznával dále mučení za jednu z vyšetřovacích metod. Z mučení byli vyňati příslušníci vyšších stavů a hodnostářů. 1776 bylo mučení císařským rozhodnutím zakázáno vůbec. Všeobecný soudní kriminální řád z r. 1788 zcela odstranil z trestního soudnictví laický živel, soudci byli již bez výjimky právníci. Současně byla zlikvidována očistná přísaha. Další

trestní zákoník pocházel z r. 1803 a stal se základem trestního práva v č. zemích. Byl novelizován 1852 a v této podobě platil až do r. 1949.

Lit.: F. Oberpfalzer: *Vyznání na mučidlech*. Praha 1937; B. Roučka: *Poznámky k mapě hrdelních soudů v Čechách v první polovině 18. století*. Právně historické studie 3, 1957, s. 115–135; J. Pánek: *Smolná kniha městečka Divišova*. Praha 1977; K. Malý: *Trestní právo v Čechách v XV. a XVI. století*. Praha 1979; V. Frolec: *Krevní knihy jako pramen etnografického studia*. SPFFBU C 27, 1980, s. 315–325; J. Janák – Z. Hledíková: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha 1989; K. Malý – F. Sivák: *Dějiny státu a práva v českých zemích a na Slovensku do roku 1918*. Praha 1993; J. Francek – T. Šimek: *Hrdelní soudnictví v českých zemích*. Zámorsk – Pardubice 1995; J. Honcová: *Říčanské tuhé právo. Obnova hrdelního soudu v Říčanech a jeho působení v letech 1667–1765*. In: Kapitoly z dějin Říčan. Říčany 1995; *Sborník příspěvků z konference o vývoji kriminality, konané v Pardubicích 21.–22. 9. 1995*. Pardubice 1996. [jhn]

hrkáni, klepání, klapání, řehtání, rachtání – dětský velikonoční obyčej obchůzkového charakteru, konaný po tři dny Svatého týdne od Zeleného čtvrtka (výjimečně už od Sazometné středy) do Bílé soboty. H. má řadu nářečních názvů: *rachání, rajrání, repotání, harfování, tragačování, ščukotání, křístání, dukání*. Je písemně doloženo od 19. stol., nepřímá svědectví jazykové povahy pocházejí ze 16. a 17. stol. Čas h. je vymezen mlčením kostelních zvonů od Gloria na Zelený čtvrtek do velikonoční vigílie Vzkříšení. Posvátné třídění klidu a půstu provází hluk výhradně dřevěných nástrojů bohatého názvosloví od hrkaček, přes kladívkové typy, až k pojízdným trakáčkům. Tradice velikonočního h., známá na vesnicích i v některých městech, je v č. zemích doložena od 19. stol. ve více formách. Mají společné prvky: h. je výsadou chlapců a má svoje pravidla, připomínající organizaci dospělé chasy; řídí je nejstarší chlapci, ministranti nebo volení vedoucí (označení jako *stárci, páni a půlpáni, velitelé, hejtmani, kapitáni, kaprálové, králi, poručníci* atd.). Průvody a někde též označení aktérů s právem užití hrkacích nástrojů jsou řazeny podle věku chlapců. Ve větších lokalitách hrkají dvě i více skupin, které mezi sebou soupeří. Chlapci hrkají v pravidelnou dobu (brzy ráno, tj. ve 4–6 hodin, v poledne a večer, na Velký pátek ještě v 15 hodin, tj. podle bible v hodinu Ježíšovy smrti). H. vychází od kostela (kaple, zvoničky), od kříže či jiného místa uprostřed nebo na kraji obce a vrací se zpět ke kostelu nebo končí na druhém konci obce;

průvod má většinou formu uzavřeného kruhu kolem vesnice (podobně trojí oběhnutí kostela, kaple, někde též stavení). Vedle živelného hluku má h. v některých obcích svoje tradiční metrorhythmické formy. Součástí h. jsou též křesťanské modlitby (Anděl Páně ad.), odříkávané na počátku u kostela nebo u křížů. Velikonoční h. zakončuje na Velký pátek odpoledne nebo na Bílou sobotu dopoledne obchůzka *po vejcích (po klepačce, výplata)*, tj. koleda s vybiráním odměny (vajec, peněz, cukroví) a jejím rozdělováním. Geneze h. má více vrstev. Lidový výklad h. jako náhrady kostelního zvonění

v čase, kdy zvony odletěly do Říma, a svolávání věřících k bohoslužbám (podobně jako další vztahy k velikonoční liturgii: společné modlení chlapců u křížů, zpěv kostelních písní) je částečný a christianizace je považována za druhotnou. V tradici velikonočního h. jsou také prvky společné lidovým obyčejům jarního novoročí, spjaté s počátkem nového hospodářského roku: hlučení jako magie odpuzování škodlivých sil, magický ochranný kruh kolem obce známý u jarních zemědělských obřadů, místy se připojilo společné obřadní umývání chlapců v pramenité vodě před zahájením h. Spoluúčast církve na tradici h. dokládají zprávy o velkých hrkacích, umístěných ve svatém třídění na věži kostela či u jeho postranního nebo hlavního vchodu a obsluhovaných ministranty a kostelníkem; podle Z. Wintera jsou v českých pramenech doloženy od 16. stol. Otevřená zůstává otázka vztahu lidové tradice h. a církví tolerovaného i prováděného obřadního hlučení v kostele při liturgii pašijových dní (hřmot jako podobenství chaosu při Kristově smrti). Tuto středověkou tradici popsal J. A. Komenský; svědčí ještě o dobové existenci hrkacích nástrojů, *chřestačky a hrkačky*. Pro nedostatek časově srovnatelných dokladů a různý smysl obou tradic zůstává hypotézou názor o snaze církve účastnit se na lidové tradici h. svým vlastním pojetím. Ve velikonočním h. se podle písemných zpráv od 2. poloviny 19. stol. objevuje také biblická postava Jidáše a h. dostává podobu a název *honění Jidáše*, doloženého na vesnicích i v některých městech. Jako Jidáš bývá označen pojízdný hrkač s figurálním motivem a hl. chlapec s rezavými vlasy nebo maskovaný (v obráceném kožichu, obtočený

slaměným povříslm nebo provazem, s černou tvářící apod.). Obvyčej spočívá ve skutečném honění maskovaného Jidáše, který vybíhá z kostela ven (na náměstí, do polí, na hřbitov) a při jehož dopadení mu ostatní hrkají kolem hlavy; druhou formou je průvod nebo obchůzka a koleda, event. žertovné výstupy s maskovaným Jidášem (dvěma i více Jidáši). S obvyčejem je spojen popěvek *Cos to, Jidáši, cos to učinil*, doložený od 16. stol. jako obecná nota v českých kancionálech; o jeho rozšíření svědčí též parodie textu ze 17. stol. a četné, téměř nevariované zápisy říkadla z 19. i 20. stol. Jedním ze zdrojů honění Jidáše je podle Č. Zíbrta tradice českých středověkých velikonočních her s žertovnými výstupy a popěvky o Jidášově zradě a proti Židům, z nichž se časem vyvinula dětská zábava. Dalším genetickým zdrojem lidového pojetí Jidáše je tradice velikonočních ohňů; někde má obvyčej podobu *pálení Jidáše*, konaného na Bílou sobotu, tj. spalování slaměné figuríny nebo slaměných částí Jidášova oděvu, jež má také vztahy k obřadnímu ničení symbolických figur v období jara (též shazování slaměného Jidáše z kostelní věže, jeho věšení, topení). Název pálení Jidáše mají též obvyčej se svčvením ohněm, konané na Bílou sobotu. Tradice velikonočního h. a honění Jidáše někde zanikla nebo byla zakázána už na počátku 19. stol., v mnoha lokalitách je živou (obnovenou) tradicí současnosti.

Lit.: V. Bělík: *Velikonoční hrkání na Moravskokrumlousku*. OHP 10, 1932/33, s. 88–91; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 241–247; A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959, s. 210–220; A. Malý: „Řehtáci“. NA 10, 1973, s. 33–35; E. Večerková: *Velikonoční klepání a „honění Jidáše“ v okolí Uherského Hradiště*. Slov. 16/17, 1974/75, s. 53–61; L. Kunz: *Starobylé prvky velikonočních obchůzek na východní Moravě*. Slov. 29, 1987, s. 107–120; H. Vincenciová: *Velikonoční obchůzky s Jidášem*. VSH 4, 1994, s. 189–206; L. Petráňová: *Šel Pán Ježíš do zahrady. Příspěvek k životnosti výročních obyčejů*. In: SVPP 36, 1996, s. 345–359; V. Frolcová – M. Mikysková: *Jidáš v povědomí a velikonoční tradici dětí (prameny z Moravy 1997–1999)*. ČL 87, 2000, s. 135–154. [vf]

hrnčina, nízkozárná keramika se silně porézním barevným střepem. Barva střepu (od bílé po tmavohnědou) je dána použitými surovinami a obsahem jejich složek v sialitickém základě, pálicím se na 900–950 °C. Kvalitnější druhy h. se přežahovaly. – H. se dělí na a) měkkou, b) tvrdou, c) kameninovou, d) siderolit a teralit (vyráběl se pouze průmyslově od 20. let 19. stol. do počátku 20. stol.). Tvrdá a kameninová

h. tvoří přechodné typy mezi kameninou, polokameninou a bělninou. – Měkká h. má šest základních druhů: 1. rezná h. (i s barevnými hlinkami, hl. červenou, jimiž je střep dekorován) je vývojově nejstarším druhem h. Výrobky s červenou hlinkou se objevily v č. zemích asi ve 13. stol. (technologie přišla ze záp. Evropy). Vyráběly se v sev. Čechách ojedinele až do 20. stol. Rezný střep se používal všude tam, kde byly glazury zbytečné nebo nevhodné; 2. černá h. (tuhová, tuhovaná, začerňovaná, zakuřovaná; první dva druhy se vyráběly hl. v blízkosti výskytu tuhy v j. Čechách, na Českomoravské vrchovině a v Jeseníkách). Byla známa již u Keltů, ale produkce zanikla a objevila se znovu v 15.–16. stol. Většinou se vyráběla v malých průmyslových podnicích, jediná skutečná dílna byla v Předmostí na Poličsku od r. 1843 do počátku 20. stol. Začerňovaná h. (horký střep se natíral sazemi rozdělanými v octě) se zhotovovala ve 20. a 30. letech 20. stol. v Milevsku pro pražské družstvo Dřlo. Zakuřovaná h. se dopalovala v redukční atmosféře. Protože je uhlík inertní a má vysoký bod tání (3 845 °C), ale oxiduje od 220 °C, je zakuřovaná h. vhodná pro mléčné hospodářství, při kvasných procesech, ale také jako tygla pro tavení kovů. Zakuřovanou hrnčinu vyráběly jen některé dílny, poslední na Moravě v Ivančicích a na Uherskohradištsku (Břestek, Tupesy, Modrá u Velehradu). Výroba počíná v č. zemích asi v 15. stol. Zakuřovaná h. se zdobila vyhlazením ornamentů do vlhkého střepu a po vypálení se vyleštila; 3. smolená h. se vyskytuje u holb a džbánů na pivo, jejichž vnitřek byl potažen smůlou (*smolňáčky*). Počátky a rozsah výroby nejsou známy, poslední dílny, jež smolňáčky vyráběly, byly v Měřeticích a Čekově (Chrudimsko) ještě počátkem 20. stol.; 4. glazovaná h. se potahovala čirými nebo barevnými glazurami, popř. zdobila přírodními barevnými hlinkami pod glazurou. Je nejběžnějším druhem h. v 16.–20. stol. (včetně kachlového zboží). Glazury se na h. objevují v Evropě v 11. stol., v č. zemích ve 12. stol., nejdříve na dlaždicích a obkládačkách; 5. engobovaná h. (potažená barevným nebo bílým nástřepím, dále glazovaná a zpravidla zdobená i barevnými hlinkami pod glazurou) se dá doložit ve 2. polovině 16. stol., ve větší míře v 19. stol.; 6. glazovaná (engobovaná a glazovaná) h. je zdobená ještě glazurou, zejm. zelenou (oxid mědi) do svrchní glazury. Vytváří se charakteristické *mraky* nebo *plameny*. – Funkčně lze h. třídit na výrobky a) ploché (talíře, misky, mísy, ploché formy jednoduché a sdružené, pánvice, rendlíky, některé typy cedáků,

pokličky), b) poloduté (formy na pečivo, pekáče), c) duté (různé typy hrnců, džbánů, chladicích džbánů, speciálních tvarů jako lahvice, máselnice, kropící konve, baňky, butelky, vázy, poháry), d) technické (kávovary, ohříváče, čutory, pokladničky, kloboučnické formy, svíčkařské vaničky, tahové a pečící trouby, svítidla, vykuřovadla, hudební nástroje a různé pracovní nástroje), e) kamnářské (kachle základní, římsové, nástavcové), f) stavební (ploché, střešní, nástěnné, drenážní), g) ve formě plastiky (výklenkové, figurální, kamnářské, dětské hračky, jiné figurky, užité plastiky). – Dekory h. lze dělit na mechanické (ryté, vypichované, kolkované, vytlačené, vyškrobované, řezané, vytlačované do formy, pěchované, nalepované a leštěné) a malířské (provedené růžkem či *kukačkou*, štětcem, hřebenovitým nástrojem, hubkou, dřívkem a jinými příležitostnými nástroji, prstem či dlaní a mechanickým procesem, např. stékáním, mramorováním, flamováním. Podle námětu se u h. vyskytují dekokry figurální, zoomorfní, věcné, rostlinné a geometrizující. Určitým typem dekoru je i barevnost střepu, nástřepí, glazury a forma předmětu, např. obličejové džbány, střešní nástavce, formy na pečivo, plastiky. – Významným druhem h. je kamnářské zboží. Kamna se do č. zemí dostala asi ve 12., do lidového prostředí v 16. stol. Až do 18. stol. představovala otápění čisté, ale neekonomické. V prostředí vyšších společenských vrstev šlo o uměleckou architekturu, zejm. kamna zhotovená bedněním, k nimž si hrncíři zvali i sochařské tovaryše. Hrnčířské kachle byly hladké nebo plasticky zdobené (rezné, glazované i barevnými glazurami, polychromní). Od 16. stol. docházelo k pokusům o sestrojení ekonomičtějších a víceúčelových kamen, jež vrcholily koncem 18. stol. zavedením sporáku a vícetahových kamen. V č. zemích jsou sporáky poprvé doloženy 1800, vícetahová kamna začal jako první stavět pražský kamnář Hampejz (asi 1830). Koncem 19. stol. dílensky vyráběné kachle mizí a kamnáři stavějí kamna z továrních kachlů. Ve 20. stol. jsou kachlová kamna nahrazována kamny a sporáky na jinou formu energie. V t. kamnářství.

Lit.: J. Eisner: *Keramika*. In: Rukověť slovanské archeologie. Praha 1966, s. 135–309; V. Nekuda – K. Reichertová: *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*. Brno 1968; Z. Smetánka: *Technologie výroby českých kachlů od počátku 14. století do počátku 16. století*. PA 59, 1968, s. 543–578; Z. Smetánka: *K morfologii českých středověkých kachlů*. PA 60, 1969, s. 228–265; V. Scheufler: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972. [vsch]

hrnčářský kruh, zařízení, na němž se rotačním pohybem vytáčejí keramické výrobky. Nejstarší doklady h. k. pocházejí z Přední Asie ze 4. tisíciletí př. n. l., ale h. k. nezávisle vznikl i v dalších asijských a afrických kulturách. – Hrnčářské kruhy se dělí na: 1. *ruční*, historicky nejstarší a konstrukčně jednodušší, a to a) talířové (s pevnou osou a talířem na ní nasazeným), b) příčkové (s podkružím a s talířem spojeným s podkružím), c) osově (s otáčivou osou pevně spojenou s talířem, často spojeny se sedačkou); 2. *nožní*, a) blokové (s pevnou osou a blokem, talířem majícím též podkružím na ní nasazeným), b) příčkové (s pevnou osou a talířem s podkružím, spojeným s ní příčkami), c) osově (s otáčivou osou, začepovanou v nábojnici a zajištěnou proti vibracím tzv. ručkou, s podkružím a talířem); 3. *hrnčářské kolo*, užívané v jihových. a vých. Asii a Indii, přinesené v 16. stol. do záp. Evropy; je to ruční kruh, kde obruč s loukotěmi působí jako setrvačnick. – Ruční h. k. a hrnčářské kolo roztáčel místy pomocník podle pokynů hrnčáře. Ruční kruhy byly běžné v kulturách afrických a asijských, ale dochovaly se místy v Evropě až do 20. stol. (Rusko, Balkán, Dánsko). Blokový h. k. je doložen ve 2. stol. př. n. l. v Egyptě a místy na Dálném východě, ojediněle i v Evropě. Příčkový kruh byl poprvé doložen asi r. 1250 ve Francii a udržel se v Evropě do 20. stol. (Bělorusko, Bavorsko). H. k. osový, zaznamenaný kolem r. 1540 v Itálii, patří ke stále používaným typům h. k., produktivitou práce nejdokonalejším. Také na přelomu 20. a 21. stol. se většinou poháněly mechanicky.

Lit.: A. Rieth: *Die Entwicklung der Töpferscheibe*. Leipzig 1939; V. G. Childe: *Rotary Motion*. In: *A History of Technology*. Oxford 1954; A. Rieth: *5000 Jahre der Töpferscheibe*. Konstanz b. r. [1960]. [vsch]

hrnčářství, živnostensky organizovaná rukodělná výroba hrnců. Termínu se užívá také pro označení výroby jiných druhů rukodělné keramiky (i pro kamnářství). Hrnčářská výroba počíná v neolitických kulturách na Předním východě asi v 7.–6. tisíciletí př. n. l. Bylo známo ve všech světadílech s výjimkou Austrálie. V č. zemích návazná výroba hrnců počíná s příchodem Slovanů v 5.–6. stol. Jako domácí výroba bylo h. záležitostí žen, jako zboží výroba se dostala do rukou mužů přibližně v době mladohradištní. Na vesnicích se udrželo jako domácí výroba až do 14. stol. – Středověcí hrnčáři se sdružovali jako ostatní řemeslníci v konsorteria, z nichž se vyvinuly cechy. Nejstarší hrnčářský cech (nehledě k padělkům: Frýdlant v Čechách 1330, Levín 1402) vznikl 1453 v Chebu; následoval cech v České Lípě (1462), Ledči n. Sázavou (1466), Slaném (1469), Olomouci (1472)

a v Lanškrouně (1487). Hrnčáři patřili k řemeslníkům chudším a jejich cechy k méně ceněným. 1488 byla vydána Vladislavem Jagellonským (vládl 1471–1516) hrnčářům na Novém Městě pražském statuta a zřízen zemský hrnčářský cech pro Čechy; pro Moravu 1538. Do konce 15. stol. vzniklo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku šest hrnčářských cechů. První tovaryšský cech se ustavil v Ledči n. Sázavou (1560). Celkem bylo v č. zemích na 80 hrnčářských cechů samostatných nebo společných a přes deset tovaryšských cechů. – Po zřízení živnostenských společenstev (1860) byla v č. zemích pouze čtyři keramická živnostenská společenstva. Keramikové byli obvykle ve stavebních společenstvech, v menších místech ve společenstvu výrobních živností nebo v jediném společenstvu všech místních živností. – Znak dal hrnčářům Vladislav Jagellonský (1488); znázorňoval Adama s Evou pod stromem poznání a v popředí hrnčáře s příčkovým hrnčářským kruhem (po stranách další detaily). Na hrnčářských emblémech se tento znak objevuje ve zjednodušené podobě, vedle znaků jiných, jako čepel, hrnčářský kruh nožní příčkový (ještě 1824) a osový (poprvé 1820). Patronem hrnčářů byl v č. zemích sv. Florián nebo Goar, Barbora a Prokop. – H. bylo někde uváděno mezi řemesly podezřelými, zřejmě proto, že hrnčáři pracovali s ohněm a s hlínou. Proto byly hrnčářské dílny vykazovány na předměstí a pece musely být dostatečně vzdáleny od obytných budov. Ve velkých městech mohli keramikové pracovat jen v budovách, které měly tzv. podýmné právo. Dílny byly malé, pracoval v nich většinou jen mistr, obvykle za pomoci ženy, která dělala lehčí práce (glazování, dekorování). Dělná práce a energetický vklad do výroby byly nepatrné, výnosy proto nevelké. Bohatých hrnčářů nebylo mnoho. – Hrnčáři patřili v č. zemích mezi deset nejrozšířenějších řemesel. Sít hrnčářských dílen byla poměrně hustá, místy vznikaly také aglomerace, odkud se zboží vyváželo i na delší vzdálenosti; běžně se hrnčářské výrobky prodávaly v místě a okolí. Poptávka po hrnčářském zboží byla mezi spotřebiteli značná, ale klesá od 2. poloviny 19. stol., kdy je měkkota (hrnčina) vytlačována bělninami, porcelánem, železným a smaltovaným nádobím. V souladu se změnami v kultuře se mění částečně sortiment zboží. Hrnčáři vyráběli hl. pro trh, byť své zákazníci znali a věděli, co budou požadovat. Zhotovovali i solitéry pro jednotlivce a organizace, zejm. cechy. Po 1. světové válce h. téměř zaniklo a dílny, navazující ve 2. polovině 20. stol. na tradiční lidovou hrncinu, vyrábějí spíše suvenýrové zboží.

Lit.: V. Scheufler: *Lidové hrnčářství v českých zemích*. Praha 1972; L. Skružný: *Příspěvek k vý-*

voji hrnčářských cechů a hrnčářských pracovních nástrojů. ČL 61, 1974, s. 155–175; K. Paris [V. Scheufler]: *Zur Bezeichnung des Töpfers in den böhmischen und mährischen Quellen des 12. bis 19. Jahrhunderts*. In: *Volkstümliche Keramik aus Europa*. München – Berlin 1976, s. 175–181. [vsch]

hrnec, základní typ dutého nádobí objevující se od počátku keramické produkce. V prvotní funkci sloužil k přenášení tekutin a sypkých látek, k pití a vaření. Jeho tvar (výška větší než šířka) se proměňoval v důsledku změny funkce. Podtypy hrnců se vyvinuly v 18. stol. v souvislosti s diferenciací lidové kultury jako důsledek hospodářského vzestupu venkova. Koncem 19. stol. lze předpokládat ve střední zemědělské usedlosti 30–60 různých hrnců. S h. v ruce je znázorňován sv. Goar, patron hrnčářů. – Podle materiálu se h. rozlišuje na keramický a kovový. Keramický h. (režná, glazovaná, zakuřovaná hrncina) byl jednoduchého válcovitého (soudkovitého, džbánkavitého, konického) tvaru s jedním (dvěma) uchy. Pro vaření na otevřeném ohništi se užíval h. s límcem (ohrnutým okrajem) nebo zářezem na podhrdlí k uchopení vidlicí, pomocí níž se přisunoval k ohni. K vaření na plotně sporáku (od počátku 19. stol.) sloužily hrnce se širokým plochým dnem, jejichž šířka byla větší než výška nebo se rovnaly (*plotňák*). Při přenášení tekutin se užíval *krajáč*, na ustávání mléka *vrhlík* (na Moravě *látka*), k ukládání potravin *smetaník* (s požeňnáním), *másevník* a *sádlák*. Do velkých hrnců se nakládalo zelí (*zelák*) nebo se v nich přechovávala povidla (*povidlák*, *slevák*). Specifickou zvykoslovnou funkci plnil koutní h. *Srostlík* vznikl spojením dvou až čtyř hrnečků o obsahu půl až jednoho litru a užíval se k transportu potravy na pole. Byl opatřen obloukovitým držákem. V hrncovitých nádobách s děrovaným dnem se cedily potraviny (*cedák*). Využitím půdy ke skladovacím účelům po zavedení komínů mizí z užívání velké hrnce, *zásobnice*. – Ve 2. polovině 19. stol. nahradila hrncinu (měkkotu) pevnější bělnina (Kostelec n. Černými lesy, Štěchovice, Kunštát) a kamenina (Týniště n. Orlicí). Rozšířenější bělninové hrnce měly světlý střep překryt variabilně hnědou glazurou (*šlemovkou*). – Výraznější dekor (rytý, nalepovaný, malovaný) nesou jen koutní hrnce a smetaníky, protože byly zbožím na objednávkou. Ostatní podtypy a střepy byly většinou bez výzdoby nebo jen s jednoduchou výzdobou technického rázu (rytí, vyškrobávání). – Kovový, tj. železný, litinový nebo plechový (pozinkovaný, smaltovaný) h. nahradil v 19. stol. postupně keramické výrobky nejdříve na vaření. Měl široké rovné dno, válcovitý tvar, dvě ucha a poklič-

ku. Nízký kovový h. se označuje jako *kastrol*. Smaltované výrobky byly na vnější straně barevné, uvnitř bílé. Mohly nést jednoduchý geometrický nebo rostlinný ornament. Smaltovanými nádobami a odstředivkami byly od 80. let 19. stol. vytlačeny hrnce na mléko z domácností v Čechách (na Moravě později). – Pítí kávy od počátku 19. stol. přineslo potřebu menších *hrnků*, tj. nádob k individuálnímu pití. Byly tvarově variabilní (soudkovitý, válcovitý), různého objemu (hrnek, hrneček), k uchopení sloužilo různě formované ucho. Původní hrncinové výrobky byly ve 2. polovině 19. stol. nahrazeny bělninovinými (Znojmo, Olomučany, Kunštát), kameninovými (Rajnochovice) a nakonec levným porcelánovým zbožím (záp. Čechy). Výrazně dekorované kusy (malba, tisk) nesloužily praktickým účelům, byly památkou na poutní místo, kulturní akci apod. Od 2. poloviny 19. stol. se šíří výroba plechových smaltovaných hrnků, obvykle válcovitého tvaru. Užívaly se na venkově a ve městě v prostředí nižších sociálních vrstev.

Lit.: V. Scheufler: *Lidové brnčířství v českých zemích*. Praha 1972, s. 29–31; V. Vondruška – V. Kopřivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 21–22. [mv]

hrobník, hrobař – osoba, která kope hroby a pohřbívá mrtvé. Nář. se h. označuje jako *pohrobný* nebo *kopidol* (ve Slezsku). Ve městech měli hrobníci (*lidé hrobníční*) za úkol dohlížet na to, aby nemocní a starší

lidé nepolehávali na ulicích, ale byli dopraveni do špitálů a lazaretů, zřizovaných od 16. stol. V době morových epidemií se hrobníci (spolu se zvoníky) stali také úředními ohledavači mrtvol a skládali přísahu, v níž slibovali dbát na to, aby zemřelí nebyli schováváni po domech, ale ihned pohřbíváni. Hrobníci byli povinni označovat domy nakažených zvláštním znamením (u katolíků bílým křížem, u židů žlutým kolečkem). Poněvadž sbírali mrtvoly po ulicích, byli považováni za nečisté a nepočestné osoby (např. v kostelích nesměli přicházet do styku s ostatními). Na vesnici patřil h. k obecním sluhům a často býval současně i policajtem, ponnocným, obecním bubeníkem a poslem, zvoníkem nebo *hotařem*, tj. hlídačem polí, zahrad a vinogradů (Slovácko). Obecní řády obsahovaly přísahu hrobníků, že budou náležitě a podle křesťanského způsobu pochovávat mrtvá těla. Někde h. odprošoval pozůstalé při pohřbu jménem zemřelého. H. byl placen od vykopání hrobu, nikdy ho však neměl kopat svým příbuzným.

Lit.: J. Košťál: *Hrobník v podání prstonárodním*. ZP 13, s. 370. [an]

hrom viz bouře, déšť, Hromnice, hromnička, hromový kámen

hromadná ves, přírodní typ sídla převážně v mladém sídelním území, v němž bývají domy situovány v souladu s členitým terénem

velmi nepravidelně a často bez jakékoliv plánu. Při větší koncentraci staveb sídla budí dojem soustředěné osady, zatímco při uvolněné zástavbě vytváří volně seskupený půdorys. H. v. se objevuje vedle normových typů v podhorských a horských oblastech (např. na Šumavě); nejvíce je rozšířena na Českomoravské vrchovině u menších osad pozdně středověké kolonizace. Tyto primární hromadné vsi nelze zaměňovat s návěsnými sídly, u nichž byla návěsná druhotně doplněna shlukovou zástavbou. H. v. bývá vázána na plůžinu nepravidelně dělených i nedělených úseků, popř. na nepravou traťovou plůžinu.

Lit.: Z. Láznička: *Typy venkovského osídlení na Moravě*. Brno 1946. [jv]

Hromnice, obecně užívaný název pro katolickou slavnost Očišťování Panny Marie, slavenou jako svátek Uvedení Páně do chrámu (2. 2., 40. den po narození Krista); pův. název pro hromničnou svíci. Církev na H. připomíná očistu Panny Marie v chrámu, kam se, poslušna zákona Mojžíšova, za určitý čas po narození dítěte dostavila, aby Hospodinu obětovala dvě holubice. Jiný Mojžíšův zákon přikazoval zasvětit každého prvorozeného syna Hospodinu a za jeho zpětné vydání zaplatit. Marie s Ježíšem se oběma zákonům pokorně podvolila. – Na H. se v katolických kostelech žehnají voskové svíce, *hromničky*. Pak se koná jeden z nejslavnějších průvodů v římskokatolické liturgii, při němž účastníci nesou rozžaté svíce, symbol Krista. Je to vzpomínka na proroctví Simeona, jenž novorozeného Ježíše prohlásil za světlo národů, světlo, jež osvětluje každého člověka, který přijde na svět. Tradice i obřady s ní spojené navazují na starobylou antickou symboliku světla a jeho oslavy. Součástí těchto *luperkálií* byly průvody se světly a pochodněmi (*festum lucernae, festum luminum*), z důvodu magické očisty latinsky zv. *Februatio* (odtud název *februarius*, únor, který byl pro Římany měsícem pokání a očisty). Oba prvky, uctívání světla a očista, byly na příkaz papeže Gelasia r. 494 spojeny ve slavnost Očišťování Panny Marie a v 10.–11. stol. se zavedlo i svícení svíček. – Existují i jiné hypotézy. Latinsky se slavnost nazývá *Festum Candelarum, Candelatio*, také *Dies Mariae Cerealis*. Čechové prý zpočátku H. nazývali *Svíčky* nebo *Den svíček*. Až později, když svícené svíce byly užívány hl. proti hromu a dostaly jméno *hromničné, hromnice*, přenesl se tento název i na celý den a na křesťanskou slavnost. Nejstarší písemné doklady z Čech pocházejí z l. 1364 a 1376 (Tomáš ze Štítného); z textu vyplývá, že už tehdy šlo o starou a obecně

zachovávanou tradici. – 1454 udělil král Ladislav Starému Městu pražskému právo držet jarmark (*Lichtmessjahrmarkt*), který začínal vigilií před H. a trval 14 dní. Konal se až do r. 1852. Také v Třebnici v litoměřickém kraji se už od r. 1299 držel jeden ze čtyř výročních trhů. – V dřívějších letech mnoho žen jménem Marie slavilo toho dne jmeniny. Pro ženy to byl vůbec důležitý svátek, zejm. pro šestinedělky, které chodily k úvodu. Toho dne platil zákaz některých ženských prací, např. předení, ale především šití (přestupnicím se podeberou prsty nebo do jehly udeří blesk; na Valašsku se říkalo, že by šičku zabil hrom). Na H. se nesmělo klít, vést nevážné řeči, tančit (kdo by tancoval, zemře bez světla). Někde obkládali prahy vstupních dveří drny, aby se zlé mocnosti a čarodějnice nedostaly dovnitř. – Hromnicemi končila vánoční doba (později končí už slavností Křtu Páně). Až do H. stával v kostelech i v domácnostech betlém, a kde to šlo i vánoční stromek, mohlo se chodit po koledě (s bukalem nebo třemi králi). Někde lidé na H. smazávali tříkrálové iniciály, jinde je nechávali po celý rok. – H. byly do jisté míry považovány za konec zimy, za neoficiální první jarní den; jsou jedním z nejméně frekventovaných dnů pro lidové předpovídání počasí a vztahuje se k nim snad nejvíce pranostik z celého roku: *Na H. o hodinu více* mluví o přibývání dne, *na H. půl krajíce, půl píce* připomíná, že se zásoby jídla i krmení dobytku tenčí, *na H. zima s létem potkala se a na H. musí skřivánek vrznout, i kdyby měl zmrznout* hovoří o příchodu jara a objevení se skřivanů. Většina pranostik má kořeny v době před zavedením gregoriánského kalendáře (1582), jenž byl o 10 dní posunut kupředu. Pranostiku o skřivánkovi lze doložit z poloviny 15. stol., patří tedy k nejstarším českým rčeními. Její obsah se vztahuje snad na první přelety skřivanů, nikoliv na jejich hromadný přilet, který připadá na dobu pozdější. – Jihočeská legenda vypráví, že když o H. šla Panna Maria do kostela, zakopla cestou o zmrzlou hroudu. Ta se odvalila a proměnila ve skřivánka, který pak Marii ve výši provázal a těšil svým líbezným zpěvem. Podobná legenda je o stvoření skřivana Kristem Pánem z hroudy, ale neváže se přímo k Hromnicím.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1861; Č. Zbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní*. Praha 1889; K. Procházka: *Lid český s hlediska prstonárodně-náboženského*. Praha 1910; E. Drobil: *Jihočeské dítě*. České Budějovice 1927; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956; R. Beitzl – K. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen*

Volkskunde. Stuttgart 1974, 3., přepracované vyd.; J. Munzar: *Medardova kápě*. Praha 1985; E. Horváthová: *Rok vo zvykoch nášho ľudu*. Bratislava 1986; V. Vondruška: *Církevní rok a lidové obyčeje*. České Budějovice 1991. [ap]

hromnička, hromničná svíce, hromnice, hromice – svíce svěcená v katolických kostelech 2. 2. o svátku Uvedení Páně do chrámu, dříve označovaném jako slavnost Očištvání Panny Marie, lid. zv. Hromnice (*Hromice*), jemuž dala jméno. H. je svátostina (malá svátost), tj. zbožný úkon nebo věc, jimiž církev doporučuje věřící Boží ochraně. – Nejstarší písemná zpráva z Čech o svících svěcených na den Hromnic pochází z r. 1364. V traktátu Tomáše ze Štítného je patrné, že již tehdy byly užívány při bouřce a na ochranu před ďáblem. Proti pověrám vážícím se k Hromnicím a hromničkám brojí mravokárci z 15. až 18. stol. Ve všech těchto písemných pramenech jsou svíce nazývány hromnice, nikoliv hromničky. Podle některých dokladů se 2. 2. svítil i vosk a veškeré svíce pro potřebu kostela. Věřící dávali žehnat i ozdobné voskové sloupky, obvyklý příležitostný dárek nejčastěji kmotřencům, ale i nevěstě, milé dárce nebo služebnému děvčeti. Jednoduché sloupky se rozsvěcovaly v kostele při roarátech a jiných pobožnostech, ale i doma při bouřce nebo u mrtvého. Zvl. pěkně zdobené sloupky se uschovávaly na památku a vystavovaly ve skleníku mezi jinými ozdobnými předměty. – H. je jakákoliv svíce posvěcená knězem v kostele 2. 2. Bývala to buď velmi dlouhá tenoučká svíčka stočená do sloupku (J. Š. Baar, J. Jindřich, kresby A. Kašpara a M. Alše), od konce 19. stol. a ve 20. stol. obvykle vysoká vosková svíce buď prostá, nebo zdobená voskařsky, tj. poloreliéfně vystupujícími voskovými barevnými nálepy nebo litografiemi, nalepenými barevnými obrázky nejčastěji s motivem Panny Marie, křížku, kvítků, věnečků. Za h. však posloužila i obyčejná svíčka, např. na Slovensku mívali někde svíčky lojové. Hromničky byly téměř v každé katolické domácnosti, později zejm. na venkově. Kupovaly se u voskaře, na poutních místech, odkud se přinášely jako dárek, nebo i u kupce. Donést h. k posvěcení bylo úkolem dětí. – H. musela být vždy po ruce, ale uchovávána byla s pietou. Ležela pečlivě zabalená v hedvábném papíru v truhle nebo v zásuvce prádelníku, jinde stávala na vhodném místě ve svícnu. Např. v Třebíči v měšťanských rodinách začátkem 20. stol. stávala h. trvale v pěkném svícnu na domácím oltáříku. Navlékali na ni nebo zavěšovali miniaturní věneček z kociánků (protěž dvoudomá, *Antennaria dioica Gaertn.*),

svěcený o Božím těle. Do naháté h. zapáchli proti sobě po špendlíku, na nichž věneček vodorovně spočíval, nebo na jednom z nich svisle visel. – Hromniček se užívalo k ochraně člověka, domu, chléva, úrody v případě nebezpečí, zejm. při živelních pohromách. H. se zapalovala při velké bouřce, domácí se přitom modlili za odvrácení blesků a krupobití. Byla-li bouřka obzvlášť nebezpečná, stavěla se h. do okna. H. chránila také před těžkou nemocí a nenadálou smrtí. Hořela na pietně upraveném stole při návštěvě kněze udělujícího svátost posledního pomazání. Když byl nemocný zaopatřen a kouř ze zhasnuté svíce se táhl ke stropu, čekala ho údajně smrt; stoupal-li ke stropu, uzdravení. S hořící h. obcházeli umírajícího a modlili se, dávali mu ji do ruky nebo ji stavěli k hlavám lože. H. hořela také u mrtvého. Věřilo se, že odhání ďábla a zlé mocnosti. – H. se užívalo i v hospodářských zvycích k zabezpečení prosperity. Např. při přípravě obilí k setí zatkli hořící hromničku do hromady zrna na špychaře a modlili se přitom za dobrou úrodu. Někdy na ni navlékli věneček z Božího těla. Na Chrudimsku o Hromnicích hned po návratu z kostela hospodář s posvěcenou h. tříkrát obcházel úly, aby měl hojnost medu a aby byly včely chráněny před zloději. – Pomocí h. nebo její části bylo možné i čarovat, např. ovlivnit množství namleté mouky tím, že vosk, který kape na oltář z hromniček, se zadlabo do hřídele. Přilepením kousku h. na terč lze způsobit, že protivník netrefí; odlepí-li se vosk před vlastní ranou, kouzlo pomine. – Hromniček se užívalo i v lidovém léčení. Od počátku 20. stol. užívání hromniček a víra v jejich moc prudce klesá, v současnosti jsou užívány spíš výjimečně.

Lit.: *Od vánoce do velikonoce*. ČL 1, 1892; K. Procházka: *Lid český s hlediska prstonárodně-náboženského*. Praha 1910, s. 157–158; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 127; E. Drobil: *Jihočeské dítě*. České Budějovice 1927; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 96, 165; V. Vondruška: *Církevní rok a lidové obyčeje*. České Budějovice 1991, s. 46. [ap]

hromový kámen, hromová střela – lidový název pro vyorané nebo nalézané prehistorické kamenné nástroje, zejm. mlaty, klíny, sekery, nebo jejich části. Za h. k. bývala také považována zkamenělina, která se utvořila z pradávnej plotice (sepie, *Tintenfisch*), hlavonožce z rodu *Belemnites* či jiné fosilie, anebo i kousky rud. V lidovém podání jsou hromové kameny hroty blesku (hromu) spadlé na zem za bouře a hromobití, když se nebe otevřelo. Proto se prý vyskytují na místě, kam silně udeřil blesk, lid. hrom. Je možno získat je i kopáním,

avšak podaří se to pouze člověku vyvolenému. Plinius počítá h. k. k bílým, vzácným kamenům. Má prý ve svém nitru hvězdu a přitahuje jiskry hvězd. Lze jej najít tam, kde uhořel blesk. Totéž se říká na Chodsku a jinde. Podle moravského a slovenského lidového podání čím je blesk silnější, tím je kámen větší. Některý se prý objeví již po sedmi dnech, jiný po sedmi měsících, některý až po sedmi letech. Podle zápisů L. Bakešové se prý h. k. zaráží sedm sáhů hluboko do země a za sedm let, sedm měsíců a sedm hodin opět ze země vychází a lidé ho pak najdou. – Cena za h. k. byla vždy vysoká. Na základě víry, že podobně lze chránit či léčit podobným, přikládali lidé všude hromovým kamenům nadpřirozenou moc ochraňovat příbytek a statek před bouří, hromem a následným požárem a léčit různé choroby a neduhy. K odvrácení božského posla se vkládaly do základů domu, do posvátného rohu, kde později stál stůl, nebo pod práh či do krovu. Kde mají h. k., tam nikdy nehodí. – Kdo nosí při sobě h. k. nebo odštěpek ze stromu, do něhož udeřil hrom, nabude veliké síly. Zvl. se cenil h. k. s otvorem, jímž se protáhla tkanice. Nosil se zavěšený na hrdle jako talisman, propůjčující vlastníkovi (nálezci) nadpřirozenou sílu stejně mocnou, jako je síla přírody při bouřce. Dotykem s h. k. se jeho síla přenáší i na člověka. Je zajímavé, že při první jarní bouřce její síla prý přejde i na obyčejný (nikoliv hromový) kámen. Lidé si jím klepali na čelo, aby je nebolela hlava. – H. k. patřil nejen v č. zemích, ale téměř všude na světě mezi nejvýznamnější léčebné prostředky. Užívalo se ho rozličným způsobem: k dotýkání, poklepu, potírání i tření bolavého místa. Měl být buď ledově studený (h. k. se vůbec

vyznačuje neobvyklou chladností), nebo horký, suchý či mokrý. Rozdrcený se polykal, jako kašička se nanášel atd. Léčil už tím, že jej měl nemocný u sebe. Nepodaří-li se chorobu vyléčit, nemůže za to h. k., ale pacient (buď v léčivou moc kamene nevěřil, nebo někdy při bouřce klel). – H. k. podle zákona kontagiózní magie dotykem předával sílu ochablému, nemocnému tělu nebo jeho zesláblým, chorým údům. Potíraly se jím spánky při bolestech hlavy, boule, krtice, rána po uštknutí hadem (h. k. vtáhl do sebe jed a na důkaz úspěchu rána zmodrala), bolavý krk, vole (struma), tváře a brada při bolestech zubů, zarostlý nehet, život při vnitřním ujmání atd. Pomáhal při žloutence, souchotích, čemeru (revmatismu), božci a vůbec při dětských nemocích. Smíchaný s kořalkou rozhání prý močový kámen v měchýři, smíšený s červeným vínem je lékem proti padoucnici. H. k. vyvařený v mléce mohl být užít proti uřknutí. Dobré prý je pít vodu, do níž byl vložen rozžhavený h. k. Prášek z h. k. užívaly nemocné šestinedělky. Polykal se také proti dření a vnitřnímu bolení. – H. k. byl vhodný i k čarování. Zařídači, zaklínači i zažehnávači jej měli na zlé duchy i na lidi zlým duchem posedlé. Užívali jej proti uřknutí, proti nemocím i k odvrácení bouřky. Magické praktiky pomáhaly též h. k. získat: při první jarní bouřce je třeba nalézt podlouhlý oblázek, rukou obalenou bílým šátkem jej zdvihnout a hodit přes hlavu na strom. Po bouřce jej zvednout (zase rukou v šátku, nikdy holou) a uschovat. – Užívány byly i náhražky h. k.: kus černého kamene, kus skelného škváru, na Kouřimsku žlučový zelený kámen, jenž prý pomáhal zvl. proti dně, jinde vlaštovičník

(kámen z vlaštovčího hnízda) i některé drahé kameny.

Lit.: A. Šebestová: *Lidské dokumenty*. Olomouc 1900; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919; J. Čížmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956. [ap]

hrozenská, párový točivý tanec ve 2/4 taktu z oblasti moravských Kopianic. Název je odvozen od lokality Starý Hrozenkov, ale tancoval se i v přilehlých kopaničářských obcích (Vyškovec, Vápenice). H. má shodné rysy s tancem dupaná z nedalekého Lopeníku a z blízké Březové. Základní charakteristika h. je obdobná jako u ostatních tradičních točivých lidových tanců. Výrazným rysem hrozenské je víření tanečního páru ve dvou tanečních drženích v průběhu jedné taneční písně: ve starším polootevřeném držení, které je charakteristické i pro

Tanec hrozenská. Starý Hrozenkov (Kopianice), Jelínková 1954, s. 46

předzpěv, k němuž se vztahuje poskočný podtrhávaný krok chlapce s rychlým běhovým krokem dívky, a v následujícím tzv. čardášovém držení, k němuž patří přísunný krok obou tanečnicků. Variantou h. je obtáčená, kdy dívka obíhá okolo chlapce.

Lit.: J. Černík: *Zpěvy moravských Kopianičářů*. Praha 1908; Z. Jelínková: *Lidové tance na Slovácku*. Praha 1954, s. 46–52; Z. Jelínková: *Lidové tance z Kopianic*. Brno 1957. [mp]

Hroznata (asi 1160–14. 7. 1217), šlechtic, blahoslavený mučedník. Blahořečil ho papež Lev XIII. 1897. H. byl zakladatel premonstrátského kláštera v Teplé (1197) a Chotěšovicích (po r. 1200). Podle životopisu, sepsaného přibližně čtyřicet let po H. úmrtí, vstoupil tento západočeský šlechtic po smrti manželky a syna do premonstrátského řádu jako laický bratr a stal se správcem obou klášterů. Při jedné z cest byl zajat loupeživými rytíři, postavil se proti tomu, aby za něj klášter zaplatil výkupné, a zemřel na místě svého zajetí. – Jeho kult se váže hl. ke klášteru v Teplé, v němž je H. hrob a kde den jeho úmrtí oslavovali jako zasvěcený svátek již ve 14. stol. Sekundární kult se pojí ke Starému Hroznatovu jako domnělému místu jeho uvěznění a úmrtí. Boční oltář v původní

zámecké kapli a pozdějším farním kostele Nejsvětější Trojice, znázorňující světe obklopeného Čtrnácti svatými pomocníky, dokládá, že Starý Hrozenat sloužil i jako zastávka do hornofranckého poutního místa Vierzehneiligen.

Lit.: L. Schreiner: *Eger und das Egerland*. München – Wien 1988, s. 463; Z. Řehák: *Blahoslavený Hrozenat*. In: *Bohemia sancta*. Praha 1989, s. 147–153. [lk]

hry viz dětské hry, dětské taneční hry, královské obyčeje

hřbitov, svaté pole, krchov, žalov – parcela vymezená obvykle v intravilánu obce za účelem pohřbívání těl zemřelých obyvatel. Má řadu nář. názvů, jako *kerchov*, *kirkov*, *kirchov*, *břítov* ad. Středověké hřbitovy navazovaly na pravěká pohřebiště nacházející se na tradičním kultovním místě, nejčastěji vyvýšeném, někdy nad břehem potoka či řeky nebo na okraji sídliště. Ohrazení h. mělo i fortifikační funkci. Při válečném napadení obyvatelé obce přihnali dobytek za kamennou ohradu a bránili se nepříteli. Proto byla na h. za účelem poplašné signalizace umístěna zvonice (zpravidla v blízkosti brány) nebo kostel (uprostřed parcely), který mnohdy vznikl již při založení obce a h. se rozkládal kolem něho. Součástí hradeb byla brána, márnice a kostnice, které ve středověku byly rovněž využívány k obraně. Od konce 18. stol. se kostnice z hygienických důvodů rušily a ztrácely svoji funkci. Při márnících vznikala smetiště, kam se odkládaly použité zbytky věnců a jiných ozdob hrobů. K bráně mohlo vést po svahu návrší schodiště, někdy kryté. Plochu h. členily cesty, vedené obvykle kolmo na sebe s hlavní křížovatkou uprostřed, kde stál hlavní kříž, zpravidla datovaný. Mezi cestami jsou v řadách hroby, obvykle vymezené rovem s nakupené hlíny a křížem nebo náhrobníkem při hlavě nebožtíka. Komunikace vedou vždy v nohách hrobů proti náhrobníkům. – V novější době (20. stol.) se hroby upravují buď formou vyzděné hrobky s kamennou obrubou a kamenným příklopem, nebo formou přírodních, převážně květinové výzdoby v ploše vymezené obrubníkem. V blízkosti hlavního kříže, kaple, kostela nebo při vchodu na h. a při hlavní cestě se nacházejí hroby místních kněží a členů významných rodin obce; hroby sebevrahů nesměly být v posvěcené zemi, nejvýš na nejzazším konci h. při zdi. Architektonické dominanty (brána, hlavní kříž, popř. kamenná socha či sousoší na sloupu a zvonice) bývaly zdůrazněny vyzázením jedné nebo dvou lip či jiných dřevin, podél přístupové cesty se zakládala lipová alej (místo ve 20. stol. místo lip sázeli

kaštany, topoly nebo jiné ozdobné dřeviny). – Hřbitovy se zřizovaly nejprve ve farních obcích. Častější potřeba pochovávat větší množství lidí (zejm. za válek a epidemií v 17. a 18. stol.) si někdy vynutila zřizování hřbitovů i v jiných vsích a v blízkosti hlavní komunikace. Opouštěla se tradiční vyvýšená místa a hřbitovy se zakládaly obvykle na rovině při výjezdu ze soustředěné zástavy sídla. Hygienické předpisy uplatňované od konce 18. stol. zamezovaly užívání hřbitovů uvnitř obcí a v okruhu spádovosti vodních zdrojů a toků. – Hřbitovy se rozlišovaly podle konfese. Evangelické, separované po tolerančním patentu (1781), se od katolických lišily absencí jakýchkoliv fortifikačních staveb, hlavního kříže i náhrobních křížů, ale i formou náhrobníků. Byly převážně tabulové s textem a kalichem, bez uplatnění tvaru kříže. Židovské hřbitovy byly vymežovány podle zákonného omezení židovských komunit buď v odděleném ghettu (většinou maloměstské), nebo na neplodné půdě při okraji katastru na kraji lesa nebo i v lese (většinou vesnické). Liší se především formou tabulových náhrobníků s hebrejskými texty a judaistickými symboly i absencí květinové výzdoby. Většina hřbitovů je však konfesně smíšených. Výjimečně se i na venkově vyskytují hřbitovy rodové nebo samostatné hrobky v krajině (obvykle šlechtického rodu, někde i se separátním hřbitůvkem psím), hřbitovy morové, cholerové a válečné či vojenské s rovy obvykle bez náhrobníků a někde i bez hlavního kříže. V důsledku péče obcí o hřbitovy se měnila jejich architektura zejm. v 19. a 20. stol., především hrady a brány byly nahrazeny časově a místně obvyklým způsobem ohrazení zahrad a dvorů (cihlové ohrazení, drátěné pletivo, železné kování). Součástí hřbitova bývá márnice, zděná, výjimečně roubená stavba nebo místnost k uložení nebožtíka na márách nebo v rakvi před pohřbem a k úschově předmětů potřebných k pohřbu a nářadí hrobníka k vykopání hrobu (motyky, rýče, kolečka, prkna, lana). V minulosti bývaly márnice převážně provizorní přístřešky, na vyobrazení hřbitovů do poloviny 18. stol. většinou chybějí, neboť jejich stavbu vyžadoval až předpis z r. 1753. Dvorní dekret z 28. 2. 1797 přikazoval mít v márnici *umrlčí komoru a hlídačovu světnici*, mrtvoly tam ukládat v otevřených rakvích a na ruku jim přivázat šňůru vedoucí ke zvonci v hlídačově místnosti. Tento požadavek byl po polovině 19. stol. zanedbáván, až zanikl. Barokní a pozdější márnice měly často dlouho do 20. stol. šindelové střešky, ve stěnách větrací otvory a na původních hřbitovech u kostelů k nim bývala přistavěna kostnice (*ossarium*, *ossuarium*, budova pro ko-

lektivní ukládání kosterních zbytků zemřelých; označení i pro ostatkovou skříňku). U židovských hřbitovů funkci márnice přebíraly prostory krytých vjezdů, z venkovní strany opatřené masivními vraty. – Roubená márnice se dochovala např. v areálu hřbitova ve Slavoňově (Náchodsko) a pozoruhodná zděná s malovaným dřevěným stropem se symboly ubíhajícího času a věčnosti (V. A. Groff 1701) a s nástěnnými malbami stojí na hřbitově v Kašperských Horách (i s kostnicí). – K márnici se vážou některé pověry a strašidelné příběhy. Byla považována za nebezpečné místo, kam se po setmění lidé báli vstoupit. Stavěly se též domky pro bydlení hrobníka (obvykle u brány), kaple pro církevní obřady (někdy však nahrazovaly márnici). Ve 20. stol. na některých hřbitovech vznikla oddělení pro urnové háje, rozptylové loučky a místa pro hroby vojáků a partyzánů padlých 1945. Mnohde byly postaveny i domy smutku pro civilní pohřební obřady nebo pro rozloučení v místě před odvozem do krematoria ve vzdáleném městě. Hřbitovy zaniklé, neudržované (židovské, morové, cholerové, někdy vojenské) obvykle zarůstají okolní nekultivovanou vegetací, ohrazení pak má zabránit pouze přístupu dobytka. Podobný vzhled mají i části hřbitovů s hroby dřívějšího německého obyvatelstva v pohraničních oblastech, s výjimkou těch, o něž pečují příbuzní zemřelých. – Hřbitovní parcely a jejich stavební technická zařízení (studna s pumpou nebo vodovod) a oplocení jsou vlastnictvím obcí, pozůstalí si pronajímají pozemky pro hroby svých zemřelých, na nichž instalují vlastní náhrobníky či jinou úpravu podle podmínek stavební legislativy, popř. budují hrobky. Pozůstalí pečují o hroby, zdobí je květinami a zapalují na nich svíčky, zvl. v jubilejní dny zemřelých, zejm. však na svátek Všech svatých a v den Památky zesnulých (1. a 2. 11.), kdy kromě svíček dávají na hroby věnce a kytice, o Vánocích pak ozdobené stromečky a o Velikonocích pomlázku.

Lit.: J. Heřman: *Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě*. Praha 1980; J. Fiedler: *Židovské památky v Čechách a na Moravě*. Praha 1992; Z. Hanzl – A. Jiráček: *Náhrobek – komunikativní a integrující činitel na českém venkově (od 2. světové války do konce 80. let)*. ČL 80, 1993, s. 123–137; J. Royt: *Barokní kultura v jihozápadních Čechách*. Katalog výstavy. Kašperské Hory 1994. [jlg + lš]

Hřebečsko, zaniklý jazykový a etnokulturní ostrov s převahou německého živlu. V něm. se nazýval *Schönhengst*, *Schönhengsterland*, ve správním terminologii *Schönhengstgau*, podle jména obce, popř. podle stejnojmenné

ného průsmyku nebo hory Hřebeč (též Hřebečov, 623 m. n. m., něm. *Hengst*, hřebeč). H. se rozkládalo na moravském území kolem Svitav a Moravské Třebové, na přiléhajícím českém území kolem Lanškrouna a východně od Poličky. Na jihu sousedilo s Malou Hanou, přes úzké české pásmo ležící mezi českým Žamberkem a moravským Zábřehem přecházelo poměrně plynule do souvislé plochy německého osídlení sev. Moravy v oblasti Jeseníků. Německým osadníkům se říkalo *Schönhengstler* a jejich kultura byla blízká jeseníckým Němcům, české pojmenování obyvatel, tvořících německou etnografickou skupinu, není známo. – Jako první popsal H. po své cestě k německým obyvatelům sev. Moravy 1813 K. J. Jurende, jemuž poskytoval přesné informace znalý, zkušený a důstojný hostinský (dochovaly se jeho iniciály A. W.). Na základě těchto informací byly postiženy antropologické rysy místního lidu, způsob života, náboženství, obydlí, strava, oděv, obřady a obyčeje, zejm. svatební; K. J. Jurende vyslovil domněnku o příbuznosti s jihlavskými Němci. Uvnitř oblasti H. vedl rozhraní mezi dvěma navzájem obtížně srozumitelnými německými dialekty: užívateli jednoho z nich byli obyvatelé Horního lesa zv. *Oberwälder*, žijící na panství litomyšlském a svitavském nad průsmykem vedoucím do Čech, sám ovšem věnoval pozornost druhé skupině, která žila na Moravskotřebovsku a již se říkalo *Unterwälder*. – Na mapě Moravy a Slezska vyznačil H. v 1. polovině 19. stol. kartograf J. Bayer pojmenováním obyvatel *Schönhengstler*. Hranice jejich rozšíření jako jednoho z moravských lidových či národních kmenů (*Völkerstämme*), jak je označovala dobová terminologie, vedl z území Čech jižně od Březové n. Svitavou (Brüsaus) severovýchodním směrem nad Městečko Trnávku (Neu Türnau), dále kolem Líšnice (Lexen) a Mohelnice (Müglitz), kde se stáčela na severozápad a poblíž Štítů (Schildberg) zase ústila do Čech. Přibližně do téhož území na Moravě je zasadil 1861 geograf a topograf K. F. E. Kořistka, aniž by však vyznačil jejich hranice. Obdobně zakreslil jazykovou situaci v této oblasti s velkou přesností a objektivitou A. V. Šembera ve své podrobné *Mapě země moravské (s částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakouska i Uher)*, vydané čtyřikrát v letech 1850–1881. V podstatě se s jeho vymezením shoduje též etnická hranice Hřebečska, jak ji na základě demografických zjištění stanovil 1926 A. Boháč ve své *Národnostní mapě republiky Československé*, opatřené textovým svazkem s podrobnými procentuálními údaji o poměru českého a německého živlu v 1. čtvrtině

20. stol. S jeho zjištěními koresponduje také anonymní schematická mapka z r. 1931 a náčrt situace v díle E. Schwarze o místních jménech jako historickém prameni. K pronikavé změně došlo až po 2. světové válce, kdy Hřebečsko jako německá národopisná oblast nadobro zmizelo z etnické mapy českých zemí a vytratilo se z č. odborné literatury. Zato se mu věnovala velká pozornost v části německé vlastivědné a národopisné produkce, zejm. ze strany *Sudetoněmeckého archivu* v Mnichově.

Lit.: [K. J. Jurende]: *Charakteristische Skizze der Schönhengstler in Mähren*. Mährischer Wanderer 2, 1813, s. 113–120; J****de [K. J. Jurende]: *Grundrisse zur Ethnographie Mährens*. Moravia 1815, s. 82; C. Kořistka: *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen*. Wien – Olmütz 1861, s. 259–260; B. Dudik: *Catalog der nationalen Hausindustrie und der Volkstrachten in Mähren*. Brünn b. r. [1873], s. 50–52; W. Schmeißer: *Beiträge zur Ethnographie der Schönhengstler*. In: Programm der Landesoberrealschule in Wiener Neustadt. 1886; W. Müller: *Beiträge zur Volkskunde der Deutschen in Mähren*. Wien – Olmütz 1893; J. Blau: *Landes- und Volkskunde der Tschechoslowakischen Republik*. Reichenberg 1921; A. Oberleitner: *Landes- und Volkskunde von Mähren*. Nikolsburg 1925; G. Jungbauer: *Deutsche Volkskunde mit besonderer Berücksichtigung der Sudetendeutschen*. Brünn 1936; A. Altrichter: *Die deutsche Heimatforschung in Mähren*. In: Wissenschaft im Volkstumskampf. Reichenberg 1941, s. 87–101; E. Schwarz: *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. München 1961, 2. vyd.; *Der Schönhengstgau. Bild einer deutschen Sprachinsel*. Stuttgart 1962; G. Korkisch: *Schönhengster Volkskunde*. München – Wien 1982; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987 (1988), s. 141; *Repertorium der Periodica. Zeitschriften, Jahrbücher, Zeitungen, Traditionsblätter und Kalender im Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde*. Freiburg 1987; R. Hemmerle: *Heimat im Buch. Sudetendeutsche Heimatbücher, Ortsmonographien, Karten, Heimatblätter, Heimatzeitschriften, Jahrbücher und Kalender nach 1945. Eine Bibliographie*. München 1996, s. 210–221, 2. vyd.; *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Sest. R. Jeřábek. Strážnice 1997, s. 120–129, 141–142, 322; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciace*. SČHK, s. 197; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29; M. Borkovcová – I. Kuncová: *Hřebečské zvykosloví, kroje, písně a tance. Schönhengstern Bräuche und Sitten, Trachten, Lieder und Tänze*. Lanškroun/Landskron 2001; R. Jeřábek: *Laško,*

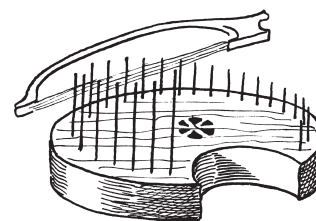
Kravařsko a Hřebečsko – národopisné oblasti na etnických a kulturních rozhraních. NR 2002, s. 5–15. [rk]

hřebeč viz drhlen

hřebeč, hra na hřebeč, bzučení – volný mirliton sestávající z hřebene na vlasy, jehož zuby jsou překryty přeloženým tenkým papírem. Přiložen na pootevřené rty zkrsluje zpěv superpozicí kmitů papíru na tóny vydávané hlasivkami. Podle literárních i ikonografických dokladů sloužil již od 18. stol. jako levný nástroj nenáročných hudebních produkcí. Ještě na počátku 20. stol. byl na moravsko-slovenských Kopanicích považován za hudební nástroj rovnocenný ostatním a byla jím doplňována nástrojová seskupení např. o svatbách. Na přelomu 20. a 21. stol. je užíván zejm. jako dětská hudební hračka.

Lit.: A. Buchner: *Zaniklé dřevěné dechové nástroje 16. století*. Praha 1952, s. 61–62. [pk]

hřebíkové housle, hřebíková (americká) harmonika, americké (ruské, železné) housle – frikční idiofon, jehož oscilátory jsou tvořeny řadou různě laděných a různě tvarovaných, smyčcem rozeznávaných železných tyčí, vetknutých jedním koncem do lubů dřevěného rezonátoru. V č. zemích se lze s h. h. setkat v nejjednodušší podobě dřevěného rezonátoru ve tvaru půlměsíce o průměru 20–40 cm, tvořeného víkem a dnem ze

Hřebíkové housle

smrkového dřeva, které jsou spojeny až 1 cm silnými asi 5 cm vysokými javorovými luby. Do lubů jsou po obvodu nástroje ze strany víka, opatřené většinou kruhovým zvukovým otvorem (asi 4 cm v průměru), vetknuty různě dlouhé hřebíky či železné dráty. Většinou jsou v zestupně naladěny v půltónových odstupu. Jejich počet se pohybuje od 13 až do 66 u největších exemplářů. Hráč držel nástroj levou rukou ve výkroji půlměsícového korpusu a pravou rukou silně nakalafunovaným houslovým smyčcem rozeznával jednotlivé hřebíky. Podle polohy smyčce vůči hřebíkům bylo možné vyluzovat základní tóny i flažolety. Zvuk nástroje byl tichý, podobný zvukům hudební pily. Ve snaze o jeho

zesílení byly 1780 v Německu činěny pokusy se zavedením 15–16 souznějících strun do korpusu. I když toto vylepšení pocházelo od Čecha Senala, neujalo se ani v č. zemích. Nejstarší zpráva o h. h. pochází z r. 1770 z Petrohradu, nejstarší datovaný exemplář je uložen ve Stockholmském muzeu (s vrocením 1792). Největšího rozšíření doznala hra na h. h. v polovině 19. stol. Staly se módní především v maloměstských domácnostech při nenáročném muzicírování, proto se v českých muzeích nachází poměrně velký počet těchto nástrojů různých velikostí a konstrukcí. Nejsou však signovány, takže není znám žádný z jejich výrobců. Přestože ještě ve 2. desetiletí 20. stol. byly ve Vídni činěny pokusy s vylepšením konstrukce a zvýšením hlasitosti nástroje, znamenal konec 19. stol. jeho nenávratný zánik.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 66–68, 2. vydání. [pk]

hříby viz houby

hucká, párový točivý tanec na místě z oblasti uherskohradištského Dolňácka, jehož název je odvozen od obce výskytu (Hluk). Skladba h., která je tvořena předzpěvem, společným vířením dvojice a individuálním projevem tanečniců, je variabilní jako u většiny tradičních točivých tanců. Varianty byly zaznamenány také v tanečním postavení.

Tanec hucká (sedlcká). Hluk (Slovácko), Jelínková 1954, s. 53

Charakteristickým rysem h. je tzv. vykopávaný krok, který v této podobě (kromě obměn v blízkých lokalitách) nebyl jinde na Moravě zachycen. V 1. polovině 20. stol. se h. stala oblíbeným tancem v rozvíjejících se slováckých krúžcích, což vedlo k jejímu rozšíření také do jiných míst, kde někdy překryla i původní taneční repertoár.

Lit.: Z. Jelínková: *Lidový tanec na Slovácku*. Praha 1954; J. M. Krist: *Histories slováckých krúžků a vznik souborů lidových písní a tanců na Slovácku*. Praha 1970. [mp]

hudební folklor, souhrnné označení užívávané pro lidovou píseň a lidovou instrumentální hudbu. V některých pojetích zahrnuje i lidový tanec, který hudebním doprovodem s h. f. bezprostředně souvisí. Pojem h. f.

se užívá u národů na vysokém civilizačním stupni vývoje s rozvinutou uměleckou hudební kulturou. H. f. se stylem a vývojovou dynamikou odlišuje od svébytné, tzv. primitivní hudby kmenových společenstev na nízkém vývojovém stupni. V. t. folklor, folkloristika, etnomuzikologie.

Lit.: O. Elschek: *Pojem a základné znaky hudobného folklóru*. Hudobnovedné štúdie 3, 1959, s. 5–42; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklor a folkloristika*. Bratislava 1982; D. Holý: *Etnomuzikologie (hudební folkloristika)*. In: *Hudební věda III*. Praha 1988, s. 778–822; L. Tyllner: *Úvod do studia lidové písně*. České Budějovice 1989. [lt]

hudební nástroje, hudební instrumenty – předměty k produkování (nikoli k reprodukování) hudebního zvuku, který se zároveň podílí na hudebním efektu. Z nejrůznějších systematik hudebních nástrojů je nejužívanější Hornbostel-Sachsova organologie. V rozšíření podle současných potřeb dělí hudební nástroje na idiofony (např. ferule, prič, triangl, xylofon, řehtačka, zvony, grumle), membranofony (bubny, tymbány), chordofony (housle, citera, cimbál, trumšajt), aerofony (píšťaly, klarinet, hobo, dudy), mirliony (hra na hřeбен, emušská píšťala), automatofony (flašinet, pianola, orchestrion) a elektrofony, jejichž užití se týká lidové hudby jen okrajově. V. t. lidové hudební nástroje; *hesla věnovaná jednotlivým nástrojům*.

Lit.: C. Sachs: *Geist und Werden der Musikinstrumente*. Berlin 1929; C. Sachs: *The History of Musical Instruments*. New York 1940; A. Buchner: *Hudební nástroje od pravěku k dnešku*. Praha 1956; A. Buchner: *Hudební nástroje národů*. Praha 1969; L. Kunz: *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Leipzig 1974; J. Režný: *Lidové hudební nástroje v Čechách*. Praha 1975; J. Keller – M. Kopecká: *Hornbostelova a Sachsova systematika hudebních nástrojů*. Hudební nástroje 14, 1977, s. 10–13, 45–48, 77–78, 114; J. Markl: *Lidové hudební nástroje v Československu*. Praha 1979; P. Kurfürst: *Organologie a výzkum nástrojů pro lidovou hudbu*. NA 21, 1984, s. 1–6; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. SNM 41, 1987; P. Kurfürst: *Organologie. Propedeutika, exemplifikace*. Hradec Králové 1998; P. Kurfürst: *Hudební nástroje*. Praha 2002. [pk]

hudební pila viz kanadská pila

hudecká muzika viz sestavy nástrojů tradiční hudby

hůl, delší dřevěná tyč s funkcí opěrnou, obrannou, obřadní a reprezentativní. Ve funkci opory byla užívána starými lidmi,

žebráci a invalidy, užívali ji též pocestní, podomní obchodníci, řezníci jdoucí za nákupem dobytka, vandrovní tovaryši. Někdy nosili h. přes rameno a zavěšovali na ni zavazadlo. Ve funkci obranné používali h. hlídači ve vinohradech (*hotari*), na polích, v zahradách; okovanou h. se špicí (*halapartna*) nosil ponocný. Krátká h. hustě obitá hřeby a nahoře opatřená sekyrkou (*čakan*) patřila ke kroji Chodů, strážců hranice. Rolníci poháněli h. volský či kravský potah. Pastýřům (hl. ovčákům) sloužila k opoře při cestě za ovce v kopcovitém terénu, k *zavracení* ovcí a k obraně před vlky či případnými nepřáteli. V karpatské oblasti byly kromě rovných holí užívány též *kyje* (na jednom konci silnější), hákové hole na zavracení ovcí chycením zezadu za nohu (slovenské *kvakule*) a hole obuškovité (*valašky*, *čakan*) se sekyrkou či kovovým hákovitým zakončením. Sloužily k prosekávání cesty, jako zbraň a jako rekvizita při tancích a hrách. – Hole si zhotovovali obvykle jejich nositelé, někdy též řemeslní řezbáři. Používaly se všechny druhy dřeva (např. líska, javor, dub, habr, jasan, planá jabloň, trnka a třešeň), často samorosty a deformáty. Požadovaný tvar a pružnost získávalo dřevo pařením nad ohněm. Mistrovství ve zdobení holí dosáhli zejm. horští pastevci (*salašníci*) ve slovenských oblastech, kde lze najít hole bohatě zdobené vrubořezem i reliéfní řezbou, vypalováním, kombinacemi loupané a neloupané kůry, kování, vybíjením drátem, mosazným nebo stříbrným plechem, cvočky, vykládáním perletí, vyléváním olovem či cínem. Někdy využívali zduřenin dřeva, vytvořených uměle poraněním stromku. Požadované barevnosti hole dosahovali po odstranění kůry opalováním smolou (černá barva) nebo opakovaným natíráním odvarem z olše a zasypáváním horkým popelem (červená barva). Po barvení se h. natřela slaninou či lojem a vyleštila. Sekyrka *valašky* byla zhotovována kováři a zdobena kovářským ornamentem, někdy s výjevy z pastýřského života. Ve figurální řezbě se objevuje nejčastější motiv lidské, čertovské, beraní nebo kozlí hlavy; častý byl také motiv hada. Pro valašky z vých. Moravy je typické vykládání perletí. Hole užívané na ostatním českém území byly zdobeny skromněji, ale také zde se vyskytuje figurální řezba (hlava J. Žižky, j. Čechy) i zdobení kovem. Stejně jako na Slovensku lze najít i v Čechách a na Moravě pastýřské hole opatřené několika pohyblivými chřestícími kroužky (*hrkavice*). Zvláštními typy byly pytlácké hole s ukrytou střelnou či bodnou zbraní nebo kombinace hole a hudebního nástroje (*fujary*). – Významnou funkci měla h. jako označení hodnosti či úřadu svého nositele,

bytka, odebraných sudů piva, odpracovaná robota, různé dluhy a pohledávky. – Po vzoru města, kde byla h. módním oděvním doplňkem a reprezentovala určité sociální vrstvy, nosili h. městského typu i společensky výše postavení muži na venkově, např. členové obecní rady, kněží, učitelé a lékaři. Od 2. poloviny 19. stol. se v rekreačních a lázeňských střediscích rozšířila výroba a prodej holí turistických suvenýrového charakteru.

Lit.: A. Václavík: *Slovenské palice*. Turč. Sv. Martin 1936; R. Bednárik: *Pastierske rezbárske umenie*. Bratislava 1956; A. Polonec: *Slovenské valašky, fokoše, čakany*. Martin 1963; A. Polonec: *Valašky a valaškári na Slovensku*. ZSNM 57 E 4, 1963, s. 40–75; A. Polonec: *Tvarované a zdobené palice*. Martin 1977; J. Langhammerová: *Zvykoslovné předměty*. Praha 1979. [jpe]

hulán, holán, ulán – a) párový tanec v 3/4 (3/8, 6/8) taktu. Jeho název je doložen 1786 v jarmareční písni *Oučínek muziky* s textem *Hrajte, ať se všichni točíme, / vesele tancovat musíme, / tu vrtáka neb ulána, / byť by to trvalo do rána*. Existenci h. v prvních desetiletích 19. stol. dokládá *Pamětihodno* J. Jeníka z Bratřic (1810, rkp. KNM), *Partibus* (sborník užitkové taneční hudby, rkp. EÚ AV ČR) J. Hartla (1781–1849) ze Staré Paky, kramářský tisk *Taneční společnost v Chrudimí* (1810), zákaz h. chrudimským krajským úřadem (1812) a zápis ve zprávě hospodářského správce Veliš-Vokšického panství v jičímském Libosadě při lidové slavnosti konané na počest sjezdu tří císařů v Opočně (1813). H. se stal trvalou součástí lidového tanečního repertoáru a byl jedním z nejrozšířenějších tanců v Čechách. Ve sbírkách z konce 19. a počátku 20. stol. se zápisy tanečního provedení shodují v tom, že hlavním tanečním motivem jsou dva poskočné kroky, z nichž první je v otáčení delší a vyšší, zatímco druhý krok je kratší a mírnější. Taneční pár tančí buď v postavení proti sobě a drží se pravými rukama s předloktím pokrčeným šikmo vzhůru, anebo v postavení vedle sebe a v držení oběma zkříženými rukama před tělem s přečhyčením rukou vzad. Záznam A. Hajného z Jívky u Nymburka v 6/8 taktu byl tančen krokem hladkého obkročáku. Třídobý tanec hulán, zpracovaný formou variací, zařadil B. Smetana (1824–1884) do klavírního cyklu *České tance*; b) tanec ve 2/4 taktu polkového tempa, který se prosadil v období obliby rychlých tanců ve 30. letech 19. stol. Podle A. Waldaua (1837–1882) připomínal skotskou. Není známo, zda měl vytvořit podle vzoru rejdováka a rejdovačky dvojtanec, ale ujal se v tradičním lidovém repertoáru. Shodně s *Kolouratským*

Tanec hulán. Jíkev (Nymbursko), Hajný 1894, s. 506

rukopisem uvádí dvoudobou melodii podobného rázu sbírka J. Rittersberka s textem *Co to máš, Andulko, co to máš za čelo*. Ve sbírce K. J. Erbeny je h. uváděn též jako rychlý tanec typu krakováku. Nejstarší záznam dvoudobého h. jako tance se nachází v *Českých zpěvech* (1856, *Nápěvy* 1857) s incipitem *Huláni, huláni, děti malované*. Tři jihočeské varianty h. ve 2/4 taktu se vyznačovaly vysokými výskoky s *šibováním* do stran. Zápisy Č. Holase z Milevska mají předepsáno krakovákové nebo pochodové tempo a doprovodné písně mají příznačné texty (*Mašírujou huláni do pražské nové brány*). Totožnou verzi pochodového nebo krakovákového rázu ze 40. let 19. stol. zapsal také K. Rozum a poznamenal, že melodie se podobá *zuleschtěné* úpravě rakouské hymny J. Haydna (1732–1809). V zápisech východočeských sbírek písní a tanců se tančí ve 2/4 taktu krokem valčíku. Zemánkuv záznam z Chrudimska (*Měla jsem já hulána*) se opírá o polkovový krok. J. Pavelka v *Horácké svatbě* se zmiňuje o kombinovaném h., který spojuje kankán s trojdobým dajčem. Naopak valašský variant má pořadí kozulénka a h. Variant z Tovačovska začíná motovidlem ve 2/4 taktu s triolami. Na Lašsku se h. tančil krokem lapáku; c) tanec s proměnlivým taktem. S názvem hulánka se vyznačoval osmitaktovým obkročákovým úvodem k další části tance, v níž se střídají dva 2/4 takty obkročáku se dvěma 3/4 takty sousedské (J. Vycpálek z Rychnovska). Nejstarším zápisem je směsek K. V. Adámka *Kampaks dal, můj milej, šáteček*. Tanec s proměnlivým taktem s názvem h. se rovněž objevuje v Zemánkově sbírce z Chrudimska.

Lit.: A. Waldau: *Böhmische Nationaltänze I-II*. Praha 1859–60; K. J. Erben: *Nápěvy prstonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 379; A. Hajný: *České tance*. ČL 3, 1894, s. 506; K. V. Adámek: *Tance lidové v okresu blineckém*. ČL 6, 1897, s. 370; Č. Holas: *České národní písně a tance I-VI*. Praha 1908–1910, I, s. 179–181, II, s. 141, IV, s. 163–165; J. Zemánek: *Lidové tance z Chrudimska*. In: Chrudimsko a Nasavrcko. Chrudim 1912, s. 467; O. Zich: *České lidové tance s proměnlivým taktem*. NVČ 11, 1916,

od panovníka (žezlo), přes církevní i světské hodnostáře, až po venkovského rychtáře, obecního posla, drába, hajného apod. H. rychtářská (*právo*) bývala obšita proplétanými řemínky a zdobena sukem, ozdobnými hřeby apod. Rychtáři si ji předávali spolu s pečeti a pamětní knihou. Když rychtář rovnal spory, vstal, vzal do ruky právo, udeřil jím a vyřkl rozsudek. Podobnou funkci měla cechovní *ferule*, hůlka ukončená terčíkem se znakem příslušného řemeslnického cechu. Nacházela se v majetku cechmistra a byla též nástrojem trestním. Některé úřední hole měly i funkci obsílkovou; opatřeny vzkazem kolovaly vesnicí za účelem svolání obecního shromáždění, valných hromad apod. Ve Slezsku a na sev. Slovensku plnila tuto úlohu *kluka*, h. skroucená do podoby hada. – Nezanedbatelný byl význam h. v obřadní kultuře, kde zdůrazňovala význam obřadníka, např. družby při svatbách (Pošumaví, Slovácko). Obřadní h. bývala zdobena rostlou či umělou kyticí, pod níž se uvázaly stuhy. Místy byla h. rekvizitou i při královských obřadech (Písecko). Odvozeninou z rychtářského práva je *právo stárkovské* jako označení hodnosti volebního zástupce mládeže. Právo hrálo významnou roli o hodech a o masopustu. – K holím s odměrnou a zúčtovací funkcí patří *vruby* či *rováše*, na nichž se zářezy zaznamenával např. počet vyháněného do-

s. 281; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 97–100, 152; L. Mátlová: *Hanácké tance z Tovačovska*. Praha 1954, s. 139–142; J. Jeník z Bratřic: *Rozmarné písničky*. Vyd. J. Markl. Praha 1959, s. 44; Z. Soukupová: *Jihočeské tance I-II*. České Budějovice 1979, I, s. 82, 113, 114, II, s. 9, 80, 86. [hl + ds + lt]

humorka, švank – kratší (ne však krátké) vyprávění humoristického rázu, jež čerpá látku převážně z venkovského života. Odpovídá něm. výrazu *Schwank*. Na rozdíl od anekdoty může mít h. více motivů, zásadní je odlišný postoj k pointě: u anekdoty děj rychle spěje ke komickému vyvrcholení, kdežto v h. jako by se pointa v průběhu děje připravovala a nevádí, je-li oslabena, humor může být rozložen v různých úsecích děje. Po pointě v anekdotě vybuchuje smích, po skončení h. následuje spokojený úsměv. Humorkami se v průběhu věků stala i mnohá exempla světského charakteru; někdy se to uvádí jako starší vývojové stadium h., na rozdíl od anekdoty, která stojí blíže současnosti. Tematicky tvoří humorky pestrý obraz prozaického folkloru a není snadné je utřídít jako jiné klasické druhy ústní lidové slovesnosti. Některé komické postavy v h. na sebe vázaly stále nové motivy, takže vznikaly celé cykly humorek (kolem Enšpíglu, podkrkonošského Pelíška, kladenského Varhulíka, valašského valchaře Hilšera). – Pojem h. zavedl do české folkloristiky J. Š. Kubín.

Lit.: J. Š. Kubín: *Lidové humorky*. Praha 1948; S. Neumann: *Schwank und Witz*. Lětopis C, 1963/64, č. 6–7, s. 328–335; H. Bausinger: *Formen der Volkspoesie*. Berlin 1968; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklor a folkloristika*. Bratislava 1982; V. Gašparíková: *Ostroutipné příběhy i veliké cigánstva a žarty*. Bratislava 1986.

[ast + dk]

huňa 1. sukno z ovčí vlny, přírodní bělavé, častěji tmavohnědé barvy. Ve starších pramenech se nazývalo též *garažija*; **2.** mužský kabát charakteristický pro oděv pastevců na Valašsku a v těšínských Beskydech. Říkalo se mu *hunka*, *halena*, na Těšínsku *guňa*. Vyznačuje se archaickým střihem: ramenní část je střižena spolu s rukávy, chybí ramenní šev, hlavní šev je veden příčně v podpaždí, k horní části je přišit rovný díl zakrývající postavu téměř po kolena, krční otvor je zakončen úzkým límečkem. Tento střihový princip je typický pro karpatskou lidovou kulturu od Valaška, Frýdecka a Jablunkovska, přes slovenské a polské goralské oblasti, až po Zakarpatskou Ukrajinu a Rumunsko. Uplatňuje se též v kombinaci s jinými střihy. Snadnost zhotovení sukna i kabátu umožňovala jejich domácí výrobu. Pastevcům na

salaši sloužila také jako jediná příkrývka. Při práci se přednice přetáhly přes sebe a stočily směrem nahoru. Většinou se h. nosila jen přehozená přes ramena. Byla ozdobena našitými šňůrami u krčního otvoru a u zápěstí, sváteční byly opatřeny výložkami jinobarevným sukem u zápěstí (Halenkov, Nový Hrozenkov, Velké Karlovice). Výjimečně h. používaly i ženy (Rusava).

Lit.: D. Stránská: *Humě a haleny*. DU 4, 1950, s. 92–94; J. Štika: *Odívání salašnických pastevců na Valašsku*. In: Lidová kultura východní Moravy. Gottwaldov 1960, s. 77–86; E. Haroková: *Oděv*. In: Těšínsko II. Šenov u Ostravy 2000, s. 109–111; A. Jeřábková: *Odívání*. In: LKM-VM, s. 116–158. [aj]

husa viz drůbež

hutnictví, metalurgie – průmyslové odvětví vyrábějící kovy z rud, popř. jiných surovin. Počátky h. spadají do posledního tisíciletí př. n. l. Hutní činnost nastala po objevu železných rud. Až do raného středověku zůstala výroba na primitivním stupni tavení v jamách s přísadou dřevěného uhlí. Ležaté výhně byly vystřídány nízkošachtelnými pecemi, později pecemi až 3 m vysokými. Od 14. stol. byla kusová výroba železa zkvalitněna zavedením vyhřívacích pecí a hamry. Vodní zkujňovací hamry pomohly získat polotovary, tyčové železo, ale i plech a drát. V 16. stol. převládl nový

typ pece dýmačky s dmychadly na vodní pohon. Ten byl na rozhraní 16. a 17. stol. vystřídán vysokou pecí s nepřetržitým litím a výroba se specializovala na železo svářkové a litinu. – H. železa bylo zcela závislé na surovinové základně. Vzniklo tam, kde byly suroviny a dostatečné zásoby dřeva. Takovými oblastmi byly Českomoravská vrchovina, Podbrdsko, Dražanská vrchovina, Těšínsko. Hutními podnikateli byli většinou majitelé panství. Pomocné práce v hutích vykonávali poddaní v rámci robotní povinnosti, stejně tak dopravu a pálení dřevěného uhlí. Kvalifikovaní dělníci a technici byli placení zaměstnanci. – K převratné změně v h. došlo zavedením koksu místo dřevěného uhlí (1708), konstituováním kelímkových pecí na ocelolitinu (1740) a pudlováním surového železa (1784). V 19. stol. nastal v h. další rozmach a pokrok. Byly založeny *Vítkovické železářny* (1828) a *Třinecké železářny* (1839).

Lit.: J. Hrabák: *Železářství v Čechách jindy a nyní*. Praha 1909; J. Kořán: *Staré české železářství*. Praha 1946; Z. Rasl: *Hutnictví*. In: Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Praha 2001, s. 118–128. [osk]

hygiena [řec.], preventivní medicína, zdravotvůda – lékařský obor, který se zabývá zásadami správné životosprávy, jejich stanovením a uskutečňováním. Stč. měla pro h. název *spravovověda*. Lze rozlišit h. osobní, h. odívání, výživy, stravování, obydlí, h. komunální (sídlíštní), pracovní a h. podpory veřejného zdraví (hl. proti infekčním chorobám). Zásady či závazné předpisy, které stanoví, závisí na dané historické epoše, stanovisku odborných kruhů té doby, na sociálním i ekonomickém postavení obyvatelstva, osvětě a výchově a zejm. na tom, jak jsou tyto předpisy či rady soudobou veřejností přijímány, což zase záleží na místní tradici. – V lidové kultuře bývají představy a zásady o zachování zdraví tradičním majetkem velkých populačních celků, jiné jsou závazné jen místně či jen v jednotlivých rodinách, ale ve všech je zachována moudrost minulosti, vlastně celých dějin lidstva. Příkazy obsažené ve rčeních či úkonech jsou stejně platné jako zákazy, které člověk nemá přestoupit, např. pod hrozbou něčeho zlého, zejm. nemoci. Jejich zachovávání podle lidové víry zajistí buď celkové zdraví, nebo účinnou ochranu před určitou nemocí. Kromě realizace zásad objektivně ověřitelných je to i mnoho počinů magických, zakládajících se na stejném myšlení a usuzování jako celá léčebná magie. Staly se i nutnou součástí života i leckdy se udržují i na přelomu 20. a 21. stol. Týkaly se všech období lidského

života, vstoupily do obřadních i výročních zvyků, do denní práce i péče o vlastní osobu, do ošetřování a výchovy dětí, do oblékání i stravování, do úpravy obydlí i do jiných sídlištních zvyklostí. – Významnou součástí osobní h. je vztah k vodě. Očistné omývání patří kromě běžného denního úzu i k lidovému obřadnictví při několika výročních svátcích: na Tři krále (6. 1.) se lidé na Hlinecku chodívali před východem slunce omýt k potoku či do rybníka, aby byli v novém roce zdraví. Obecně rozšířené obřadné umývání celé rodiny před východem slunce na Velký pátek je doprovázeno zvláštní modlitbou nebo průpovídkami, např.: *Vítám tě, ó Velký pátku, odvrát od nás trojí nemoc: hlavnici, psotnici a padoucí nemoc!* (Nymbursko) Jinde se konalo až na Bílou sobotu, buď o prvním zvonění, nebo předtím již o poledni: na Turnovsku se měl omýt obličej nebo se měla ponořit do vody i celá hlava, na Dolnokralovicku a Novobydžovsku při zvonění na Gloria se slovy: *Vítám tě, Boží Velikonoce, chraň mě ode vší zlý nemoce!* Pondělí velikonoční je hl. na Moravě a ve Slezsku prováděno poléváním děvčat studenou (popř. kolínskou) vodou. Podobná očista vodou se odbývala před východem slunce na Štědrý den. Se symbolickou vody je spjat obřad křtu, také šestinedělí bývalo ukončováno obřadní očistou vodou. Symbolicky polit vodou byl orač, vracející se domů po první jarní orbě či setbě (aby nebyl po celý rok ospalý; Slovácko). – Zcela reálné mytí vodou se požadovalo především od svobodných dívek a pečlivě omývány bývaly i děti útlého věku. O letních večerech se mládež chodívala koupat do přírody. Lázně a místa, kde vytékaly minerální prameny, byly většinou pod patronací křesťanských světců (*svaté studánky*). K upevnění zdraví i k léčbě některých neduhů sloužily parní lázně, známé již v době praslovanské. – K čištění zubů se užívaly suché nebo spálené kůrky (a popel vůbec), dutina ústní se čistila náparem či odvarem z heřmánkového květu a žvýkáním višňové pryskyřice (*bréča*; moravsko-slovenské a slezsko-polské pomezí). Za škodlivá byla považována příliš horká či trpká jídla, ale také strach. – Očím škodí prach, smetí, ostré předměty, sůl, křen, též oheň, slunce a blesk; kazí se drobným písmem a přílišnou četbou, také závistí, strachem, žalostí a samozřejmě stářím. Známa jsou pořekadla a úsloví s přeneseným významem: *Koho oči bolí, nechod do mlýna; má ho ráda jako oko sůl (křen); drobné písmo (pravda) oči kole.* O závistivci se říká, že ho bolí oči. Zděsil se, až mu přešel zrak i sluch. Dostal bití, až se mu v očích zatmělo. *Láska (chvála, dárek) oči zaslepuje a někdy i zavazuje.*

Šťěstí oči zaslepuje, a nešťestí je naopak otevírá. Od radosti oči nevidí, ani neslyší. Oči se mají ošetřovat vymýváním náparem, obklady z heřmánkového květu nebo jen studenou vodou. – Uším škodí hluk, křik nebo průvan: *Křičí, až člověku uši zaléhají (bolíjí).* Ošetřují se výplachy heřmánkovým či mateřídouškovým odvarem nebo náparem, maz se odstraňuje vyškrabáváním (ušní lžičky jsou již v archeologických nálezech). – Nosu škodí šňupání tabáku nebo přičichnutí k pohřebním i hřbitovním květinám. – Dětem se do sedmého roku nemají stříhat vlasy, aby se jim nezkrátil rozum, naopak se má vytrhnout první vlas (*zv. bolehlav, matka vlasů*), pak je hlava nikdy nebolí. Ostříhané nebo vyčesané vlasy se mají ihned spálit nebo uložit pod kámen, aby nemohly sloužit k čarování a způsobit např. bolesti hlavy. Rychle porostou tomu, kdo v máji vyjde při prvním dešti ven bez čepice a bos. Předmětem obzvláštní péče byly vlasy i pokožka mladých žen a dívek. Běžnou kosmetikou byl heřmánek, máslo, mléko a dokonce i moč. Říkávalo se také, že děvčata *pláčí jen do krásy.* – O dobrý tělesný vývoj se starala matka hned od narození dítěte: novorozenec nesměl být pokládán k spánku na levý bok, aby prý nebyl *krchý*. Věřilo se, že kostem škodí smutek, starost, strach, zima a nejvíce studený vítr. – Význam byl přikládán tělesnému pohybu: *Dal jsi rukama, vyběhej nohama; bezpečněji krokem jako skokem.* Duševnímu zdraví škodí přílišná starost, bída, alkohol, ale také přílišná duševní práce i nenadálé štěstí. *Starost hlava roste, až ji má člověk jako škopek velikou.* Od vracení dluhů *hlava bolí.* Duševní práci si člověk *hlavu láme*, až někdy neví, kde mu *hlava sedí (stojí).*

Pověz pravdu, pobije ti hlavu! – Spát se má na pravém boku. *Kdo naznak spí, bývá obtížen můrou, kdo na břichu, dušností* (J. A. Komenský). Před spánkem nemají být nohy studené, aby krev správně došla do hlavy a člověk neměl zlé sny. Spánek může být druhou osobou i odňat. Příchozí bývá v domě vítán slovy: *Sedněte si, abyste nám nevynesl spaní!* Naopak: *Kdo mnoho spí, málo žije; skrz dlouhé spávání si tělo zvykne bujnosti; ospalec bývá lenivec.* – Síla se podle lidového podání získá mj. zdviháním těžkých předmětů při prvním jarním zahřmění. – Stáří je třeba vzdorovat: *Jídej do polosyta, pivej do polopita a budeš živ dlouhá léta!* Staří lidé se prý bránili stárnutí i tím, že léhali s dětmi nebo vůbec s mladými osobami. – Zvláště se pojímala h. při menstruaci (čmýra, měsíčky, přirozená nemoc, stč. *květ ženský*). Již od starověku byly ženy v této době považovány za nečisté a muži s nimi neměli obcovat, jinak prý mohla vzniknout zrůda, tzv. pometek, tmět, snět, snětlivost, zasnět, zvrhlina, koule (*mola hydatinosa*, útvar v děloze, který napodobuje těhotenství); vznik byl připisován i očarování. Menstruační krev se používala mj. jako lék k zamezení početí nebo přidávala do *nápojů lásky* (zejm. v romské populaci). Při menstruaci se nenosily žádné vložky jako později a vše musela vsáknout jen košile, vyrobená však z dobře sajícího domácího plátna; žena se v té době nesměla ani převlékat, krev by se prý znovu spustila a žena by mohla zemřít na *bledničku (anaemia haemorrhagica)*. Mladé ženy si proto při cestě do kostela alespoň připínaly špendlíkem podolek k přední části košile, v zimě se již nosily i kalhoty. Aby se nic nepotřísnilo,

nosily ženy i dvě spodničky. Zakrvavená košile se nesměla uložit k ostatnímu špinavému prádlu, s jejím údajným zneužitím byla spojena řada pověr (kdyby tuto košili našel záletný manžel a třikrát plivl na podolek nebo ho otřel o koňský zadek, žena by zanedlouho zemřela). Mnohé ženy nosily proto znečištěnou košili až do nového praní. Den před praním se všechny tyto košile namočily do sodného roztoku (pův. jen do louhu), který se připravil polítkám dřevěného popela vařící vodou a velmi dobře rozložil všechnu špínu. Po vyprání muselo být prádlo skutečně bělostné, v létě vybělené na slunci. Bylo-li špatně vypráno, nemohlo se dát ani na zahradu. – H. odívání plynula z druhu oděvu v dané oblasti, ze životního období či způsobu práce určité osoby a také z roční doby a z klimatu vůbec (široké kožené opasky pro těžké lesní práce, červená barva novorozeneckých oděvů, tj. v době, kdy je dítě nejpřístupnější uhrnutí, apod.). – H. stravy a výživy byla do jisté míry po staletí spoluutvářena systémem církví předepsaných postů (např. předvelikonoční půst po masopustu). Jídlem se nemělo příliš šetřit ani se za ně stydět: *Hladové břicho lehčí a sytější; kdo se stydí, svůj břich šidí*. Jíst se mohlo všechno, ale ne k večeri: *Večere skvostná je břichu škodná*. S prázdným žaludkem se však těžko spí. Po všechně platilo: *Zdravé srdce, plíce a žaludek jsou základem zdraví*; pro těžkou práci:

Jez dosyta a dělej do potu! Kdo si utrhuje od úst pokrm, utrhuje si síly. U nemocného byla chuť k jídlu příznakem navracejícího se zdraví: *Co komu chutná, tím se neotráví; nemocnému bývá vše hořko*. V nemoci se podávaly nejvíce kaše a *vodky*, tj. vodou zředěné šťávy a různé odvary: *Když se kdo vypostí, v ničem není kosti*. Střídmost byla doporučována hl. v pití alkoholických nápojů: *Kdo rád hrdlo smáčí, rychle k hrobu kráčí*. Někdy se to týkalo i vody: *Čím kdo více vody pije, tím víc žízne v sebe vlije*. Základem stravy býval chléb, který se musel dojídat nebo zbytek hodit ohni. Známé jsou rady k udržení zdraví: *Pívej pivo s bedrníkem, jídej oukrop s česnekem, budeš dlouho živ*; v písňové podobě: *Pijme pivo s bobkem, jezme bedrník, nebudeme stonat, nebudeme mřít!* Denním pokrmem bývala polévka, požívaná i k snídani: *Polévka je grunt, maso je špunt*. Doporučovány byly hl. polévky kyselé, protože prý po nich červenají tváře (známka zdraví). Menší děti měly hodně jíst (aby měly dobré zuby), bývaly proto i velmi tlusté. Starší děti jídávaly již jako dospělí, bývaly totiž zařazeny do pracovního procesu. Pro celý život pak platilo: *Zpívej, co umíš, pracuj, co můžeš, jez, co máš, mluv, čemu rozumíš, a dobře bude*. – Do h. pracovní kromě reálných rad k lepšímu výkonu a šetření sil patřily i rady vyplývající z magických představ (zejm. týkající se zdárného počátku): na Moravském

Slovensku při první žatvě všichni poklekali, pomodlili se třikrát otčenáš a zdrávas a prvními stěbly se opásali *v úpony*, tj. do pasu, aby je nebolela záda. – H. obydlí se vyvíjela ve smyslu sociálně-ekonomického rozvoje a zlepšovala se osvětou a školní výukou. Velké epidemie (tyfus) byly již v 19. stol. zvládnuty úředními nařízeními a zákroky, např. stanovením vzdáleností nekrytých hnojišť od zdrojů pitné vody. Zanikly *kurné chalupy* (dýmné jizby), v nichž kouř byl odváděn otevřenými ohništi jen pod střechu, i podlahy z udusané hlíny, byl zamezen přístup drobného zvířectva do obytné místnosti atd. Na počátku 20. stol. byly nehygienické životní podmínky již jen ojedinělé, hl. u usazujících se kočovníků a v *ústupových horských oblastech*. Proměna obytné jizby v *parádní světnici*, nová topná tělesa (*šporherdy, šporáky*), dřevěné podlahy aj. daly základ pro zcela jiné hygienické podmínky. Další proměny nastaly po 2. světové válce. Požadavky v oblasti h. komunální i potravinářské jsou stále zpříšňovány.

Lit.: L. Niederle – T. Saturník: *Život starých Slovanů I-III*. Praha 1911–34; Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvůda*. Praha 1924; J. Čizmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; K. Pollack: *Medicína dávných civilizací*. Praha 1974; *Regiment zdraví Henrycha Rankovia. Regimen sanitatis Salernitanum*. Vyd. P. Kuchar-ský. Praha 1982. [jjn]

CH

chalupa viz chalupnická usedlost

chalupnická usedlost 1. v majetkoprávním smyslu držba nemovitostí, hl. půdy o výměře obvykle menší, než je polovina zahradnické usedlosti, či pouze držba zastavěné parcely; 2. ve stavebním smyslu malé obydlí s hospodářskými prostorami. Termín *chalupa* pochází pravděpodobně z hornoněm. *Loube*, přístřeší, předsíní, s pejorativní předponou *cha*, nebo z řec. *chalóbe*, chatrč, přístřeší. Rozlišovala se ch. u. s půdou a bez půdy, její pozemky či stavební parcela mohly být jak v domínikálu, tak v rustikálu, a to na půdě selské, obecní nebo farní majetku. Sociálnímu postavení držitele odpovídá obvykle dvojdílná forma domu zvaného chalupa, s malou jizbou nebo světnicí a síní, někdy předělenou na komoru nebo malou kuchyni. Vzhledem k malým rozměrům chalupy velmi často mívala jizba ve štítové stěně jen jedno okno. Spíše výjimečně se stavěly chalupy třídílné s obytnou místností, sí-

ní (někdy průchodnou) a komorou. Třetí díl bývá někdy členěn na komoru a malý chlév nebo na komoru a světničku apod. Hospodářské prostory byly nejčastěji konstruktivně spojeny s domem v jedné linii pod společnou střechou a obvykle plnily funkce stáje, chlívků, mlatu a kůlny, popř. i sklepa. Ten v horských oblastech stával samostatně, podobně i studna. Ch. u. mívala nejčastěji otevřený dvůr a někde stávala ve dvoře zámožnější usedlosti. Stavebním materiálem a konstrukcí se chalupy nelišily od běžných regionálních zvyklostí ve výstavbě, uplatnily se na nich však v méně nákladné formě než na většině ostatních domů. Ch. u. jako kategorie sociální struktury vznikla ve středověku dědičným dělením původních kolonizačních usedlostí. Její stavby ze 14. stol. jsou archeologicky doloženy v Pfaffenschlagu u Slavonic, Mstěnicích u Třebíče a Svídně u Slaného. Zejm. od 16. stol. chalupnických usedlostí ve vesnicích přibývalo, a to nejprve v hospodářsky prosperujících oblastech, takže

mnohde od 17. stol. patřily mezi nejpobytnější sociální vrstvu venkova. Vzhledem k nutnosti hledat způsoby obživy mimo vlastní zemědělské hospodářství vyskytovaly se v ch. u. někdy i technické stavby. Chalupnické usedlosti nejčastěji vznikaly nejprve na okraji soustředěné zástavby obce, chalupy bezzemků na neplodné půdě při okrajích cest, na mezích, ale i na návších (např. Českomoravská vrchovina); v horském osídlení v údolích zahušťovaly základní selskou zástavbu a v rozptýleném osídlení se nacházely ve vyšších polohách, spojených s extenzivnějším způsobem hospodaření. V Karpatech vznikaly některé chalupářské usedlosti na původních pastvinách ze sezonních chlévů nebo filiálních hospodářství. Jejich chalupy byly adaptovány ze stánisek (letovisek, bud apod.) s členěním půdorysu na jizbu, mnohoúčelovou síň a chlév pro hovězí dobytek a ovce přístupný ze síně. Chalupy jsou typické rovněž pro zástavbu předměstí pův. poddanských venkovských měst. Jako obydlí